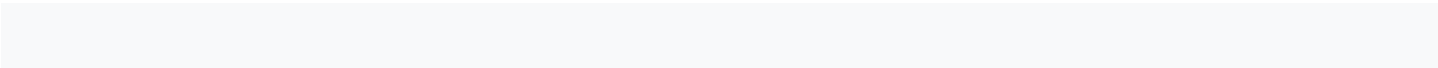

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 2, Αρ. 2 (1982)

Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α
Κ Α Ι Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Ε Ι Σ Α Ν Α Κ Ο Ι Ν Ω Σ Ε Ω Ν

Ἄθῆνα 9, 10 καὶ 11 Ἀπριλίου 1982

Αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
Λεωφ. Πανεπιστημίου 22

ΑΘΗΝΑ 1982

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΔΕΥΤΕΡΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α
Κ Α Ι Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Ε Ι Σ Α Ν Α Κ Ο Ι Ν Ω Σ Ε Ω Ν

Ἄθῆνα 9, 10 καὶ 11 Ἀπριλίου 1982

Αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
Λεωφ. Πανεπιστημίου 22

ΑΘΗΝΑ 1982

Ἡ πρόθεση τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Χ.Α.Ε. νά ἀφιερῶσει μιὰ ἡμέ-
του Συμποσίου στό εἰδικό θέμα "Κύρια καλλιτεχνικά ρεύματα στήν ζωγραφί-
του 13ου αἰῶνος στήν Ἑλλάδα" δέν πραγματοποιεῖται. Λόγοι τεχνικού, ἀ-
υσίας τοῦ ἑνός ἀπό τούς εἰσηγητές καί πολύ περιορισμένου ἀριθμοῦ δηλώσε-
γιά σχετικές ἀνακοινώσεις, ἐπιβάλλουν τήν ματαίωση.

Τό πρόγραμμα τοῦ Δευτέρου Συμποσίου εἶναι σέ γενικές γραμμές τό παρα-
τω: Τό πρῶτ τῆς Παρασκευῆς εἶναι ἀφιερωμένο στήν ἀρχιτεκτονική καί μάλι-
α στά μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Στό πρῶτο μέρος τῆς ἀπογευματινῆς συνεδριά-
ως συνεχίζονται τά ἀρχιτεκτονικά θέματα. Τέσσερις ἀπό τίς ἀνακοινώσεις ἀ-
ροῦν σέ μνημεῖα τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Τό δεύτερο μέρος τῆς ἴδιας συνεδριάσε-
περιλαμβάνει διάφορα θέματα ζωγραφικῆς.

Τό πρῶτ τοῦ Σαββάτου μοιράζεται σέ ἐνόητες θεμάτων ἀρχιτεκτονικῆς καί
γραφικῆς χειρογράφων καί εἰκόνων. Ἡ συνεδρίαση τοῦ ἀπογεύματος ἀφιερώνε-
ι σέ ζητήματα ἀφ' ἑνός μικροτεχνίας καί γλυπτικῆς καί ἀφ' ἑτέρου μνημειακῆς
γραφικῆς.

Τήν Κυριακή τό πρῶτ θά ἀναπτυχθοῦν θέματα μνημειακῆς τοπογραφίας καί ἀρ-
τεκτονικῆς μέ παρεμβολή μιᾶς ἀνακοινώσεως τεχνολογίας καί μιᾶς ἀκόμα μεθο-
ιλογίας. Ὅλο τό ἀπόγευμα εἶναι ἀφιερωμένο στήν μνημειακή ζωγραφική.

Διευκρινιστικές ἐρωτήσεις θά γίνονται στό τέλος κάθε συνεδριάσεως. Ἡ γε-
κή συζήτηση θά γίνεταί κάθε βράδυ, σύμφωνα μέ τό πρόγραμμα.

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

ρασκευή, 9 'Απριλίου 1982

Πρωινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν Παναγιώτης Βοκοτόπουλος - Φανή Δροσο-
γιάννη.

- 1.30 "Έναρξη του Συμποσίου. Είσαγωγή και ανακοινώσεις του Προέδρου της ΧΑΕ κ. Μα-
νόλη Χατζηδάκη.
- 1.00 'Αθανάσιος Παπαζώτος. 'Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης. 'Αρχαιολογικές Έρευνες.
- 1.15 Καλλιόπη Θεοχαρίδου. Οί κτηριακές φάσεις του ναού της 'Αχειροποίητου Θεσσα-
λονίκης.
- 1.30 Φύλιππος 'Ωραϊόπουλος. Νέα στοιχεία για την έξωτερική διαμόρφωση της κόγχης
της 'Αχειροποίητου Θεσσαλονίκης.
- 1.45 Δ ι ά λ ε ι μ μ α
- 2.00 Εύτυχία Μαρκή. Λεύκανα παλαιότερων όχυρώσεων φρουρίου Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης.
- 2.15 Χαρ. Σιαξαμπάνη - Βασίλειος Κονιδόρος. 'Ο ναός του 'Αγίου 'Αντωνίου Θεσσαλο-
νίκης. Νέα στοιχεία.
- 2.30 Νικολία 'Ιωαννίδου. Φρούριο Βαρδαρίου. Νεώτερα συμπεράσματα από τις στερεω-
τικές εργασίες του 1981.
- 2.45 Χρυσάνθη Τσιουμή - Πάνος Θεοδώριδης. Μονή Βλατάδων. Νέα στοιχεία.
- 'Απογευματινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν Νικόλαος Δρανδάκης - Νίκος Ζίας.
- 3.30 Γιάννης Βολανάκης. Τά παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Τελένδου Δωδεκανήσου.
- 3.45 Νίκος Νικονάνος. 'Η παλαιοχριστιανική βασιλική Νικήτης Χαλκιδικής.
- 3.00 Νίκος Χαρκιολάκης. "Έρευνες στην άρχιτεκτονική της 'Ι. Μονής Σταυρονικήτα 'Αγ.
"Όρους. Τό καθολικό.
- 3.15 Μιλτιάδης Πολυβύου. Παρατηρήσεις στην άρχιτεκτονική του ναυδρίου του 'Αγίου
Γεωργίου στην περιοχή Προβάτα 'Αγ. "Όρους.
- 3.30 Πλούταρχος Θεοχαρίδης - 'Ιωάννης Ταβλάκης. "Έρευνες για την παλιά τράπεζα της
'Ι. Μονής Δοχειαρίου στο "Αγ. "Όρος.
- 6.45 Παύλος Μυλωνάς. Κελλωτικού ναού στο "Αγ. "Όρος.
- 7.00 Δ ι ά λ ε ι μ μ α
- 7.15 Γεώργιος Δημητροκάλλης. Είκονογραφικά παράλληλα του θαύματος της Νικαίας.
- 7.30 Κατερίνα Μυλοποταμιτάκη. Προσωπογραφίες άφιερωτών στις τοιχογραφίες της Κρήτης.
- 7.45 "Άννα Καρτσώνη. 'Η διακόσμηση της άψίδας του Ίεροϋ στο νέο Τοκαλί Κυλισσέ Καπα-
δοκίας.
- 8.00 Νικόλαος Γκιολές. Είκονογραφικές παρατηρήσεις στα ψηφιδωτά του τρούλλου της
Ροτόντας της Θεσσαλονίκης.
- 8.15 Σ υ ζ ή τ η σ η ώς τις 9.00 μ.μ.

Σάββατο, 10 'Απριλίου 1982

Πρωινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν Χαράλαμπος Μπούρας, Μυρτάλη 'Αχεμιάστου.

- 10.30 "Αννα Παπαδάμου. 'Ο άώνυμος ναός του Σεργίου του Πραγαμά στη Θεσσαλονίκη.
- 10.45 'Αργύρης Κούντουρας. Τό 'Επισκοπεΐο της Κοζάνης.
- 11.00 Χαρά Κωνσταντινίδη. Παρατηρήσεις σέ βυζαντινά κωδωνοστάσια της Μάνης.
- 11.15 Νίκος Μουτσόπουλος. 'Η έξέλιξη του όχυρου οίκισμού της Ρεντίνας στη Μακεδονία.
- 11.30 Μιχάλης Δωρής. Τό μετόχι του 'Οσίου Λουκά στον 'Ελαιώνα της 'Αντίκυρας.
- 11.45 Δ ι ά λ ε ι μ μ α
- 12.00 Φανή Κωνσταντινίου. Τό τετραευαγγέλιο άριθμ. 274 της Μονής 'Αγίου 'Ιωάννου του θεολόγου Πάτμου. 'Ο λειτουργικός χαρακτήρας των μικρογραφιών του.
- 12.15 Μαρία Κωνσταντουδάκη - Κιτρομηλίδου. 'Επιδράσεις από την δυτική τέχνη σέ εί-
κόνα μέ την Προσευχή του Χριστού στον κήπο της Γεσημανής.
- 12.30 'Ελένη Δωρής - Δεληγιάννη. 'Η είκονογράφηση του τόμου μηνός Σεπτεμβρίου στο
Μηνολόγιο του Μεταφραστή.
- 12.45 Χρυσάνθη Μπατογιάννη. Είκόνες από τή Νάξο.

'Απογευματινή συνεδρίαση. Προεδρεύουν Νικόλαος Μουτσόπουλος, Νίκος Νι-
κονάνος.

- 5.30 Ευαγγελία 'Ιωαννιδάκη. Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια του Βυζαντινού Μουσείου.
- 5.45 Γεώργιος Γούναρης. Γραπτού πόλοι από τή Μονή Λειμώνος Λέσβου.
- 6.00 Ευαγγελία Παπαθεοφάνους - Τσουρής. Ευλόγλυπτη πόρτα του καθολικού της Μονής
Κοιμήσεως Θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου 'Ιωαννίνων.
- 6.15 Μαρία Μαυροειδή - Σκλάβου. 'Ομάδα βυζαντινών υπερθύρων (9ου - 10ου αϊ.).
- 6.30 Λασκαρίνα Μπούρα. Τό δέντρο της ζωής στην 'Ελλαδική μεσοβυζαντινή γλυπτική.
- 6.45 Χαράλαμπος Μπούρας. Χριστιανικά άρχιτεκτονικά μέλη στις άποθήκες του 'Εθνι-
κού Μουσείου.
- 7.00 Δ ι ά λ ε ι μ μ α
- 7.15 Μελίτα Γερούση. Τό είκονογραφικό πρόγραμμα ενός κοιμητηριακού ναού στην Εύ-
βοια (κόιμηση της Θεοτόκου στον 'Οξύλιθο).
- 7.30 Ευθύμιος Τσιγαρίδας. Οί τοιχογραφίες της παλιᾶς Μητρόπολης Βεροίας.
- 7.45 Αητήτριος Καλομοιράκης. Παρατηρήσεις έπάω στις τοιχογραφίες του Πρωτάτου καί
στό volume style.
- 8.00 Σωτήρης Κίτσας. Ταφικό μνημεΐο μέσα στην 'Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης.
- 8.15 Σ υ ζ ή τ η σ η ὡς τίς 9.00 μ.μ.

Κυριακή, 11 'Απριλίου 1982

Πρωτὴν συνεδρίαση. Προεδρεύουν Μανόλης Μπορμπουδάκης - Εὐθύμιος Τσιγα-
ρίδας.

10.30 Πάνος Θεοδωρίδης. Παλαιόκαστρο 'Ιερισσοῦ. Τοπογραφία.

10.45 Άννα 'Αβραμιά. 'Ιστορικές μαρτυρίες καὶ ἀρχαιολογικά τεκμήρια ἀπὸ Οὔτυλο τῆς
Μάνης.

11.00 'Ιωακείμ Παπάγγελος. Μνημειακή τοπογραφία τῆς Σιθωνίας, μὲ βάση ἀγιορεῦτικα
ἔγγραφα.

11.15 Γιάννης Χρυσουλάκης - Βασίλειος Περδικάτσης. Μελέτη τῆς στρωματογραφικῆς δο-
μῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς 'Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Προ-
δρόμου Σερρῶν.

11.30 Δ ι ἄ λ ε ι μ α

11.45 Δημήτρης Τριανταφυλλόπουλος. Προϋποθέσεις γιὰ μιὰ εἰκονολογία τῆς μεταβυζαν-
τινῆς τέχνης.

12.00 Δημοσθένης Ζιρῶ. 'Η 'Αγία Παρασκευή, παρααύριο τῆς Μονῆς 'Οσίου Μελετίου.

12.15 Εὐτυχία Νικολαΐδου - Κουρκουτζίδου. 'Επιτύμβιο σῆμα στὸ βυζαντινὸ νεκροτα-
φεῖο τῶν Φιλύππων.

12.30 'Ασπασία Ντίνα. Μιά ἀκόμη παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὴ Νέα 'Αγχάλιο.

'Απογευματινὴ συνεδρίαση. Προεδρεύουν Μανόλης Χατζηδάκης, Μύρων Μι-
χαηλίδης.

5.30 'Ιωάννης Ταβιάκης. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στὴν Προβάτα 'Αγ. Ὁρους.

5.45 Σοφία Καλοκίση. 'Η σπηλιὰ τῆς 'Αγίας Μαρίας στὴ Λαγκάδα Μάνης.

6.00 Μαίρη Παναγιωτίδου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Νικολάου στὴ Μεγάλη Καστάνια
Μεσσηνιακῆς Μάνης.

6.15 Μανόλης Μπορμπουδάκης. 'Ο τοιχογραφικὸς διάκοσμος τοῦ 'Αγίου Νικολάου Κυρια-
κοσελλῶν Κρήτης.

6.30 Δ ι ἄ λ ε ι μ α

6.45 Μυρτώ Γεωργοπούλου. Ζωγραφικὴ παράδοση καὶ καλλιτεχνικά ρεῖματα στὴν Εὐβοία
(τέλη 13ου - ἀρχές 14ου αἰ.).

7.00 Νικόλαος Δρανδάκης. Οἱ τοιχογραφίες τῶν 'Αγίων Θεοδώρων Καπιδόνας Μάνης.

7.15 Σ υ ζ ῆ τ η σ η

7.45 Μανόλης Χατζηδάκης. Συμπεράσματα ἀπὸ τὸ Συμπόσιο.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ANNA ABRAMEA
 ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ
 ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΟΙΤΥΛΟ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

Τό Οίτυλο τῆς λακωνικῆς Μάνης εἶναι γνωστό ἀπό τίς γραπτές πηγές τῆς ἀρχαίας καί ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (Ὅμηρος, Στράβων, Πτολεμαῖος, Παυσανίας) καί τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα, κυρίως ὁμως ἀπό τό μεγάλο ἀριθμό ἐπιγραφῶν. Σιγή ἐπικρατεῖ στίς γραπτές πηγές γιά τή λακωνική πόλη μετὰ τόν 3^ο μ.Χ. αἰῶνα καί ἡ παλαιοχριστιανική ἐποχή εἶναι ἄγνωστη, ἀκολουθώντας ἔτσι κι αὐτή τή γνωστή ἀφανῆ πορεία καί ἄλλων πόλεων. Ἀπό τήν ἀφάνεια αὐτή, ὅπως συμβαίνει γιά πολλούς οἰκισμούς, θά τήν ἀνασύρει ἡ σύγχρονη ἀρχαιολογική ἐξερεύνηση καί ἡ μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων.

Στά πλαίσια ἐκτεταμένης ἔρευνας πού διεξάγω, σχετικά μέ τήν Ἱστορική Γεωγραφία τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου, τό Οίτυλο ἀποτελέσει τό ἀντικείμενο μιᾶς μονογραφίας Ἱστορικής Τοπογραφίας μέ φωτογράφιση καί σχεδίαση τῶν ἀρχαιολογικῶν καταλοίπων ὄλων τῶν ἱστορικῶν ἐποχῶν. Ἡ σχεδίαση ἔγινε ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα θάνο Παπαθανασόπουλο. Ἀπό τήν ἀρχαία καί τή ρωμαϊκή ἐποχή ἐπισημάνθηκαν γιά πρώτη φορά μετὰξὺ ἄλλων, κίονες *in situ* στό παράλιο Οίτυλο, τμήμα τείχους τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως στό ἐπάνω Οίτυλο, κιονόκρανα καί ἀετωματικό ἐπιστέγασμα ἐπιτύμβιας στήλης.

Ἡ ἔρευνα ἔφερε, ἐπίσης, στό φῶς ἀρχιτεκτονικά γλυπτά μέλη πού ἀποδεικνύουν τήν ὕπαρξη παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Εἶναι ἐντοιχισμένα σέ δύο μικρές ἐκκλησίες σέ ἐρειπιώδη κατάσταση κοντά στή θάλασσα, στή θέση Καραβοστάσι: στόν ἅγιο Γεώργιο καί στούς ἁγίους Θεοδώρους. Πρόκειται γιά πέντε ἀρράβδωτους κίονες, ἰωνικά κιονόκρανα, ἐπίθημα κιονοκράνου, πεσσόσκο τέμπλου, θωράκιο μέ Χριστόγραμμα κ.ἄ. Ὁ μέγας ἀριθμός τῶν παλαιοχριστιανικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί τό μέγεθος πολλῶν ἀπ'αὐτά δέν ἐπιτρέπουν τήν ὑπόθεση ὅτι μεταφέρθηκαν ἐκεῖ ἀπό ἄλλο μέρος. Ἡ ἀναζήτηση μέ ἀνασκαφή τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἶναι φυσικά ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

Ἀπό τή βυζαντινή ἐποχή, ἐκτός ἀπό τά ἤδη γνωστά κτίσματα (ναός Σωτήρα, ναός Ἁγίου Γεωργίου μέ ἐπιγραφή) ἐπισημάνθηκαν ὀρισμένα γλυπτά κομμάτια, τά ὁποῖα ἀνάγονται στόν 11ο αἰῶνα.

ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΤΕΛΕΝΔΟΥ

Δυτικά της νήσου Καλύμνου και σε μικρή απόσταση από αυτήν, απέναντι από τον παράλιο οικισμό "Μυρτιές", βρίσκεται η μικρή, βραχόδης και τελείως άγονος νήσος Τέλενδος, στην οποία διατηρούνται λείψανα από πολυάριθμα αρχαία οικοδομήματα. Στην Τέλενδο υπήρχαν κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους δύο οικισμοί. Ο ένας από αυτούς έκειτο στη θέση του σημερινού και ο δεύτερος στη θέση "Άγιος Κωνσταντίνος".

Α) Κυρίως οικισμός: Στόν σημερινό οικισμό διατηρούνται τὰ λείψανα από τρεις παλαιοχρ. βασιλικές, τρεις έκτεταμένες θέρμες και μία νεκρόπολη. Ήτοι:

1) Βασιλική "Αγίου Βασιλείου: Κείται βόρεια του οικισμού και ακριβώς δίπλα από την θάλασσα. Η τοιχοποιία της βασιλικής διατηρείται σε όρισμένα τμήματα σε ικανό ύψος και δείχνει τρεις οικοδομικές φάσεις. Πρόκειται για ξυλόστεγη βασιλική του άπλου ελληνιστικού τύπου. Το κυρίως σώμα της βασιλικής (έσωτ. διαστ. 21.50 X 15.10 μ.) έχωρίζετο με κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο περατούται σε μίαν άψίδα στην Α. του πλευρά, έσωτ. ήμικυκλική και έξωτ. εξάπλευρη. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής υπάρχει νάρθηκας (15.10 X 4.20 μ.). Στο μέσο της νοτίας πλευράς της βασιλικής έκειτο η είσοδος, μπροστά από την όποια έσχηματίζετο πρόπυλο. Ανατολικά του προπύλου έκειτο ο προαύλιος ή εξώτερος οίκος του βαπτίσματος και ανατολικώτερα το φωτιστήριο. Ανατολικά του φωτιστηρίου έκειτο το χρισμάριο. Δυτικά του προπύλου εύρισκετο το δικονομικό και δυτικώτερα το σκευοφυλάκιο. Γύρω από την βασιλική υπάρχουν ακόμη διάφορα προσκτίσματα. Η βασιλική κτίσθηκε κατά το α' μισό του 6ου αί. και έγνώρισε περισσότερες οικοδομικές περιόδους.

2) Βασιλική Κοιμήσεως Θεοτόκου (νεκροταφείο): Νότια του οικισμού και μέσα στο νεκροταφείο, βρίσκονται τὰ λείψανα τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικής, η όποια φέρει εξέχον έγκάρσιον κλίτος, ώστε να έμφανίση στη κάτοψη σχήμα έλευθέρου σταυρού. Έξωτερικά το συγκολικό μήκος της βασιλικής, μαζί με την άψίδα και τον νάρθηκα είναι 27.15 μ. και το πλάτος 19.50 μ. Το μεσαίο κλίτος περατούται σε μίαν άψίδα στην Α. του πλευρά. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής υπάρχει νάρθηκας (12.15 X 3.45 μ.). Νότια του νάρθηκα βρίσκεται μικρό άφιδωτό ταφικό κτίσμα. Η βασιλική κτίσθηκε στο β' μισό του 5ου αί. ή στις αρχές του 6ου αί. και έρειπώθηκε κατά τους μέσους χρόνους. Αργότερα το ταφικό κτίσμα που βρίσκεται ΝΔ. της βασιλικής μετατράπηκε σε ναύδριο, όπου συνεχίζεται η λατρεία μέχρι σήμερα.

3) Βασιλική Παναγίας: Βρίσκεται ΝΔ. της βασιλικής του 'Αγίου Βασιλείου και σε απόσταση 50 μ. περίπου από αυτήν. Πρόκειται για τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική του άπλου ελληνιστικού τύπου. Η τοιχοποιία διατηρείται σε όρισμένα τμήματα σε ικανό ύψος. Το μεσαίο κλίτος περατούται σε μίαν άψίδα στην Α. του πλευρά. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής υπάρχει νάρθηκας. Η βασιλική έστερείτο αίθριου, όπως συνέβαινε κατά κανόνα στα παλαιοχρ. μνημεία της Δωδεκανήσου. Το μνημείο αυτό κτίσθηκε στις αρχές του 6ου αί. και έρειπώθηκε κατά τους μέσους χρόνους, έκτοτε δε έγκαταλείφθηκε.

4) Θέρμες: Μέσα στὸν οἰκισμό καὶ σὲ τρεῖς διαφορετικὲς θέσεις, διατηροῦνται τὰ ἔρειπια ἀπὸ ἰσάριθμα ἐντεταμένα συγκροτήματα θερμῶν. Οἱ τοῖχοι εἶναι μεγάλου πάχους, κτισμένοι ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ. Κατὰ διαστήματα παρεμβάλλονται στρώσεις ἀπὸ ὀπτοπλίνθους. Ἐπίσης γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τῶξων καὶ τῶν θόλων χρησιμοποιοῦνται ὀπτοπλίνθοι. Διακρίνονται τὰ ὑπόκυστα, καθὼς καὶ τὰ διάφορα διαμερίσματα τῶν θερμῶν. Οἱ Θέρμες αὐτές προέρχονται ἀπὸ τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ τὶς ἀρχές τῆς παλαιοχριστιανικῆς, φαίνεται δὲ ὅτι ἦσαν σὲ χρῆση καθ' ὅλην τὴν παλαιοχριστιανικὴν περίοδο. Κατὰ τοὺς μέσους χρόνους καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐρείπωσίν των ἐγκαταλείφθηκαν. Στὶς δύο ἀπὸ αὐτές μετατράπηκαν διαμερίσματα σὲ ναῦδρια, ὅπου συνεχίζεται νὰ τελεῖται ἡ λατρεία μέχρι σήμερα.

5) Νεκρόπολη: Στὴ θέση "Πενκί" ἢ "Θολάρια", ΝΑ. τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 500 μ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, βρίσκεται ἐντεταμένη παλαιοχριστιανικὴ νεκρόπολη, πού περιλαμβάνει μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ τάφους καὶ ταφικά οἰκοδομήματα. Στὸ ἐσωτερικὸ αὐτῶν διατηροῦνται λείψανα ἀπὸ γραπτὸ διάκοσμο. Ἡ νεκρόπολη αὕτη ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τοῦ παρακειμένου οἰκισμοῦ κατὰ τοὺς παλαιοχρ. χρόνους.

Β') Οἰκισμὸς Ἁγίου Κωνσταντίνου: ἘΔ. τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 3 χιλμ. περίπου ἀπὸ αὐτόν, ἔπάνω στὴ κορυφὴ ὑψώματος, βρίσκονται τὰ ἔρειπια ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ὃ ὁποῖος ἐκατοικεῖτο καὶ κατὰ τὴν παλαιοχρ. περίοδο. Διακρίνονται τμήματα ἀπὸ τὸ τεῖχος, τὸ ὁποῖο περιέβαλλε ὀλόκληρον τὸν οἰκισμό, ἐρείπιωμένες οἰκίες, δεξαμενὲς νεροῦ, τάφοι, ταφικά κτίσματα κ.ἄ. Σὲ ἐξέχουσα θέση τοῦ οἰκισμοῦ βρίσκεται ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου.

Βασιλικὴ Ἁγίου Κωνσταντίνου: Βρίσκεται ΝΑ. τοῦ οἰκισμοῦ καὶ εἶναι ἐρείπιωμένη. Διατηροῦνται ἱκανὰ τμήματα ἀπὸ τὴν τοιχοποιεῖα καὶ εἰδικώτερα ἀπὸ τὸ Α. τμήμα. Πρόκειται γιὰ τρίκλιτη βασιλική, πού ὡς φαίνεται ἐκαλύπτετο μὲ κτιστὲς καμάρες, σύμφωνα μὲ ἀνατολικὰ πρότυπα. Τὸ μεσαῖο κλίτος περατοῦται στὴν Α. του πλευρὰ σὲ μίαν ἀψίδα, μέσα στὴν ὁποία περιλαμβάνεται ἡμικυκλικὸ σὺνθρόνο. Στὸ κέντρο τοῦ συνθρόνου ὑπάρχει ὁ μαρμάρινος θρόνος τοῦ ἐπισκόπου. Στὴν ἀψίδα ἀνοίγεται δίλοβο παράθυρο. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διατηρεῖται μεγάλων διαστάσεων διάλιθος σταυρὸς. Πρόκειται πιθανώτατα γιὰ τὸν ἀρχικὸ διάκοσμο τῆς ἀψίδας καὶ ἀνάγεται στὸν βον αἰ.μ.Χ., ὅποτε κτίσθηκε καὶ ἡ βασιλική. Κατὰ τοὺς μέσους χρόνους καὶ μετὰ τὴν ἐρείπωσιν τῆς βασιλικῆς μετασκευάσθηκε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μεσαίου κλίτους σὲ ναῦδριο, ὅπου συνεχίζεται ἡ λατρεία μέχρι σήμερα. Τὸ ὅτι ἡ βασιλικὴ φέρεται στὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Κων/νου φαίνεται νὰ σχετίζεται μὲ παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖαν ἡ μητέρα τοῦ Μ. Κων/νου ἡ Ἁγία Ἐλένη πέρασε ἀπὸ τὴν περιοχὴ.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων πού διαπιστώθηκε στὴ μίση, ὀρεινὴ καὶ τελείως ἄγονο Τέλενδο, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ νῆσος κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους ἐκατοικεῖτο ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ κατοίκων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐπεδίδοντο κατὰ κύριον λόγον στὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ναυτιλία. Ἡ Τέλενδος θὰ ἐγνώρισε κατὰ τὴν περίοδον αὕτην μεγάλη οἰκονομικὴ ἀνεση, ἡ ὁποία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν βαθεῖα θρησκευτικὴ τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς καὶ τὴν πλοῦσια καλλιτεχνικὴ παράδοση τοῦ τόπου, ἐδημιούργησε τὸν μεγάλον αὐτόν ἀριθμὸν οἰκοδομημάτων. Τὰ μνημεῖα αὐτὰ διακρίνονται γιὰ τὸ μέγεθος, τὴν λαμπρότητα καὶ τὸν μνημειακὸν των χαρακτήρα. Καταστράφηκαν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους ἀπὸ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ἢ ἀπὸ φυσικὲς καταστροφές.

Ἡ Τέλενδος μὲ τὸν ἱκανὸν ἀριθμὸν τῶν μνημείων τῆς ἀποδεικνύεται ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα παλαιοχριστιανικὰ κέντρα τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου γενικώτερον. Ἡ παλαιοχριστιανικὴ νεκρὸ πόλη στὴ θέση "Πενκί" ἢ "Θολάρια" εἶναι μοναδικὴ στὴν Ἑλλάδα καὶ μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὶς παλαιοχρ. νεκροπόλεις τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Συρίας.

ΜΕΛΙΤΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ-ΓΕΡΟΥΣΗ

ΤΟ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΝΟΣ ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΑΚΟΥ ΝΑΟΥ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ (ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ
ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟΝ ΟΞΥΛΙΘΟ)

Ἡ Κοίμηση τῆς θεοτόκου στὸν Ὁξύλιθο εἶναι σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ τύπου Α2, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ Α. Ὁρλάνδου· ἔχει νάρθηκα στὴ δυτικὴ πλευρὰ, ὁ ὅποιος στενάζεται μὲ ἓνα σταυροθόλιο. Ὁ ζωγραφικὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ γύρω στὰ 1300 μὲ βάση τὴ στενὴ στυλιστικὴ καὶ εἰκονογραφικὴ συγγένεια μὲ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, πού χρονολογοῦνται μὲ ἐπιγραφή στὴν ἴδια ἐποχὴ.

Ὅρισμένα στοιχεῖα τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ἀλλὰ καὶ ἡ ἀφιέρωσή της φανερῶνουν ὅτι ἡ Κοίμηση τῆς θεοτόκου εἶχε κατ'ἐξοχὴν νεκρικὴ χρῆση· ἄλλωστε, μέχρι σήμερα λειτουργεῖ ὡς κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ γειτονικοῦ νεκροταφείου. Ἀπὸ τρεῖς παραστάσεις τοῦ ἱεροῦ σώζονται ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὁ Παλιὸς τῶν Ἡμερῶν, ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση καὶ ἡ Ἀνάληψη. Στὸν κυρίως ναὸ εἰκονίζονται ἐπεισόδια ἀπὸ τὸ χριστολογικὸ κύκλο (Ἐπίσκεψη, Γέννηση, Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο, Ὑπαπαντὴ, Βασιφόρος, Προδοσία, Ἀποκαθάρωση, Ἀνάσταση) καὶ σκηνές ἀπὸ τὸ Βίο τῆς θεοτόκου (Γέννηση, Εἰσόδια, Μνηστεία, Κοίμηση). Ἀπὸ τὰ πορτραῖτα στὸν κυρίως ναὸ σώζονται δύο μόνον εὐαγγελιστές στὰ σημεῖα πού ἐνώνεται ἡ ἐγκάρσια μὲ τὴν κατὰ μῆκος καμάρια, ὁ θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης καὶ ἓνας ἀδιάνγνωστος στρατιωτικὸς ἄγιος, ὁ Ἰωάννης ὁ θεολόγος μὲ τὸν Πρόχορο καὶ ὁ προφήτης Ἠλίας σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση. Τέλος, στὸ νάρθηκα παριστάνονται τρεῖς ἐπεισόδια ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ (θαύματα μὲ τὴ θεραπεία τοῦ παραλυτικοῦ τῆς Βηθεσδα καὶ τοῦ ἐκ γενετῆς τυφλοῦ, Σαμαρείτις), ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἡ Δευτέρα Παρουσία. Στὰ σφαιρικὰ τρίγωνα τοῦ θόλου τοῦ νάρθηκα εἰκονίζονται οἱ προφῆτες Δαβὶδ καὶ Σολομὼν καὶ οἱ θεοπάτορες Ἰσακίμ καὶ Ἄννα. Ἀπὸ τὰ ἀγιογραφικὰ πορτραῖτα τῆς κάτω ζώνης σώζονται ἀδιάνγνωστη ἀγία σὲ στάση δεομένης καὶ ἡ ἀγία Ἄννα μὲ τὴν Παναγία.

Στὸ ἱερό ὁ συνδυασμὸς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μὲ τὴν παράσταση τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν ἐκφράζει ἔννοιες πού ἀναφέρονται στὴν Ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου καὶ τὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων. Οἱ παραστάσεις αὐτές θὰ πρέπει νὰ πλαισίωσαν τὴ θεοτόκο πού κατὰ κανόνα εἰκονίζεται στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Ἡ παρουσία τῆς μορφῆς αὐτῆς στὸ ναὸ τοῦ Ὁξύλιθου θεωρεῖται βέβαιη καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Παναγία. Μὲ τὴ θεοτόκο ἔχει σχέση καὶ ἡ παράσταση τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ θεολογικὲς ἀπόψεις ὁ Πρόδρομος θεωρεῖται ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους μάρτυρες τῆς Ἐνσαρκώσεως. Παράλληλα, ὅμως, πρέπει νὰ ἐπισημανθῆ καὶ ὁ μεσιτικὸς ρόλος του στὶς παραστάσεις Δεήσεως πού συνοψίζουν τὴν ἀπαντοχὴ τῶν πιστῶν γιὰ τὴ σωτηρία καὶ περιλαμβάνονται συνήθως στὰ προγράμματα κοιμητηριακῶν ναῶν. Ἄλλωστε, ὁ Πρόδρομος, ὁ Παλιὸς τῶν Ἡμερῶν καὶ ἡ Παναγία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀποτελοῦν τὰ τρεῖς κύρια πρόσωπα τῆς Δεήσεως.

Ἀπὸ τὸ χριστολογικὸ κύκλο στὸν κυρίως ναὸ ἡ ἔμφαση πού δίνεται στὰ Πάθη τονίζει ἐπίσης τὸν κοιμητηριακὸ χαρακτῆρα τοῦ προγράμματος. Στὴ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων, ἄλλωστε, ἀναφέρεται ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ὁ θεομητορικὸς κύκλος· ἡ Παναγία θεωρεῖται ὡς τὸ μέσον τῆς Ἐνσαρκώσεως

του Θείου Λόγου και οι σκηνές από τη ζωή της συμβολίζουν την Ένσάρκωση, την πεμπτοσύλα, δηλαδή, του χριστιανικού δόγματος. Η Κοίμηση της Θεοτόκου, που εικονίζεται σε μνημειακές διαστάσεις χαμηλά στο βόρειο τοίχο δίπλα στο τέμπλο, δηλώνει το νεκρικό χαρακτήρα του προγράμματος. Το περιεχόμενο αυτό τονίζεται κυρίως από τις παραστάσεις του Ίωάννη του θεολόγου και του προφήτη Ηλία, που βρίσκονται χαμηλά στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού: Ο προφήτης Ηλίας και ο Ίωάννης είναι τα πρόσωπα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, αντίστοιχα, που αποτελούν πάντοτε την κυριώτερη απόδειξη για τη σωτηρία των ψυχών και τη μετά θάνατον ζωή, αφού ο προφήτης Ηλίας ανέληφθη, ενώ ο Ίωάννης δεν πέθανε, αλλά "μετετέθη". Έτσι η παρουσία τους υπογραμμίζει τον κοιμητηριακό χαρακτήρα του μνημείου.

Στο νόθηκα κυριαρχεί η Δευτέρα Παρουσία, ή παράσταση που κατ'έξοχήν έχει εσχατολογικό περιεχόμενο. Με τη σκηνή αυτή μπορεί να συνδεθῆ και η Φιλοξενία του Αβραάμ, ή όποια πιθανόν τοποθετήθηκε ἐδῶ λόγω του συμβολισμού της ως της άγιας Τριάδος, που αποτελεί μία από τις βασικότερες έννοιες της Δευτέρας Παρουσίας. Με τη μετά θάνατον ζωή και τη σωτηρία των ψυχών έχουν σχέση και τα δύο θαύματα του Χριστού, ή θεραπεία του παραλυτικού της Βηθεσδα και ή θεραπεία του εκ γενετής τυφλού, σύμφωνα με παλαιά παράδοση. Τέλος, ή δεόμενη άγια μπορεί με ασφάλεια να ταυτισθῆ με την άγια Παρασκευή, ή όποια εικονίζεται ἐδῶ λόγω της σχέσης της με τη Μεγάλη Παρασκευή· συνεπώς και αυτή ή μορφή μπορεί να σχετισθῆ με τον ταφικό χαρακτήρα του προγράμματος.

Τό εικόνογραφικό πρόγραμμα του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Όξύλιθο της Εύβοιας παρουσιάζει μεγάλη συνοχή· συγχρόνως, ή γνώση του συμβάλλει στη μελέτη του προγράμματος βυζαντινών ναών με κοιμητηριακό χαρακτήρα.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΒΕΡΡΑ
 ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΠΡΕΥΜΑΤΑ
 ΣΤΑ ΤΕΛΗ 13ου ΑΡΧΗΣ 14ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΕΥΒΟΙΑ

Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴν Εὐβοία παρουσιάζεται στὸν 13ο αἰῶνα, γιὰτὶ ἐνῶ ἔχουμε μνημεῖα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ πλούσια δείγματα γλυπτικῆς ἀπὸ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες, τὸ παλαιότερο ζωγραφικὸ σύνολο, τουλάχιστον μέχρι σήμερα γνωστὸ, καὶ ἔχει φθάσει ὡς ἐμᾶς εἶναι ἀπὸ τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννη Καλυβίτη στὰ Ψαχνά, χρονολογούμενο ἀπὸ ἐπιγραφή στὰ 1245.

Στὴ διάρκεια τῆς Φραγκοκρατίας καὶ Ἑνετοκρατίας στὸ νησί, καὶ ἀφῆνει ὅμως σημαντικὲς θρησκευτικὲς ἐλευθερίες στὸ λαὸ καὶ στὸν ὀρθόδοξο κληρὸ, παράλληλα μὲ μιὰν ἀνάπτυξη κοινωνικο-οἰκονομικὴ τοῦ πληθυσμοῦ κάτω ἀπὸ τὴν Βενετσιάνικη ἐπιρροή, καὶ ἐπιβεβαιώνεται τόσο ἀπὸ τὴν ἀριθμητικὴ αὐξηση, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὕπαρξη ἀρχόντων στὴν Εὐβοία (ἐπιστολὲς Χωνιάτη), παρατηρεῖται μιὰ ἀνθηση τῆς τέχνης μὲ τὴν ἴδρυση πολυἀριθμῶν μικρῶν καὶ ἰδιωτικῶν κυρίως ναῶν, στὴν πλειοψηφία σταυρεπίστεγων καὶ τὴν εἰκονογράφηση μὲ τοιχογραφίες πολλῶν ἀπ' αὐτούς.

Μιὰ ὁμάδα ἀπὸ 9 τέτοιους ναοὺς βρῖσκεται σὲ μιὰ ἀκτίνα 15-20χλμ. ἀπὸ τὸ Αὐλωνάρι, ἔδρα Ἐπισκοπῆς, καὶ ἀναφέρεται καὶ στὰ χρόνια τῆς Φραγκοκρατίας, ὅπου σώζεται ἕνας ἀκόμη τοιχογραφημένος μεγάλος σταυρεπίστεγος ναός, καὶ προέρχεται ἀπὸ μετατροπὴ μεγάλης τρίκλιτης βασιλικῆς, πιθανότατα Μητροπόλης τῆς Ἐπισκοπῆς Αὐλώνας.

Οἱ κτητορικὲς ἐπιγραφές καὶ σώθηκαν ἀναφέρονται στὶς χρονολογίες 1296, 1303, 1304, 1311 καὶ μέσα στὸ πλαίσιο τῶν 15 αὐτῶν χρόνων τοποθετοῦνται καὶ τὰ 10 τοιχογραφημένα μνημεῖα.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν εἶναι σχετικὰ περιορισμένο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτρη στὸ Αὐλωνάρι, καὶ ὡς τῶν διαστάσεών του παρουσιάζει ἕνα πρὸς πᾶν πλῆρες πρόγραμμα. Ἐξετάζοντας ὅμως τὰ μνημεῖα αὐτὰ σὰν σύνολο, παρουσιάζεται ἕνα πλούσιο θεματολόγιο, καὶ περιλαμβάνει καὶ παραστάσεις ἀρκετὰ σπάνιες στὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐξέταση τῆς ἐπὶ μέρους εἰκονογραφίας τῶν παραστάσεων μαρτυρεῖ διαφορετικὲς τάσεις. Στὴν πλειοψηφία ἀκολουθεῖται ὁ παραδεδομένος καὶ διαμορφωμένος ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα τύπος σύνθεσης. Σὲ πολλὰ παραδείγματα ὅμως ἐντοπίζονται ἀρχαῖες τάσεις, χρῆση εἰκονογραφικῶν

τύπων που προέρχονται από χειρόγραφα και μνημεῖα τοῦ 11-12ου αἰώνα, ἢ τῶν μεταβατικῶν, που ἐκφράζουν ἓνα συντηρητισμό. Παράλληλα ἄλλες συνθέσεις περιέχουν λεπτομέρειες τῆς σύγχρονης εἰκονογραφίας τῆς ζωγραφικῆς τῶν μεγάλων κέντρων καὶ σέ ὀρισμένες περιπτώσεις παρουσιάζεται μιὰ πρωτότυπη σύνθεση, που ὀφείλεται στὸν συμφορμὸ διαφόρων προτύπων.

Τεχνοτροπικά ἐντοπίζεται ἀκόμη μεγαλύτερη ποικιλία τάσεων, ἰδιαίτερα στὰ μνημεῖα που χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα καὶ κοντὰ στὴ στροφή τοῦ αἰώνα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 14ου σταθεροποιεῖται τὸ ὕφος καὶ ἀποκτᾶ μεγαλύτερη ἐνότητα. Ἐπιμέρους χαρακτηριστικά τῆς ζωγραφικῆς αὐτῆς συνδέονται μὲ μνημεῖα τῆς Σερβίας καὶ Μακεδονίας, ἐνῶ ἄλλα στοιχεῖα ἀποδίδουν μιὰ λαϊκότερη διάθεση καὶ ἀγάπη γιὰ τὸ πολυποικίλο διάκοσμο, που ἀπαντᾶται σέ μεγάλο ἀριθμὸ μνημεῶν τοῦ 13ου αἰώνα στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο. Ἡ τεχνοτροπικὴ ἀνάλυση τῶν μορφῶν στὸ Πυργί, τὸ πρῶτο χρονολογικὰ μνημεῖο τῆς ὀμάδας, θὰ ἀποδειξοῦ σχέσεις μὲ τὶς συντηρητικὲς τάσεις, που διαπιστώνονται στὴν Ἁγία Εὐφημία τῆς Κων/πόλης ἢ ὅπως παρουσιάζονται στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο στὴ Μητρόπολη τοῦ Μυστρᾶ. Ἡ ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων καὶ τοῦ τοπίου μαρτυρεῖ συγγένειες μὲ σειρά χειρογράφων τοῦ τέλους τοῦ αἰώνα, που περιέχουν ἓνα "κυβιστικὸ" χαρακτήρα, ἐνῶ οἱ σηματικὲς ἀναλογίες καὶ τὰ σχήματα τῶν προσώπων θυμίζουν ἕντονα τὶς μορφές τῆς Περιβλέπτου τῆς Ἀχρίδας, τοῦ ARILJE καὶ τῆς LJEVISKA, τῆς λεγόμενης "βαρειᾶς" τεχνοτροπίας.

Οἱ συγκρίσεις τῶν μνημεῶν μεταξύ τους θὰ δείξουν τὴν πορεία ἀπὸ τὴν ποικιλία αὐτῆ τῶν τάσεων σέ ἓνα στεγνότερο, λιγότερο ζωντανὸ καὶ πιὸ λαϊκὸ ὕφος, που ὅμως στὰ 1311 θὰ συνυπάρξει μ' ἓνα πολὺ πιὸ προχωρημένο καὶ ἀριστοκρατικὸ στὺλ στὴν Ὀδηγήτρια στὶς Σπηλιές, ὅπου πάλι θὰ ἐντοπισοῦμε σχέσεις μὲ τὴ "βαρειᾶ" τεχνοτροπία καὶ τὴν τέχνη τῆς Σερβίας-Μακεδονίας καὶ παράλληλα τὸ ζέπερασμά της σ' ἓνα πολὺ πιὸ "ζωγραφικὸ" τρόπο ἀπόδοσης.

Πιστεύουμε ὅτι μὲ τὴν ἀνάλυση αὐτῆ ἀποδεικνύεται, τὸ ἐλάχιστο τῆς ἐπίδρασης τῆς δυτικῆς τέχνης στὴ ζωγραφικὴ τῆς Βῦβουας τῆς περιόδου αὐτῆς καὶ ἡ γνώση καὶ παρουσία στοιχείων τῶν κυριώτερων καλλιτεχνικῶν ρευμάτων, που προσδιορίζουν τὴ ζωγραφικὴ τοῦ τέλους τοῦ 13ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα στὰ μεγάλα της κέντρα.-

N. ΓΚΙΟΛΕΣ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΜΩΣΑΪΚΟ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΛΟΥ ΤΗΣ
ΡΟΤΟΝΤΑΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ ἀείμνηστη Μ. Σωτηρίου στηριζόμενη στις παρατηρήσεις τοῦ Η. Τοπρ ἀποκατέστησε τὰ χαμένα κομμάτια τῆς σύνθεσης στόν τρούλλο τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης ὡς ἑξῆς: Γύρω ἀπό τό κεντρικό μετάλλιο, πού τό κρατοῦν 4 πετῶντες ἄγγελοι καί πού περιβάλλει τόν ὄρθιο Χριστό, ὁ ὁποῖος στηρίζει στόν ἀριστερό του ἄμο λατινικό σταυρό, ὑπάρχουν δύο ζῶνες. Στήν πρώτη τοποθέτηση μεταξύ τῶν ἀγγέλων πού κρατοῦν τό μετάλλιο δύο μεγάλα ὑποθετικά φοινικόδεντρα, ἕνα μικρότερο, πάνω στό ὁποῖο στέκεται τό μυθικό πουλί φοῦνικας (σῶζεται τό κεφάλι) καί ἕνα λατινικό ἀκτινοβόλο σταυρό (σῶζονται τμήματα ἀπό ἀκτίνες). Ἡ δεύτερη ζώνη γεμίζει ἀπό ζωηρά κινούμενες λευκοντυμένες μορφές (σῶζονται λείψανα τῶν ἄκρων τῶν ποδιῶν καί ἕχνη ἐνδυμάτων).

Ἡ καπαδοκική τοιχογραφία τοῦ Aḡaz Alti Kilise πιστεύω ὅτι εἶναι ἕνα εἰκονογραφικό παράλληλο τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, καί βοηθεῖ στήν ἀποκατάσταση τῶν μορφῶν τῆς δεύτερης ζώνης μέ ἀγγέλους πού κρατοῦν σκήπτρο καί οἱ ὁποῖοι κατά τόν Ματθ. 24, 31-32 θά συνοδεύουν τό Χριστό κατά τή Δεύτερη "Ἐλευσή του, πού εἶναι ἀκριβῶς τό θέμα τῶν δύο αὐτῶν συνθέσεων.

Στήν πρώτη ζώνη τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὑπάρχουν ἀναμφίβολα ὁ "φωτοειδής σταυρός" πού "προτρέχει τῆς Χριστοῦ Παρουσίας" καί τό πουλί φοῦνικας. Προβληματική εἶναι ὅμως ἡ ὕπαρξη τῶν 3 φοινικόδεντρων. Ἄπ'αὐτά ἴσως νά ὑπῆρχε ἐκεῖνο πάνω στό ὁποῖο θά στέκονταν τό ὁμώνυμο πτηνό, καθόσον μάλιστα ὁ συνδυασμός αὐτός ἐπικρατεῖ στήν παλαιοχριστιανική εἰκονογραφία. Εἶναι ὅμως πιθανόν τό πτηνό νά στέκονταν πάνω σέ σφαῖρα καί πιθανότερα σ'ἕνα ἐλεύθερο κλαδί. Κι αὐτός ὁ συνδυασμός εἶναι ἀρκετά συνηθισμένος στήν ὕστερη ἀρχαιότητα. Τά ὑπόλοιπα δύο φοινικόδεντρα μποροῦν νά ἀντικατασταθοῦν μέ τόν ἥλιο καί τή σελήνη. Τά δύο αὐτά ἄστρα, πού κατά τόν Ματθ. 24, 29-30 "ὁ ἥλιος σκοτισθῆσεται καί ἡ σελήνη οὐ δώσει τό φέγγος αὐτῆς" ἀπό τό "σημεῖον τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου", τόν σταυρό, πού θά φανεῖ στόν οὐρανό προαγγέλλοντας τήν "παρουσία" τοῦ Χριστοῦ, ἔχουν στενή σχέση μέ τό ἐσχατολογικό περιεχόμενο τῆς σύνθεσης. Τά βρῖσκουμε καί σέ σκηνές τοῦ ἔδου περιεχομένου στήν παλαιοχριστιανική τέχνη (θύρα Ἁγ. Σαβίνας, Κῶδ. Rabbula).

Ὅτι δύο ζῶνες, στίς ὁποῖες διέκρινε ἡ Σωτηρίου τό χαμένο τμήμα τῆς σύνθεσης, πρέπει νά συγχωνευτοῦν σέ μία μέ μεταίωρα πάνω ἀπό τίς κεφαλές τῶν δορυφορούντων ἀγγέλων τοῦ ἥλιου, τῆς σελήνης, τοῦ πτηνοῦ φοῦνικα καί τοῦ "φωτοειδοῦς" σταυροῦ. Μ'αὐτό τό τρόπο διασφαλίζεται ἡ ἐνότητα καί ἡ συμμετρία πού διακρίνει τή σύνθεση στά σωζόμενα τμήματά της, διότι τὰ φοινικόδεντρα, θά πρέπει, ἂν ὑπάρχουν νά φύτρωναν ἀπό τό ἔδου πράσινο ἔδαφος, πάνω στό ὁποῖο πατοῦν οἱ ἄγγελοι ὅπως συμβαίνει σ'ὅλες τίς παραστάσεις πού παρατηρεῖται συνδυασμός τους μέ ἀνθρώπινες μορφές. Ἔτσι ὅμως θά διαταράσσονταν ἡ συμμετρία,

γιατί ο "φωτοειδής σταυρός" όπως ούποτε δέν ἔφθανε στό πράσινο ἔδαφος γιατί κάτω ἀκριβῶς π'αυτόν ὑπάρχουν κατάλοιπα ἀγγελικῆς μορφῆς. Ἄλλωστε οἱ ἀγγελικές δυνάμεις, ὅπως θέλει τό βιβλικό κείμενο καί καθώς δείχνει ἡ καπαδοκική τοιχογραφία κατέρχονται μαζί μέ ὄν Κύριο ἀπό τόν οὐρανό. Τήν ἀποψη αὐτή ἐνισχύει καί ἡ ζωηρή κίνηση τῶν μορφῶν πού ἴς ἔναρμονύζει μέ τήν ὀρητικὴ κίνηση τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ ζώνη μέ τούς μάρτυρες μπροστά ἀπό τά ἀρχιτεκτονήματα στόν Ἅγιο Γεώργιο ἔχει τό ἀράλληλό της στῆς δύο κάτω ζώνες στό Ağaç Altı Kilise, ὅπου ἀπεικονίζονται προφήτες, πόστολοι καί ἱεράρχες. Πρόκειται γιά μιάν ἀπό τήν θεία Λειτουργία ἐμπνευσμένη ἀντι-ροσωπευτική εἰκόνα τῆς ἐπίγειας Ἐκκλησίας πού δοξολογεῖ τόν Κύριο τῆς Δεύτερης Ἐλευ-
της.

ἡμεῖωση

Ἐκτενῶς ἡ μελέτη μέ τίτλο "Ἐνα εἰκονογραφικό παράλληλο τῶν μωσαϊκῶν τοῦ τρούλλου τῆς Ροτόντας τῆς Θεσσαλονίκης" τυπώνεται στό περιοδικό "Παρουσία" 1(1982).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

ΓΡΑΠΤΟΙ "ΠΟΛΟΙ" ΤΗΣ Μ. ΛΕΙΜΩΝΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Ἀνάμεσα στά πολλά ἀντικείμενα πού ἐκτίθενται στό Μουσείο τῆς Μ. Λειμῶνος Λέσβου περιλαμβάνονται καί ἔνδεκα γραπτοί "πόλοι" μέ σκηνές ἀπό τή ζωή καί τό πάθος τοῦ Χριστοῦ. Ἔχουν διάμετρο ἀπό 0,120-0,125 μ. καί φέρουν στήν περιφέρειά τους, στερεωμένα κατά μικρά διαστήματα, χονδρή κλωστή μέ τήν ὁποία παλιότερα θά συγκρατιδόντουσαν στό ἄμφιο πού μάλλον διακοσμοῦσαν. Οἱ σκηνές πού παριστάνονται σ'αὐτούς εἶναι: ὁ Εὐαγγελισμός, ἡ Γέννηση, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Βάπτισμα, ἡ Ἐγερση τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαΐοφόρος, ἡ Σταύρωση, ἡ Ἀποκαθήλωση, ὁ Θρήνος, ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος καί ἡ Ἀνάληψη.

Ἡ διατήρηση τῶν περισσotέρων εἶναι ἀρκετά καλή. Ἰσχυρές ἀπολεπίσεις φέρουν οἱ συνθέσεις τῆς Γέννησης, τῆς Ὑπαπαντῆς καί τῆς Ἀνάληψης.

Ἡ περιγραφική καί εἰκονογραφική ἐξέταση τῶν παραστάσεων ἀποτελεῖ τή συνέχεια τῆς ἐργασίας. Ἀπό εἰκονογραφική ἄποψη οἱ σκηνές δέν παρουσιάζουν προβλήματα καί ἀκολουθοῦν τή διαμορφωμένη ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῶν Παλαιολόγων εἰκονογραφία, τήν ὁποία βλέπουμε νά χρησιμοποιοῦν καί οἱ ζωγράφοι τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς.

Ἀπό ἄποψη τεχνικῆς οἱ παραστάσεις ἔχουν ἐκτελεστεῖ πάνω σέ χονδρό βαμβακερό ὕφασμα ἀφοῦ πρῶτα ἐπιστρώθηκε μέ γύψο. Ἡ ὕψη τοῦ ὕλικοῦ συνετέλεσε ὥστε ἡ ζωγραφισμένη ἐπιφάνεια νά γεμίσει ρωγμές καί ἀπολεπίσεις.

Τεχνοτροπικά οἱ παραστάσεις συγγενεῦουν μέ ἔργα πού τοποθετοῦνται στό τέλος τοῦ 15ου καί τῆς ἀρχῆς τοῦ 16ου αἰ. Στά πρόσωπα, γερωντικά καί νεανικά, κυριαρχεῖ ὁ βαθυκάστανος σκιερὸς προπλάσμος καί τό μαλακὸ πλάσιμο μέ τὰ μικρὰ φωτεινά ἐπίπεδα. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ πτυχολογία τῶν ρούχων, πού τὰ κατακερματίζει σέ μικρές ἐπιφάνειες, καθῶς καί ἡ ἐκτεταμένη χρῆση χρυσοκονδυλιᾶς. Τό σχέδιο δέν εἶναι πάντα τέλειο καί ἐπισημαίνονται ἀδυναμίες ἰδίως στήν ἀπόδοση τῶν ἄκρων.

Οἱ "πόλοι" τῆς Λέσβου πρέπει ἢ νά ἦταν ἐπιρραμμένοι σέ ἄμφιο καί μάλιστα ἐπιτραχήλιο ἢ νά κοσμοῦσαν τήν ἄνω καί κάτω παρυφή γραπτοῦ ἐπιταφίου.

Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΤΟΥ ΘΑΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΝΙΚΑΙΑΣ

Συχνότατα στίς παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰκονίζεται ἀριστερά (καί σπάνια δεξιά) ὁ Χριστός δύνοντάς τους τό Εὐαγγέλιο καί δεξιά ἡ Θεοτόκος, προσφέροντάς του τό ἀρχιερατικό ὠμοφόριο. Ἡ Παναγία καί ὁ Χριστός εἰκονίζονται στηθαῖοι (κάποτε μέσα σέ μετάλλια), ἀλλά καμμιά φορά καί ὀλόσωμοι ἢ καί μόνο τά χέρια τους μέσα σέ μικρές δόξες. Ἡ εἰκονογραφική παράσταση βασίζεται στό κείμενο "Γέννησις, ἀνατροφή, πολιτεία καί βίος θεοφιλῆς καί τῶν θαυμάτων μερικῆ διήγησις τοῦ μεγάλου ἐν ἀρχιερεῦσι θεοῦ καί ἐν θαυματουργαῖς περιουσίῳ, ἀρχιεπισκόπου γενομένου Μύρων τῆς Λυκίας ἐπαρχίας", ὅπου "οὐκ ὄναρ /δέ/ μόνου, ἀλλά καί καθ' ὕπαρ, ὡς φέρει εἰπεῦν, ἐμφανῶς ὀπτάνεται αὐτῷ ὁ κύριος Ἰησοῦς σὺν τῇ ἀειπαρθένῳ καί θεοτόκῃ Μαρῖα τῇ μητρί αὐτοῦ ὁ μὲν ἐπιδιδούς αὐτῷ τό ἱερόν εὐαγγέλιον, ἡ δέ τό ἀρχιερατικόν ὠμοφόριον παρεχομένη" καθώς ἔκπαλαι καί μέχρι τοῦ δευροῖστορ-εῖται παρά τῶν φθλευσεβῶν ἐν ταῖς σεβασμῶν καί προσκυνηταῖς εἰκόσιν αὐτοῦ, ἐκ δεξιῶν μὲν τόν κύριον ἐγκατατίοντων τό εὐαγγέλιον κατέχοντα καί ἐπιδιδότα αὐτῷ, ἐξ εὐωνύμων δέ τήν ἄχραντον Θεοτόκον τό ὠμοφόριον τούτῳ παρεχομένην". Πρόκειται γιά προφητικό ὄνειρο πού προμήνυσε στόν ἅγιο, ὅτι κάποτε θά γινόταν ἀρχιερέας (ἐπίσκοπος). Θά πρέπει ὁμως νά σημειωθῇ ὅτι σύμφωνα μέ τίς γύρω ἀπό τόν Ἅγιο Νικόλαο παραδόσεις, ὁ Χριστός καί ἡ Παναγία τοῦ πρόσφεραν τό Εὐαγγέλιο καί τό ὠμοφόριο ὅταν ἦταν κλεισμένοι στήν φυλακή τῆς Νικαίας, ἐπειδή κατά τήν διάρκεια τῆς Συνόδου εἶχε ραπίσει τόν Ἄρειο. Ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ θουρνᾶ μάλιστα στήν Ἑρμηνεία του, φαίνεται νά γνωρίζει μόνο αὐτό τό θαῦμα τῆς Νικαίας, πού λακωνικά περιγράφει: "Φυλακή καί μέσον ὁ ἅγιος καί ὁ Χριστός ἐκ δεξιῶν του βασιῶν Εὐαγγέλιον, ἐξ ἀριστερῶν ἡ Θεοτόκος βαστάζουσα ὠμοφόρον ὀδύουσιν αὐτά πρὸς αὐτόν". Φαίνεται ὁμως ὅτι στήν πραγματικότητα καμμιά παράσταση δέν ὑπάρχει σύμφωνα μέ ὅσα περιγράφει ὁ Διονύσιος ὁ χῶρος ὄχι μόνο δέν θεύχνει ἐσωτερικό φυλακῆς, ἀλλά καμμιά φορά ὁ ἅγιος εἰκονίζεται καθισμένος σέ θρόνο.

Ἐξω ὁμως ἀπό τίς παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Νικολάου, καί σέ ἀεικονίσεις ἄλλων ἱεραρχῶν ἔχουμε τόν Χριστό καί τήν Παναγία νά τοῦς προσφέρουν ἀντίστοιχα τό Εὐαγγέλιο καί τό ὠμοφόριο, ὅπως π.χ. σέ ρωσική εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Νικηφόρου σέ Γερμανική Ἰδιωτική Συλλογή καί σέ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στήν Κωνσταντινούπολη. Ἄν οἱ παραστάσεις αὐτές μπορεῖ ὥσως ν' ἀποδοθοῦν σέ συμφυρμό, λάθος ἢ παρανόηση, τό ὕδριο δέν μπορεῖ νά γίνει καί μέ τήν περίπτωση τοῦ Ἁγίου Χαλαράμπους, πού σύμφωνα μέ τά κείμενα ἦταν κι' αὐτός ἱερέας ἢ ἐπίσκοπος. Σέ μεταγενέστερες, κυρίως ρου-

μανικές εικόνες, όχι σπάνια ο Άγιος εικονίζεται ἔνθρονος, μέ ἐκατέρωθεν τόν Χριστό καί τήν Παναγία, νά προσφέρουν ἀντίστοιχα τό Εὐαγγέλιο καί τό ὠμοφόριο. Ἡ ἐρμηνεῖα τῆς εἰκονογραφικῆς αὐτῆς λεπτομέρειας εἶναι θέμα ἔρευνας στά κείμενα.

Υ.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ
ΚΑΦΙΟΝΑΣ (1264;)

Σέ απόσταση ενός τετάρτου ΒΔ τοῦ μικροῦ χωριοῦ τῆς Μέσα Μάνης Καφιόνα σώζεται ὁ μονοκάμαρος ναός τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, διαστ. 9,67Χ2,63 μ., χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή. Ἡ ἡμικυκλική ἀψίδα του εἶναι βαθμιδωτή καί τό διαλυμένο μαρμάρينو τέμπλο του, πιθανῶς σέ δεύτερη χρήση, ἔργο τοῦ Μανιάτη μαρμαρογλύφου Νικήτα (1074-1075).

Ὁ ναός σώζει λεύκανα τοιχογραφιῶν ἀναγόμενα σέ δύο ἐποχές. Ἀπό τά παλιότερα φαίνονται ἐλάχιστα. Θά ἀνήκουν στά χρόνια τῆς οἰκοδομῆς τῆς ἐκκλησίας, τό 1145, ὅπως πληροφορεῖ ἐπιγραφή στό τεταρτοσφαιριο τῆς ἀψίδας, κάτω δεξιά τοῦ εἰκονιζόμενου σέ προτομή Ἀγίου Θεοδώρου, πού δέεται μέ ὑψωμένα τά χέρια. Ἀντίστοιχα στό ἀριστερό μέρος τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἄλλη ἐπιγραφή σέ λεπτότατο στρώμα πού ἔπεσε, ἀντίγραφο ὁμοίως στήν ἴδια θέση τοῦ ἴδιου στρώματος μέ τό δεόμενο Ἅγιο. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει πῶς ξαναζωγραφήθηκεν ὁ ναός στά χρόνια τοῦ Μιχαήλ καί τῆς Θεοδώρας "ἡγεμονεύοντος" τῆς Πελοποννήσου τοῦ σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου, ὅταν ἀρχιερέας τῆς Βελιγοστῆς ἦταν ὁ Γεώργιος. Ὁ Κωνσταντῖνος ξέρομε πῶς ἔφυγε γιά τήν Πόλη τό 1264 καί πέθανε τό 1271 σάν Καλλίνικος μοναχός.

Σωζόμενες τοιχογραφίες: Στόν ἡμικυλινδρικό τοῖχο τῆς ἀψίδας ὁ Μελισμός ἀνάμεσα στούς Ἀρχαγγέλους Ὀυριήλ καί Ραφαήλ καί τούς ἱεράρχες Χρυσόστομο καί Γρηγόριο. Στήν καμάρα μισοκαταστρεμμένη ἡ Ἀνάληψη, στούς πλάγιους τοίχους μετωπικοῦ οἱ Ἅγιοι Νικόλαος καί Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων. Ἄλλες τοιχογραφίες πού ἀπομένουν σέ καλύτερη ἢ χειρότερη κατάσταση: ἡ Ἰακωβιτική, τά Εἰσόδια, ἡ Βαῦτοφόρος, ἡ Κάθοδος στόν Ἄδη, ἡ Σταύρωση, ἡ Πεντηκοστή, ἔσως ἡ Γέννηση, ὁ Ἐλκόμενος, οἱ Ἅγιοι Μωϋσῆς, Ἡλίας, Γεώργιος, Νικήτας, Ἐζών, Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, Δημήτριος, Ἅγία Παρασκευή, Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης (νεώτερη ἀλλά τοῦ ἴδιου ὕφους μέ τίς ἄλλες), ἡ Σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων, ἡ Μεταμόρφωση, ἡ Κοίμηση τῆς Παναγίας.

Ὅτι τοιχογραφίες ἀνήκουν στή λεγόμενη βαριά τεχνοτροπία κι εἶναι οἱ προοδευτικώτερες ἀπό τίς πολυάριθμες τοῦ 13ου αἰώνα, πού ἔχουν ὡς τώρα ἐπισημανθεῖ στή Μάνη.

ΕΛΕΝΗ -ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΩΡΗ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΝ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ ΣΤΟ ΜΗΝΟΛΟΓΙΟ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Οι εικονογραφημένοι κώδικες που περιλαμβάνουν τό Μηνολόγιο του Συμεών του Μεταφραστή - βυζαντινό βιβλίο με 148 βίους Αγίων από τό β' μισό του 10ου αί. - έχουν ταξινομηθεῖ σέ δύο τύπους (P. Mijović, *Menolog*, Beograd 1973, 213 ἐπ.) ανάλογα μέ τόν τρόπο που παριστάνεται ὁ Ἅγιος στή μικρογραφία που συνοδεύει τόν βίο του: στόν τύπο Α ταξινομούνται τά χφ, ὅπου οἱ μικρογραφίες περιλαμβάνουν καί σκηνές ἢ μαρτύρια, ἐνῶ στόν τύπο Β οἱ μορφές Ἁγίων παριστάνονται ἀκίνητες, ὀλόσωμες καί μετωπικές. Μέσα στόν κάθε τύπο τά χφ Μηνολόγια ἔχουν ταξινομηθεῖ σέ ὁμάδες, ανάλογα μέ τή θέση που καταλαμβάνει ἡ μικρογραφία ἐπάνω στό φύλλο σέ σχέση μέ τό κεῖμενο (Δεληγιάννη-Δωρῆ, Ἱστορημένα χειρόγραφα τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστή. Ταξιλόμηση τῶν χειρογράφων - Ἐκδόσεις τοῦ Μηνολογίου, "Παρουσία" 1 (1982), τυπώνεται). Ἡ ταξιλόμηση αὐτή σέ ὁμάδες βοήθησε νά ἀναφανοῦν σειρές ἢ ἐκδόσεις τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστή - ἡ συλλογή περιλαμβάνει 10 τόμους συνολικά ἀπό τόν Αὐγουστο μέχρι τό Σεπτέμβριο- που γιά λόγους ὁμοιομορφίας ὑποβάλλουν στά χφ-τόμους τῆς σειράς ἀπαράλλακτο τρόπο διακοσμῆσεως.

Ὁ καθορισμός τοῦ τύπου τῆς διακόσμησης που διέπει τούς κώδικες μηνολογίων καί μέ βάση τοῦτο ἡ ἀνεύρεση τῶν χφ που ἀνήκουν στήν ἴδια σειρά, εἶναι ὁ ἕνας τρόπος νά κατατάξει κανεῖς τό ὕλικό αὐτό. Ὁ ἄλλος εἶναι νά ἐρευνήσει τόν τύπο τῆς διακόσμησης καί τήν εἰκονογράφηση ὄχι πιά στους κώδικες μιᾶς ὀρισμένης σειράς ἢ ἔκδοσης ἀλλά στους κώδικες που περιλαμβάνουν κάθε φορά τούς Ἁγίους ἑνός (τοῦ Ἰδίου) μηνός καί ἀνήκουν ἐπομένως ὁ καθένας τους σέ διαφορετικές σειρές που μπορεῖ νά ἀπέχουν καί χρονολογικά μεταξύ τους. Ἡ κάθετη αὐτή ἔρευνα μπορεῖ νά γίνει γιά κάθε ἕνα ἀπό τούς 10 τόμους τοῦ Μεταφραστή χωριστά καί νά διευκρινίσει μ' αὐτόν τόν τρόπο τήν εἰκονογράφηση τῆς κάθε ἡμέρας (δηλ. ἑορτῆς ἢ Ἁγίου) στά διάφορα χφ-τόμους τοῦ Ἰδίου μηνός.

Ἔτσι ὁ τόμος τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστή σώζεται σέ ἔξι εἰκονογραφημένα χφ : α) London, Oxf. Bodl. Libr., Barocci 230, τέλος ΙΙου αἰ. (I. Hutter, CBM I, 49, εἰκ. 172-178), β) London, Br. Mus. Add. II870, 12ου αἰ. (G. Mathew, Byzant. Malerei, Berlin 1960, πίν. 5,6), γ) Venet. Marcianus 586, 12ου αἰ. (I. Furlan, Codici Greci..., Milano 1978, I, 58 ἐπ., πίν. 49-51), δ) London, Oxf. Bodl. Libr., Cromwell 26, ΙΙου αἰ. (I. Hutter, CBM I, 35, εἰκ. I27-I31), ε) Λαύρας Δ 46, 12ου αἰ. (Θησαυροῦ ΙΙΙ, 248, εἰκ. 111-113), στ) Σταυρονικήτα 3, 12ου αἰ. (Λάμπρος, I 75, ἀρ. 868). Τό κάθε ἕνα ἀπό αὐτά τά χφ ἀνήκει καί σέ ἄλλη σειρά ἢ ἔκδοση γιὰτί ὁ τρόπος διακόσμησης τοῦ κάθε χφ εἶναι κάθε φορά διαφορετικός. Ἀπό αὐτούς τούς κώδικες μόνον ὁ ἕνας, ὁ Barocci 230, ἀνήκει σέ σειρά ἀπό τήν ὁποία εἶναι γνωστοί καί ἄλλοι τόμοι· στίς ὑπόλοιπες περιπτώσεις οἱ τόμοι τοῦ Σεπτεμβρίου εἶναι οἱ μόνον ἀπό τή σειρά τους που διασώθηκαν. Ἐνδιαφέρον γιά τήν

είκονογράφηση του Σεπτεμβρίου παρουσιάζουν μόνον οι τρεις πρώτοι κώδικες που παρέχουν πληρέστερη ιστορία, ενώ τα χφ του 'Αγίου Όρους και ο Cromwell 26 περιλαμβάνουν από μια μικρογραφία ο καθένας, του Συμεών Στυλίτη (1. Σεπτ.) σε ὄρθια, μετωπική στάση, και δέν θά μᾶς ἀπασχολήσουν.

Ὁ τόμος του Σεπτεμβρίου τῆς Συλλογῆς του Μεταφραστῆ περιλαμβάνει 25 βίους. Ἡ ἐπιλογή τῶν βίων καί τό κείμενο εἶναι τό ἴδιο καί στους τρεις κώδικες : στόν Μαρκιανό, στόν κώδ. του Βρεττ. Μουσείου 11870 καί στόν Barocci 230. Στους δύο πρώτους ἡ μικρογραφία μπαίνει κάθε φορά στήν ἀρχή τοῦ βίου μέσα σέ κατάκοσμο πλαίσιο· ἐπειδή ἐκτός ἀπό ὄρθιες μορφές (Μή-Μάρτυρες) ὑπάρχουν καί σκηνηκές παραστάσεις (οἱ Μάρτυρες στή σκηνή του μαρτυρίου τους) τά χφ ἐντάσσονται στόν τύπο Α. Ὁ Barocci 230 παριστάνει ὄλους τούς 'Αγίους του μηνός σέ μία ὁλοσέλιδη μικρογραφία στήν ἀρχή του τόμου ὄρθιους, μετωπικούς, καί ἐντάσσεται γι' αὐτό στόν τύπο Β.

Ἀπό τή σύγκριση μεταξύ τῶν χφ γιά τήν ἱστορία κάθε ἡμέρας προκύπτουν τά ἑξῆς:

α) Οἱ παραστάσεις που συνοδεύουν τό στερεότυπο κείμενο τῶν βίων του Μεταφραστῆ γιά κάθε ἡμέρα, δέν τυποποιοῦνται, ἀλλά μποροῦν νά παραλάσσουν ἀπό χφ σέ χφ. Ἔτσι γιά λόγους ἄγνωστους στόν κώδ. του Βρεττ. Μουσ. 11870 ἔξι 'Αγιοι τιμήθηκαν μέ σύντομο κύκλο βίου ('Ανθιμος, Βαβύλας, Εὐδόξιος, Σευηριανός, Τρόφιμος, Εὐστάθιος), ἐνῶ γιά τούς ἴδιους 'Αγίους ὁ Μαρκιανός δίνει μόνον μία σκηνή μαρτυρίου στήν ἀρχή του βίου καί ὁ Barocci 230 τούς εἰκονίζει, σύμφωνα μέ τήν ἀρχή που θέτει, ὄρθιους, μετωπικούς, ὅπως καί τούς ἄλλους 'Αγίους του μηνός. Γιά κορυφαίους 'Αγίους (Εὐφημία, Θέκλα, Ἰω. θεολόγος) οἱ εἰκονογραφικοί τύποι τῶν παραστάσεων ἐμφανίζουν μεγαλύτερη ποικιλία, πρᾶγμα που σημαίνει ὅτι οἱ ζωγράφοι ἔχουν μεγαλύτερες δυνατότητες ἐπιλογῆς. Ἐξ ἄλλου εἶναι δυνατόν ἕνας Μάρτυρας που εἰκονίζεται στόν Μαρκιανό στή σκηνή του μαρτυρίου του, στόν κώδ. του Βρετ. Μουσ. νά ἐμφανίζεται ὁλόσωμος, μετωπικός, καί τό ἀντίθετο.

β) Γιά τή διερεύνηση τῆς καταγωγῆς τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων (παραστάσεων) που ἱστοροῦν τούς 25 βίους του Σεπτεμβρίου του Μεταφραστῆ πολύτιμη εἶναι ἡ σύγκριση μέ τίς ἀντίστοιχες παραστάσεις του Συναξάρου του Βασιλείου Β' (976-1025). Ὁ κώδικας αὐτός ἀποθησαυρίζει στήν ἐποχή του εἰκονογραφικούς τύπους (μαρτύρια, σκηνές βίου, κοιμήσεις κλπ.) που σταθεροποιήθηκαν σταδιακά μέσα ἀπό τήν μακροχρόνια χρήση τους σέ βιογραφικούς κύκλους σέ Μαρτύρια 'Αγίων καί σέ χειρόγραφα, ἀπό τήν Παλαιοχριστιανική ἐποχή μέχρι τόν 10ο αἰ. Οἱ παραστάσεις του Μεταφραστῆ στηρίζονται σ' αὐτό τό δεδομένο θεματολόγιο καί δέν προσφέρουν τυπολογικά τίποτα νεότερο, δέν ἀκολουθοῦν ὅμως πάντα τήν παράσταση του συγκεκριμένου 'Αγίου στό Συναξάριο του Βασιλείου Β'. Ἀνάμεσα σέ ὅμοιες παραστάσεις ἐμφανῆς εἶναι ἡ τάση γιά ἀφαίρεση που χαρακτηρίζει τήν ἱστορία του Μεταφραστῆ καί ἡ προτίμηση γιά εἰκονογραφικούς τύπους ἀπλουστευμένους, χωρίς τόν διηγηματικό τόνο, τήν ποικιλία μορφῶν καί κινήσεων που χαρακτηρίζουν τίς σκηνές στό Συναξάριο του Βασιλείου Β'.

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΔΩΡΗΣ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ

ΤΟ ΜΕΤΟΧΙ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΣΤΟΝ ΕΛΑΙΩΝΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΚΥΡΑΣ

Ένα από τὰ περισσότερο σημαντικά, αλλά και λιγότερο έρευνημένα, θέματα τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στό ὅτι δέν ὑπάρχουν ἀξιόλογες δημοσιεύσεις γιά τὰ περισσότερα ἀπ' τὰ μνημεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ, πού τό σπουδαιότερό τους εἶναι, χωρίς ἀμφιβολία τό Καθολικό τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδας. Ἡ μελέτη ὁμως τοῦ μνημείου ἀπτεται καί ἄλλων ἐπί μέρους θεμάτων, ὅπως τῶν δωρῶπων ναῶν καί τῶν ἱαματικῶν ἀγιασμάτων. Γι' αὐτά τὰ ζητήματα, ἀλλά κυρίως γιά τὰ γενικώτερα τυπολογικά, μορφολογικά, κατασκευαστικά καί αἰσθητικά προβλήματα τῶν "ἐλλαδικῶν ἢ ἡπειρωτικῶν" ὀκταγωνικῶν ναῶν, προσφέρονται ὀρισμένα ἄγνωστα ὡς σήμερα στοιχεῖα τοῦ ἐρευνωμένου σέ παλαιότερους χρόνους καί τελικά κατά τό 1962, κατεδαφισμένου ἀπό τήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία "ὀκταγωνικοῦ ναοῦ τοῦ Μετοχιοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά στόν ἐλαιώνα τῆς Ἀντύκυρας".

Εἰδικώτερα, ὅσον ἀφορᾷ τό ἕδωο τό μνημεῖο, ἀποδεικνύεται ὅτι ἦταν δωρῶφο ἀπ' τήν ἀρχική του κατασκευή (ἀνασκευάζονται λαυθασμένες ἀπόψεις καί δημοσιεύσεις) καί ὅτι, τό ἰσόγειο πιθανότατα συνδέεται μέ λειτουργία ἱαματικοῦ ἀγιάσματος, ὅπως στά περισσότερα ἀπ' τὰ γνωστά κτίσματα τοῦ Μοναστηριοῦ. Ἰδιαίτερα ἀναλύονται τὰ προβλήματα τῆς θολοδομίας τοῦ κυρίως ναοῦ καί προτείνεται σύστημα πιθανῆς κάλυψής του. Γίνονται συγκρίσεις μέ τὰ ἄλλα κτίσματα τοῦ Μοναστηριοῦ, ἀλλά μέ τούς γνωστούς ὀκταγωνικούς ναούς τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη, ὅτι πρέπει τυπολογικά νά καταταγεῖ στους "ἐλλαδικούς ἢ ἡπειρωτικούς" ὀκταγωνικούς καί ὄχι τούς "νησιώτικους", ὅπως ἐντελῶς ἄκριτα, ἔχει προταθεῖ ἀπό ἄλλους μελετητές. Γίνονται ἐπίσης παρατηρήσεις κατασκευαστικές καί συγκρίσεις μέ τήν φέρουσα κατασκευή τῆς Παρηγορήτισσας τῆς Ἀρτας.

Τέλος, ἐπιχειρεῖται εὐρύτερη ἀντιμετώπιση ὀρισμένων πτυχῶν τῆς "παράδοσης".

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΖΙΡΩ

Η ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ - ΠΑΡΑΛΛΑΥΡΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΟΣΙΟΥ ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Στή πεδιάδα νότια του Κιθαιρώνα, κοντά στο 45ο χιλιόμετρο της παλαιᾶς ὁδοῦ πού συνδέει τήν Ἀθήνα μέ τήν Θήβα, τό 1974 ἐπισημάνθηκαν τά ἐρείπια μικροῦ βυζαντινοῦ ναοῦ ἀπό τόν κ. Ἴω. Τραιλό καί τήν Δ/δα Ἀγ. Κόκκου, κατά τήν διάρκεια ἐρεύνης πού ἐκτελοῦσαν γιά τόν ἐντοπισμό τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων καί μνημείων τῆς Ἀττικῆς, στά πλαίσια τοῦ ρυθμιστικοῦ σχεδίου τῶν Ἀθηνῶν. Μετά ἀπό παραχώρηση τοῦ θέματος γιά μελέτη, τό ἄγνωστο αὐτό μνημεῖο ἀποτυπώθηκε καί διερευνήθηκε μέ ἀποτέλεσμα νά προκύψουν ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα.

Ὁ ναός, ἀφιερωμένος στήν Ἀγία Παρασκευή, σύμφωνα μέ παλιούς στρατιωτικούς χάρτες τῆς περιοχῆς καί τήν προφορική παράδοση τῶν γύρω κατοίκων, εἶναι μικρός σέ μέγεθος, ἀνήκει δέ στόν τύπο τοῦ σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένου μέ τροῦλλο καί εἰδικώτερα στούς δικιδόνιους μέ πλήρες ἱερό, μέ τήν διαφορά ὅτι ἀντί κιδίων ἔχει κτιστούς πεσσούς.

Ἡ κατασκευή τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἔχει γίνεи κυρίως μέ ἀργές πέτρες, τοῦβλα καί κονίαμα, ἐνῶ στό ἱερό ἡ κατασκευή εἶναι ἐπιμελέστερη μέ ἐπένδυση καλᾶ ἐπεξεργασμένων πωρολίθων ἀπό κογχυλιᾶτη λίθο Μεγάρων καί τοῦβλων κατά τό ἰσόδομο πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Ἀπό τόν ἴδιο πωρόλιθο εἶναι κατασκευασμένοι οἱ ἡμικυλινδρικοί θόλοι τοῦ ναοῦ, ὅπως ἐπίσης τμήματα τῆς τοιχοδομίας καί διάφορα ἀρχιτεκτονικά μέλη.

Παρά τό γεγονός τοῦ ὅτι οἱ θόλοι ἔχουν σήμερα καταπέσει ὅλοι, ἐκτός ἀπό μέρος τῶν χαμηλῶν θολωτῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων τῆς βόρειας πλευρᾶς, ἀπό τίς γενέσεις τῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ὅπου σώζονται, καί ἀπό τό τύμπανο τῆς βόρειας κεραιᾶς πού σώζεται στό ἀρχικό του ὕψος, μπορούμε μέ σιγουριά νά μετρήσουμε τό ὕψος τῶν θόλων καί νά προχωρήσουμε μέ ἀσφάλεια στή γραφική ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ.

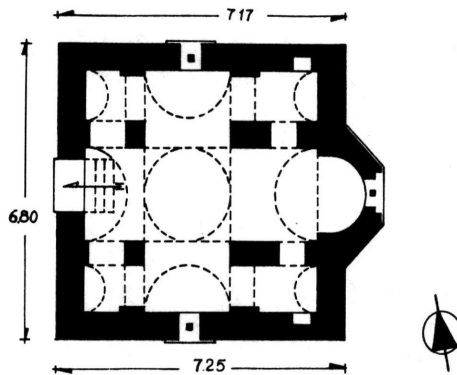
Γενικά, μπορούμε νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ κατασκευή τοῦ ναοῦ εἶναι ἀριστη καί δείχνει ἐξαιρετική ἐπιμέλεια ὄχι μόνο στά ἐμφανῆ, ἀλλά ἀκόμα καί σέ ἀφανῆ σημεῖα, στήν ἐπεξεργασία τοῦ πωρολίθου. Ἡ ὑπαρξη τοῦ ναοῦ καί ὁ τρόπος κατασκευῆς του προϋποθέτει τήν ἀκμή

της περιοχής κατά τὰ χρόνια της κτίσεώς του. Πράγματι, τέτοια ἀκμή γνώρισε ἡ περιοχή με τὴν ἔδρυση μεγάλου μοναστικοῦ κέντρου ἀπὸ τὸν Ὅσιο Μελέτιο στὴν νότια πλευρὰ τοῦ Κιθαιρώνα, στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνα καὶ τὸ ὁποῖο μελετήθηκε σέ βάθος ἀπὸ τὸν Καθηγητὴ Ἄ. Ὁρλάνδο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ μονή, λόγω τοῦ πλήθους τῶν μοναχῶν, ἰδρύθηκαν σέ σύντομο χρονικὸ διάστημα καὶ σύμφωνα με τοὺς δύο βιογράφους τοῦ Ὁσίου 22 ἢ 24 παραλαύρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος ἐντόπισε καὶ μελέτησε τὰ ὀκτώ.

Ὁ ἐρειπωμένος ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς πρέπει ἀσφαλῶς νὰ περιληφθεῖ στὰ παραλαύρια τῆς μονῆς καὶ ἡ κτίση του νὰ τοποθετηθεῖ λίγο ἀργότερα τῆς κτίσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς κεντρικῆς λαύρας, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου ἢ τὸ πολὺ στὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰῶνα, σύμφωνα με τὶς ὁμοιότητες πού παρατηροῦνται στὴ χρῆσὴ καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου, ὅπως ἐπίσης καὶ σέ ἄλλες κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες.

Ὁ ναὸς βρίσκεται σήμερα σέ κακὴ κατάσταση, ὄχι μόνον ἀπὸ φυσικὴ φθορά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀλόγιστη ἐπέμβαση τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὴν διάσωση τοῦ μνημεῖου ἀπαιτοῦνται ἄμεσα μέτρα στηρίξεως τῶν θόλων, ὅπου ἀπέμειναν, καὶ λόγω τοῦ ὄγκου τοῦ σωζόμενου ὕλικου θὰ ἦταν δυνατό νὰ σκεφθοῦμε ἀκόμα καὶ τὴν μερικὴ ἀναστήλωσή του.

Πάνος Θεοδωρίδης

Παλαιόκαστρο 'Ιερισσοῦ. Τοπογραφία.

Στά Ι032, Νικόλαος ὁ ἐπίσκοπος 'Ιερισσοῦ παραιτεῖται ἀπὸ κάθε διεκδίκηση μιᾶς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Νικολάου τῆς "ἐν τῷ βουνῷ ἔσωθεν τοῦ παλαιοκαστροῦ 'Ιερισσοῦ", ἀναγνωρίζοντας τὴν κυριότητα τῶν Ξηροποταμινῶν μοναχῶν σ' αὐτήν. Τὸ παλαιόκαστρο δὲν ἔχει σχέση μετ' τῆ μεσαιωνικῆς 'Ιερισσοῦ, τὴν ὀχυρωμένη σ' ἓνα μέρος τῶν τειχῶν τῆς 'Ακάνθου (ὄλες οἱ μαρτυρίες τὴν ἀναφέρουν ὡς "καστρον"). Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς θέσης τοῦ Παλαιοκαστροῦ ἔχει κάποιο ἐπιδιαφέρον γιὰ τὴ διαγραφή μιᾶς ἀρχαιολογίας τῶν βυζαντινῶν ἂν μάλιστα συνδυαστεῖ μετ' τὶς ἐλάχιστες μνεῖες παλαιοκαστρῶν ἢ ἀρχαίων ἐν γένει κτισμάτων πού ἔχουν θησαυριστεῖ στὴ βυζαντινὴ γραμματολογία: πρόχειρα θυμίζουμε γιὰ τὴ Μακεδονία τὸν Βεσελτζό, παλαιόκαστρο στὴ νότια ὄχθη τῆς λίμνης τοῦ Λαγκαδά, τὰ Κελλόπεδα τῶν Δριμοσύρων, τὸ 'Αρχαῖον μέγα Καμίνιον στὸ Βάβδο καὶ τοὺς παλαιόπυργους στὴν Ψαλλίδα καὶ στὸ Ζτόμιον, καθὼς καὶ τὴν τύχη τῶν πολισμάτων Βρέα, 'Αντιγόχεια Ψαφάρά, Κιθρούπολη, Σερμούλη, Τορώνη καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴ περίοδο.

'Απὸ τὸ σύνολο τῶν ἁγιορειτικῶν ἐγγράφων πού ἔχουν ἐκδοθεῖ, γύρω στὰ Ι20 πραγματεύονται ὑποθέσεις καὶ τοπογραφικὰ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς 'Ιερισσοῦ, σὲ μιὰν ἔκταση μικρότερη ἀπὸ 35 τετραγωνικὰ χιλιόμετρα. Ἀνάμεσα σ' αὐτά, διασώθηκαν 28 "περιορισμοί" (ὀριοθετήσεις κτημάτων) ἰδιοκτησιῶν διαφόρων μονῶν καὶ μιὰ ἑκατοντάδα κτηματολογικῶν ἀναγραφῶν γιὰ μικρὰ κτήματα, στὴν περιοχή τοῦ Προαύλακος (σημ. Πιρόβλακος, μεσαιωνικὴ ὀνομασία τοῦ λαιμοῦ τῆς 'Αθωικῆς χερσονήσου, γνωστὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὴν τομὴ τοῦ Ξέρξη, τὸν τύμβο τοῦ 'Αρταχαίη, τὸ πόλισμα τῶν 'Ανδρίων Σάνη καὶ τὴν διάδοχό του Οὐρανόπολη πού τὴν ἔχτισε ὁ 'Αλέξαρχος μετ' ἑξαεταβίον τετραγωνικῶν σταδίων).

'Ανασυνθέτοντας σὲ σχηματικὸ σκάρφιφο τὰ ἁγιορειτικὰ κτήματα τῶν ἀρχῶν τοῦ Ι4ου αἰ. καὶ ὑπολογίζοντας τὰ κάποτε πολὺπλοκα προβλήματα (μετρητικὰ καὶ προσανατολισμοῦ) πού προκαλοῦν οἱ ἀσαφεῖς σχοινοισμοὶ τῶν βυζαντινῶν γεωμετρῶν, ἀποκαταστήσαμε μετ' σχετικὴν ἐπιμέλεια τὸ κτηματολόγιό τοῦ Προαύλακος σὲ μιὰν ἔκταση δέκα τετραγωνικῶν χιλιόμετρων. Ἐκτός ἀπὸ τὰ πολυάριθμα στοιχεῖα ἱστορικῆς καὶ μνημειακῆς τοπογραφίας πού ἀναφάνηκαν, ἀνιχνεύθηκε ἡ ὑπαρξὴ καὶ οἱ γενικὲς διαστάσεις τοῦ Παλαιοκαστροῦ 'Ιερισσοῦ καὶ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα του (τείχη, πύργοι, "λιθάδεις τύμβοι", μία πύλη καὶ ἓνα ἵπποδρόμιο). Ἄν καὶ ἡ διατήρησις τῶν ἐρειπίων φαίνεται πολὺ καλῦτερη στὸν Ι4ον αἰ., ἢ αὐτοφία ἐπιβεβαίωσε μερικὰ τοπωνύμια καὶ τὰ

λειφανα ενός οχυρωματικού συστήματος, κατασκευασμένου με εγχόρηγη άργολιθοδομή, που έπιχωριάζει στη Μακεδονία (Παλιόκαστρο Κάριανης, Όρφανι, Μαυρούδα, Μελάνθιο, Άγροσυκιά κ.ά.) και θεωρείται όψιμο ρωμαϊκό.

Τό είδικό ένδιαφέρον τής έρευνας βρίσκεται στη χρήση του πολύ εκτεταμένου αυτού οχυρωμένου χώρου (δέν παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες ή ταύτιση του με τήν Ούρανόπολη) μετά από κάποια περίοδο εγκατάλειψης, τόσο από τους έποίκους τής Ίερισσοῦ όσο και από τίς πρώτες ομάδες μοναστών έξω από τό Όρος. Μέ κέντρο τμήματα τών παλαιών οχυρώσεων αναπτύσσονται τό Ξηροποταμινό μετόχι τής Όζολίμνου, τό Χελανταρινό κοντά στην Τρυπητή, ό Πύργος και ή Βουλκαρέα τής Λάυρας και τό Βατοπεδινό Ήλαδιάβα. Αυτό τό παράδειγμα μιās "άργοποιημένης" αρχαίας πόλης θά μπορούσε, με ανασκαφικές έρευνες και με τά ιστορικά στοιχεία που υπάρχουν, να βοηθήσει πολύ στη διάγνωση και στην έρμηνεία του φαινομένου· μιá ανάλογη έρευνα θά ήταν δυνατό να γίνει πάνω στη σχέση του ίδιου έρειπιώνα με τίς πρώτες μοναστικές εγκαταστάσεις στην περιοχή που προηγήθηκαν τής όργάνωσης του άγιορειτικού χώρου από τόν Άθανάσιο (αρχαία καθέδρα τών Γερόντων, μονή Κολοβοῦ, Γομάνου ή Όρφανοῦ, Κάμενα, Ξηρόκαστρο, Ζυγός, Κρανέα).

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Λ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, αρχιτέκτων

ΓΙΑΝΝΗΣ ΕΜΜ. ΤΑΒΛΑΚΗΣ, αρχαιολόγος

10η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΛΙΑ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ Μ. ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Ἡ μονή Δοχειαρίου ἰδρύθηκε στή σημερινή θέση της περί τά μέσα τοῦ 11ου αἰ. καί λίγα χρόνια ἀργότερα τό συγκρότημά της φαίνεται ὅτι ἄρχισε νά δέχεται τίς πρῶτες συμπληρώσεις καί ἀνακατασκευές ἀπό τόν κτήτορα καί ἡγούμενο Νεόφυτο. Γνωρίζουμε ὅτι τότε ἀντικαταστάθηκε καί ὁ παλιότερος καθολικός ναός, ἐνῶ ὁ σημερινός εἶναι ἀκόμα μεταγενέστερος, ἔργο τοῦ 1568.

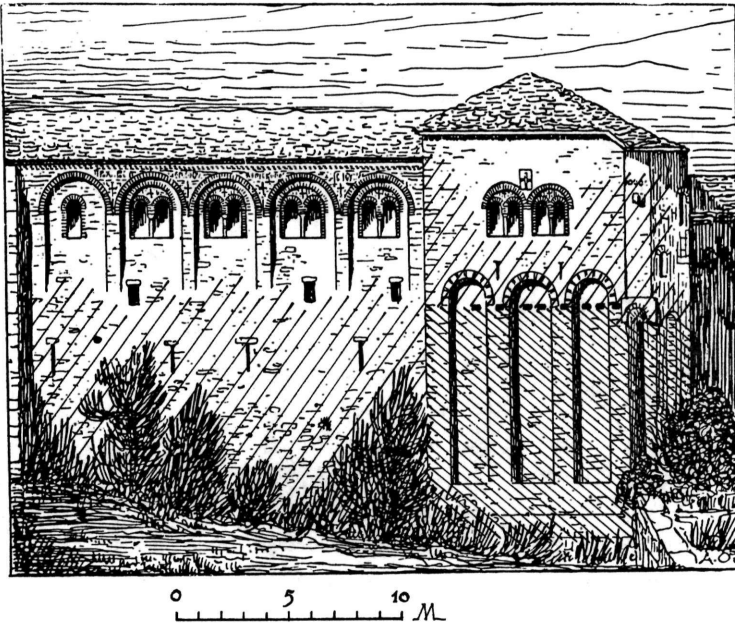
Κτήτορας τῆς σημερινῆς Τράπεζας τῆς μονῆς εἶναι ὁ Πρόχωρος, "ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς" (α' μισό 16ου αἰ.), σύμφωνα μέ μία ἐπιγραφή πού ἀναπτύσσεται στή δυτική ὄψη τοῦ κτιρίου, ἐνῶ ἡ τοιχογράφηση τῆς ἀνάγεται σέ δύο περιόδους (1676 καί 1700). Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ αὐτήν τήν Τράπεζα βρίσκεται ὁ ἀντίστοιχος σέ διαστάσεις, ἐνιαῖος χώρος τοῦ σημερινοῦ Ἰωακείμου, πού ἀνήκει σέ παλιότερη οἰκοδομική περίοδο. Κατά τήν ἴδρυση τῆς σημερινῆς Τράπεζας καί γιά τήν ἔδραση τοῦ ξύλινου πατώματος της, προστέθηκε σ' αὐτό τό χώρο μία σειρά ἀπό ἐγκάρσια τόξα, τά ὁποῖα, μέ τή σειρά τους, ἐδράστηκαν στά ἄκρα ἀντίστοιχων τόξων πού προστέθηκαν στόν ὑποκείμενο χώρο τοῦ σημερινοῦ Βαγεναρείου. Στό νότιο τοῖχο τοῦ Ἰωακείμου διατηρεῖται ἡ ἡμικυλινδρική ἐπιφάνεια μιᾶς μεγάλης κόγχης πού, σέ κάτοψη, ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στήν κόγχη τῆς ὑπερκείμενης Τράπεζας. Στό δυτικό μισό της διατηροῦνται ὑπολείμματα ἀπό βυζαντινή τοιχογράφηση (τό κατώτερο τμήμα ὀλόσωμων μορφῶν), πού ἐπεκτείνονται καί πρὸς τά δυτικά πάνω στό νότιο τοῖχο, καλυπτόμενα ἐν μέρει ἀπό ἕνα ποδαρικό τῶν πρόσθετων τόξων (16ου αἰ.) Τό μέγεθος καί ἡ θέση τοῦ χώρου, μαζί μέ τόν προσανατολισμό καί τό διάκοσμο τῆς μεγάλης κόγχης, δέν ἀφήνουν καμμία ἀμφιβολία ὅτι ἐδῶ ἔχουμε μία παλιότερη Τράπεζα τῆς μονῆς.

Μία μακροσκοπική ἐξέταση τῶν κατασκευῶν ἔδωσε τά παρακάτω πρῶτα ἀποτελέσματα, πού ἐν μέρει παρουσιάζονται καί στό παρατεθειμένο σχέδιο:

- α. Ἀπό τήν Παλιά Τράπεζα διακρίνονται ὑπολείμματα τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης, σέ μία στάθμη ἐνδιάμεση τῶν δύο σημερινῶν ὀρόφων (Ἰωακείμου καί Τράπεζας), ἐνῶ ἡ στάθμη τοῦ πατώματος τῆς Παλιᾶς Τράπεζας πρέπει νά ἦταν περ. 0,5 μ. ψηλότερα ἀπό τό πάτωμα τοῦ Ἰωακείμου.
- β. Ἡ οἰκοδομική φάση τῆς Παλιᾶς Τράπεζας ἐφαρμόστηκε πάνω σέ ἀκόμα

παλιότερες κατασκευές, από τις οποίες έμφανεστερη είναι η πυργοειδής προβολή στη ΝΔ γωνία της μονής, μέρος προφανώς του τότε όχυρου περιβόλου.

- γ. Έντοπίστηκαν στοιχεία για τη διερεύνηση του προβλήματος της επικοινωνίας της Παλιᾶς Τράπεζας με τό τότε Καθολικό της μονής.
- δ. Επίσης, ἄλλα στοιχεία πού ἐπιτρέπουν τή διατύπωση ὀρισμένων σκέψεων σχετικά μέ κάποια παλιότερη ὀχυρωτική διάταξη πού ἐνδεχόμενα, περιεῖχε καί κάποια παλιότερη εἴσοδο τῆς μονῆς.

Μ. Δοχειαρίου, Δ ὄψη τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ περιβόλου, ὅπου ἡ Τράπεζα (πάνω σέ σχέδιο τοῦ Α.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Μοναστηριακή Ἀρχιτεκτονική, Ἀθήναι 1958, σελ. 56, εἰκ. 72).

- ξύλινη στέγη : 19ος αἰ. (ἀνακατασκευή)
- : ἀΐμισό 16ου αἰ. (Τράπεζα)
- ▨ : φάση Παλιᾶς Τράπεζας
- : στάθμη δαπέδου Παλιᾶς Τράπεζας
- ▩ : παλιότερες βυζαντινές κατασκευές

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΥ ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Ἡ πρόσφατη ἔρευνα στή πλασία τῆς μελέτης γιά τήν στερέωση τοῦ κτιρίου ἔφερε σημαντικά καινοβργια στοιχεῖα γιά τόν ναό αὐτό πού συνηθίζαμε νά θεωροῦμε ὡς ἕνα μάλλον ἀλώβητο παλαιοχριστιανικό μνημεῖο.

Ἡ σημερινή μορφή του, ὅπως θά δοῦμε, εἶναι ἀποτέλεσμα διαδοχικῶν φάσεων καί ἐκτεταμένων ἐπισκευῶν πού φθάνουν ὡς τίς ἀρχές αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα.

Κατ' ἀρχήν ὁλόκληρη ἡ νότια πλευρά του συμπεριλαμβανομένης καί τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου κλίτους καί ὑπερώου ἔχει ἀνακατασκευασθῆναι μέχρι τήν βάση τοῦ τοίχου στό διάστημα τέλη 1909-1912. Τά σχέδια τοῦ S. GEORGE πρὶν τήν ἀνακατασκευή παρουσιάζουν ἐκτεταμένες τουρκικῆς φάσεις ἀλλά καί παλαιότερες βυζαντινές ἐπισκευές πού ἔχουν σήμερα ἐξαφανισθῆναι ἐνῶ ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου σέ συνδυασμό μέ τίς ἀδημοσίευτες παρατηρήσεις του καί τά πορίσματα τῶν σημερινῶν ἔρευνῶν ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι τμήμα τοῦ νότιου τοίχου στό ἰσόγειο ἀνήκει σέ κτίριο προγενέστερο τῆς σημερινῆς βασιλικῆς.

Στήν ἀρχική φάση τῆς βασιλικῆς ἀνήκει ὁλόκληρο τό ὑπόλοιπο τοῦ ἰσογείου τοῦ κυρίως ναοῦ, τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ βόρειου ὑπερώου μέχρι τό ὕψος τῆς στέγης καί ἡ κιονοστοιχία τοῦ νότιου ὑπερώου. Μόνο τό κεντρικό τμήμα τοῦ δυτικῶν τοίχου τοῦ νάρθηκα ἀνήκει οὐ αὐτῇ τῇ φάσει ἐνῶ σύμφωνα μέ τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα δυτικότερα τοῦ νάρθηκα ὑπῆρχε ἀρχικά στεγασμένος χώρος μέ τριπλή ἐσωτερική διαίρεση (ἐξωνάρθηκας ἢ στοά). Στήν θέση τοῦ γνωστοῦ κλιμακοστασίου διαμορφώονταν ἀρχικά χώρος ἐπίσης κλιμακοστασίου πιθανότατα, μέ μήκος ἴσο πρὸς τό πλάτος τοῦ νάρθηκα. Στήν ἴδια φάση ἀποδίδεται καί ἡ δημιουργία τοῦ νότιου βαπτιστηρίου.

Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη φάση χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕνα σύνολο προσθηκῶν κατά μήκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ πού συνδέονται μέ τήν επέκταση τοῦ ἀρχικοῦ κλιμακοστασίου στίς διαστάσεις πού βλέπουμε σήμερα σέ κάτοψη καί τήν ἀλλαγὴ τοῦ τρόπου κυκλοφορίας σ' αὐτό. Στήν ἴδια ἐποχὴ θά πρέπει νά ἀποδοθῆ καί ἡ ἀρχική φάση τοῦ Β.Α βαπτιστηρίου, καθὼς καί κάποια ὑπολείματα κατασκευῶν (προσθηκῶν) στό νότιο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Ἡ τρίτη φάση ἀντιπροσωπεύει μίαν ἰδιαιτέρα ἐκτεταμένη ἐπισκευή τοῦ ναοῦ, πού ἐμφανίζεται στήν ἀνατολική πλευρά καί Β.Α γωνία τοῦ βόρειου ὑπερώου, στήν δυτική πλευρά καί Β.Δ γωνία τοῦ ἴδιου χώρου καί ἡ ὁποία

καθώς φαίνεται διαμόρφωσε μεγάλο τμήμα του κατεστραμένου σήμερα δυτικού υπερώου. Στην ίδια φάση ανήκει και το μεγαλύτερο μέρος της ανωδομής του κλιμακοστασίου καθώς και το συνεχόμενο μ' αυτό τμήμα του βόρειου τοίχου του έξωνάρθηκα. Την εποχή αυτή περιορίζεται και το μεγάλο πεντάλοβο παράθυρο της κόγχης του Ιεροῦ με την δημιουργία τριῶν ἄπλων τοξωτῶν παραθύρων με ἐνδιάμεσους κτιστούς πεσσούς, ἐνῶ και το Β.Α παρεκκλήσι δέχεται ὀρισμένες ἐπεμβάσεις και μετατροπές.

Οἱ μεγάλες αὐτές ἐπισκευές που πρέπει νά ἀκολουθήσαν σοβαρές καταστροφές ἀπό σεισμό συνδέονται με καθ' ὅλα ἀνάλογες ἐπισκευές και σέ ἄλλα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης (Ιερό Ροτόντας, ἐπίσκευή Ἀγ. Σοφίας).

Σέ μία τέταρτη ὀψιμη φάση, πιθανότατα Τουρκική, ἀνήκει τό τεταρτοσφαιριο τῆς κόγχης και ὀλόκληρος ὁ ἀνατολικός τοῖχος του κεντρικοῦ κλίτους μέχρι τῆν στέγη. Ἡ ἀπώλεια του φωταγωγοῦ ἀνάγεται καθώς φαίνεται σ' αὐτή τῆν εποχή. Σέ τουρκική ἐπίσκευή ὠφέλεται και ὁ βόρειος τοῖχος του νάρθηκα.

Μικρότερης κλίμακας ἐπεμβάσεις παρατηροῦνται σέ διάφορα σημεῖα του κτηρίου, μεταξύ τῶν ὁποῶν μία μεσοβυζαντινή ἐπίσκευή που συμπλῖπει με τῆν καταστροφή τῶν βόρειων προσθηκῶν.

Οἱ σύγχρονες ἀνακατασκευές του Β.Α παρεκκλησίου και του βαπτιστηρίου μᾶς ἔχουν στερήσει ἀπό πολλά στοιχεῖα ἐνῶ ἄλλα ἔχουν συσκοτίσει. Ἐν τούτοις ὁμως ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν ἐνδελεξεις μίας δευτέρης φάσης στό βαπτιστήριο που συνδέεται με τῆν δημιουργία τῆς καμαροσκεπαστης νότιας εἰσόδου στό ναό.

Πάρα πολλά πολύτιμα στοιχεῖα του ἀρχικοῦ κτηρίου ἔχουν χαθῆ με τῆν ἀνακατασκευή του νότιου τοίχου του ναοῦ στά 1909-1912, ὅπως μπορούμε νά συμπεράνουμε ἀπό τίς λίγες πληροφορίες που δίνουν τά σχέδια του GEORGE.

Καθώς φαίνεται ὁ τοῖχος αὐτός ἔσωζε στήν Β.Α γωνία του φάσεις ἀντίστοιχες με ἐκεῖνες του βόρειου τοίχου.

ΚΟΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

ΟΥΡΙΟ ΒΑΡΔΑΡΙΟΥ, ΝΕΩΤΕΡΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΙΑΣΙΕΣ
Υ 1981.

Στήν ἀνακρίση μου αυτή, θά ασχοληθῶ μέ τίς μαρτυρίες πού μᾶς ἔδωσαν στερεωτικές ἐργασίες καί οἱ μικρές ἀνασκαφικές ἔρευνες, πού ἔγιναν ἀ- τήν 9η Ἐφορεία, ἀπό τόν Μάη μέχρι τόν Δεκέμβρη τοῦ 1981, στόν Πύργο τό Ἀνάγλυφο, δηλ. στό Ν.Α, σωζόμενο σέ ὕψος ἄκρο τοῦ Φρουρίου τοῦ ρδαρίου.

Τά ἀπόμεινάρια, πού ἐμφανίζονται σήμερα σάν τό Φρούριο τοῦ Βαρδαρί- δέν θά πρέπει ἀναγκαστικά νά ταυτίζονται μέ τόν ὁμώνυμο ἱστορικό χώρο. πὸ τόν ἐλλειπτικό δωλωματικό περίβολο τοῦ 1733 στά Ν.Δ. τῆς Θεσσαλο- κης, σώζεται ἕνα τμήμα πρὸς τό σημερινό λιμάνι καί ἕνα τμήμα πρὸς τήν ατεῖα Βαρδαρίου. Ὁ χώρος δέν διερευνήθηκε ἐκτεταμένα ἀνασκαφικά, ὥστε μποροῦν νά βγοῦν συγκεκριμένα συμπεράσματα, γιά τήν θαλάσσια δχύρωση Θεσσαλονίκης σ'αυτό τό σημεῖο. Ὅσες ἔρευνες ἔγιναν εἶχαν κυρίως στό- τήν ἐξεύρεση τῆς ὀλκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ Πύργου καί τοῦ διπλοῦ τεύ- υς στά Ἀνατολικά του, τῶν τμημάτων δηλ. πού ἐπρόκειτο νά στερεωθοῦν, τως ὥστε ὁ τρόπος στερέωσης νά εἶναι σύμφωνος μέ αὐτήν. Ὁ φορέας χρη- τοδότησης τοῦ ἔργου πού δέν ἦταν τό ΥΠΠΕ ἀλλά τό ΥΔΕ μέσω τῆς ΥΑΣΒΕ, συνολική εἰκόνα ρηγμάτωσης τοῦ Πύργου καί ἡ πιθανή καθίζηση τῆς Ν.Α. υ γωνίας, δέν ἐπέτρεπαν τήν διενέργεια ἐκτεταμένων ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν πρὸ δειγματοληπτικῶν τομῶν.

Τά συμπεράσματα πού προέκυψαν ἦταν συνοπτικά τά παρακάτω:

Ὁ ἄμεσος περιβάλλον χώρος τοῦ Πύργου εἶναι πράγματι ἐπιχωμένος, ὅ- ρις ἀναφέρεται στίς διάφορες ἱστορικές μαρτυρίες, γιατί ἡ ἔρευνα μέχρι 50 μ. κάτω ἀπὸ τήν σημερινή στάθμη δέν ἀποκάλυψε κάποια θεμελίωση, πα- ἰ μόνο τήν συνέχιση τοῦ τρόπου χτισίματος στήν βάση του μέ ἐπαναχρησιμο- ιημένους δόμους χωρίς ἐνδιάμεσα τούβλα, ἡ ὅποια ἀποδείχθηκε παρόμοια εἰ ἀπὸ τίς 3 ἐξωτερικές πλευρές πού ἐρευνηθήκαν σέ βάθος 1,00-2,50 Μ.

Ὁ ἀνατολικός τοίχος τοῦ Πύργου πού ἀπὸ τίς μέχρι τότε μετρήσεις προ- ιυπτε ὅτι εἶχε πᾶχος 2,70 Μ. δυσανάλογα μεγάλο σέ σχέση μέ τοὺς ἄλλους οδείχθηκε ὅτι ἦταν διπλός. Ἡ διάνοιξη τῆς μοναδικῆς πυλίδας τοῦ Πύρ- ου, στά ἀνατολικά του πού ἦταν φραγμένη πρόχειρα, φανέρωσε δευτέρα πυ- ἰδα πρὸς τό ἐσωτερικό κατὰ τό πᾶχος τῶν 0,83Μ. τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου, ἰήν ἴδια θέση μέ τήν ἐξωτερική, μέ διαφορετικά στοιχεῖα ὅμως κατασκευῆς αμπλοδότητα, κέντρο κ.λ.π.).

Προγενέστερα χτισμένος ἀπὸ τοὺς δύο τοίχους ἐμφανίζεται ὁ ἐσωτερικός,

πού σώζεται λίγο πιο ψηλά από το αποκαλυμμένο πρόσφατα έξωρράχιο της καμάρας του Ισογείου στον όροφο. Με ύψη προς την σημερινή έξωτερική πλευρά του Πύργου, βρέθηκε στον τοίχο αυτό έντοιχισμένη επιγραφή, όχι άμεσα συσχετισμένη με την τελική μορφή του Πύργου, αλλά κτητορική κάποιου Πύργου.

4. Η ύπαρξη παλιότερου τοίχου σε απόσταση 10-15 εκ. έσωτερικά της σημερινής ανατολικής πλευράς, ή διαμπερής αποκόλληση της σημερινής ανατολικής πλευράς από την νότια και βορεινή πλευρά σε συνδυασμό με την κατασκευαστική της αποκόλληση από το διπλό τείχος στά Α. του Πύργου και την καθίζησή της προς Ν. ενισχύουν την υπόθεση για μία προγενέστερη κατασκευή στην θέση αυτή, για την οποία γίνεται έμμεσα λόγος στο Α΄ Βιβλίο των θαυμάτων του Άγ. Δημητρίου, όπου περιγράφεται η δεύτερη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους, στο β΄ μισό του 6ου αιώνα, "ότι τό νότιο άκρο του δυτικού τείχους περιβαλόταν για λόγους άμυντικούς, ούτως ώστε νά προστατεύει την είσοδο από την δυτική έξωτερική πλευρά της πόλης στο λιμάνι". Αυτή η κατασκευή πρέπει νά καταστράφηκε πριν από την είσοδο των Σλάβων στην β΄ δεκαετία του 7ου αιώνα.

5. Ο καθαρισμός των επιχώσεων στά βορεινά του Πύργου, αποκάλυψε την συνεχιση της δυτικής πλευράς προς Β. σε πλάτος 1,88 Μ. και μήκος που αποκαλύφθηκε 2,20 Μ. με κατεύθυνση την διασωζόμενη απόληξη του δυτικού παλιόχριστιανικού τείχους της Θεσσαλονίκης, έπαληθεύοντας έτσι παλιότερο τοπογραφικό διάγραμμα.

6. Η εικόνα καταστροφής του Πύργου αποδείχτηκε πολύ παραπάνω έγγενής, όφειλόμενη σε α) έλαττωματική ή άνομοιόμορφη θεμελίωση β) έσφαλμένα υλικά κατασκευής και γ) κατακόρυφες και όριζόντιες πιέσεις λόγω κατασκευής και δ) στίς κατά καιρούς αλλαγές χρήσης και μετασκευές και κατά δεύτερο λόγο δευτερογενής όφειλόμενη στίς κακές περιβαλλοντικές συνθήκες π.χ. συνθήκες ύγρασίας, θερμοκρασίας, αλλαγή στάθμης ύπογείων υδάτων, φυσικές καταστροφές κ.λ.π.

Γι' αυτό με τίς έργασίες στερέωσης του Πύργου που έγιναν σε συνεργασία με τον πολ. μηχανικό κ. Βασ. Ξανθό δέν πιστέψαμε ότι ήταν δυνατόν νά απαλειψουμε τίς αίτιες καταστροφής του παρά μόνον νά τίς άμβλύσουμε. Οι ύπάρχουσες ρηγματώσεις στερεώθηκαν με τρόπο ώστε νά είναι όρατές και Τά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν έγινε προσπάθεια νά είναι παρόμοιας άντοχής με τά παλιά και συγχρόνως νά διαφέρουν. Τά τυχόν ένισχυμένα κονιάματα που χρησιμοποιήθηκαν στός έμποτισμούς των ρωγμών και θά χρησιμοποιηθούν και στην κατασκευή του σενάζ, πιστεύουμε ότι θά απορροφήσουν

μῆμα μόνον τῆς ἐνέργειας ποῦ δέχεται καθημερινά καί θά δεχθεῖ ὁ Πύργος ὄγω καθημερινῶν καί ἔκτατων πιέσεων.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΑΚΗ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΛΥΧΝΑΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Τά παλαιοχριστιανικά λυχνάρια του Βυζαντινού Μουσείου αποτελούν ένα πολύ μικρό τμήμα της συλλογής της Χριστιανικής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας' τὰ περισσότερα προέρχονται από δωρεές των μελών της, ενώ μερικά από τὺς άνασκαφές του Γ. Σωτηρίου στη Νέα 'Αγχιάλο.

'Από τή συλλογή αὐτῶν των λυχναρῶν θά παρουσιάσουμε δύο ομάδες, που έντάσσονται μέσα στους δοσμένους από τον Oscar Bronner τύπους XXVIII καὶ XXXI των κορινθιακῶν λυχναρῶν.

Α' Ομάδα: Χρονολογικά καλύπτει τό δεύτερο μισό του 3ου αἰώνα καὶ φθάνει μέχρι τὺς άρχές του 5ου αἰώνα. Στά λυχνάρια (T. 339, T. 317, T. 350, T. 338, T. 321, T. 344, T. 324, T. 364 καὶ T. 330) διακρίνονται γενικά χαρακτηριστικά:

α) άδιάτρητες κομβιδόσχημες λαβές, που προεξέχουν ελάχιστά από τό σῶμα του λυχναρῶν,

β) ή έπιφάνεια της βάσης άποδίδεται εἴτε μέ άνάγλυφες περιφέρειες, εἴτε μέ χάραγμα κλαδιού μέσα σε έπίσης χαραγμένο άμυγαλόσχημο περιγγραμμο, ή, πῶσπάνια μέ τήν ύπογραφή του έργαστηρίου (T. 339), ή μέ τό άποτύπωμα του άνθρώπινου πέλματος (T. 364),

γ) ή σχετικά φαρδιά έπιφάνεια του χείλους στολίζεται μέ έκφυλισμένα κοσμήματα: άπλή σπετρα (T. 339), κυματιστές γραμμές (T. 317), φαρκόκκαλο (T. 344, T. 350, T. 330), άμπελόφυλλα (T. 324), άμπελόφυλλα, που έναλλάσσονται μέ σταφύλια (T. 364), άμόκεντρες περιφέρειες (T. 321), κλπ.,

δ) τό σχήμα του σώματος ξεκινάει (μέσα 3ου αἰώνα) από τήν στρογγυλή φόρμα, ένῶ άργότερα έπιμηκύνεται καὶ τό σῶμα γίνεται άμυγαλόσχημο* καὶ σὺς δύο όμως περιπτώσεις ή "μύξα" του λυχναρῶν ξεχωρίζει από τό χείλος μέ ραβδώσεις.

Στους τετράγωνους ή στρογγυλούς δίσκους, εκτός από τὰ έκφυλισμένα κοσμήματα του άκτινωτου (T. 350), του κοχυλοειδους (T. 324), κλπ., παρουσιάζονται παγανιστικές παραστάσεις (T. 321-πρώτος 6ος αἰώνας-έκφυλισμένη άπόδοση "Ηλιου, τπλασιωμένου μέ άκτινες), χριστιανικά σύμβολα (T. 364-ρεαλιστική άπόδοση παγνυλου μέ άνοιγμένη τήν ούρά του, T. 339-τέλος 3ου-πρώτος 4ος αἰώνας-άττικό έργαστήριο Ρούφου-παράσταση δύο φαρῶν, πιασμένων από ένα άγκίστρι, T. 350-πρώτος 5ος αἰώνας-άττικό έργαστήριο Χλόνη-άπόδοση "άνοικτου" χριστογράμματος), καθώς έπίσης παραστάσεις από τήν Καινή Διαθήκη (T. 338-"Έγερση Λαζάρου).

Β' Ομάδα: Τά λυχνάρια (T. 358, T. 362, T. 348, T. 319, T. 328, T. 356, T. 361, T. 314, T. 342, T. 329 καὶ T. 349) της ομάδας αὐτής έχουν τό τυπικό σχήμα (δηλαδή, στρογγυλό σῶμα μέ έντονα έπιμήκη καὶ προεξέχουσα "μύξα", που ένώνεται μέ τό δίσκο μέ ένα κανάλι) του βορειοαφρικανικοῦ έργαστηρίου της Τυνησίας καὶ έχουν πιθανή χρονολογία κατασκευής τον πρώτο 5ο αἰώνα.

Γενικά χαρακτηριστικά: α) άδιάτρητη ραμφοσχημη λαβή, έντονα ύπερφωμένη,

β)ή ἐπιφάνεια τῆς βάσης ἀποδίδεται μέ ὁμόκεντρες ἀνάγλυφες περιφέρειες,
 γ)στό χεῦλος, ἐκτός ἀπό τά κοσμήματα τῆς Α΄ Ὁμάδας, εἰσδύουν καί τά χριστιανικά σύμβολα σέ διάταξη μετώπης: μικρά φοινικιδένδρα, πουλιά, διάστικτα τρίγωνα, τροχοί, κλπ.,
 δ)στόν στρογγυλό δίσκο, μπορούμε νά ποῦμε μέ βεβαιότητα, ὅτι ἀπεικονίζονται ἢ μόνο χριστιανικά σύμβολα, ὅπως τά παγώνια (Τ.358, Τ.362, Τ.348), τά περιστέρια (Τ.329), ὁ σταυρός (Τ.328, Τ.356), τό χριστόγραμμα (Τ.314, Τ.361), ὁ κίνθαρος (Τ.342), καθώς ἐπίσης καί θέματα ἀπό τήν Παλαιά Διαθήκη (Τ.345-ἡ θυσία τοῦ Ἰσαάκ, ἀγαπημένο θέμα στή ζωγραφική τῶν κατακομβῶν καί στό γλυπτικό διάκοσμο τῶν σαρκοφάγων).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΛΟΜΟΙΡΑΚΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΙΝΑΚΩ ΣΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΣΤΟ "VOLUME STYLE" (Προτάσεις σχετικά με την προέλευση και την χρονολόγηση)

Όρισμένα είκονογραφικά χαρακτηριστικά και ιδιομορφίες των τοιχογραφιών του Πρωτάτου, παράλληλα με όρισμένα, επίσης, στοιχεία του στύλ των τοιχογραφιών αυτών σε σύγκριση με τό στύλ των άλλων τοιχογραφημένων μνημείων του τέλους του 13ου αιώνα, παρέχουν την δυνατότητα να διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι στό Πρωτάτο πιθανόν, και κατά πρῶτο λόγο, νά ἐκφράζονται οἱ θεωρητικές και εἰκαστικές ἀπόψεις τοῦ πνευματικοῦ κινήματος τῆς ἀναβίωσης τοῦ Ἡσυχασμοῦ και, κατά δεύτερο λόγο, νά εἶναι δυνατόν νά τεθεῖ τό ἐρώτημα γιά συζήτηση μήπως σάν χρόνος δημιουργίας του εἶναι τά ἔτη 1289-1293.

Σχετικά με τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα εἶναι δυνατόν νά παρατηρηθεῖ ὅτι, σέ ἀντίθεση με τά μνημεῖα τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ αἰώνα, ὑπάρχει γενικά μία προσεγμένη ἐνότητα τόσο στήν γενική διάταξή του ὅσο και στήν ἐπιλογή τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων, τήν εἰκονογραφία τῶν παραστάσεων ξεχωριστά και, τέλος, στήν ἐπιλογή και διάταξη τῶν μορφῶν τῶν μεμονομένων Ἀγίων.

Ἡ ἐνότητα αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό τόν τονισμό τῆς ἱστορικότητας τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ Χριστοῦ στήν γῆ, ἐνῶ παράλληλα παρατηρεῖται προσπάθεια γιά ἓνα ρεαλισμό και κατά λέξη εἰκονογράφηση τῶν σχετικῶν χωρίων τῆς Καινῆς Διαθήκης· γιά παράδειγμα στήν διάταξη τῶν κύκλων, στό κεντρικό κλίτος, και στό πιό φηλό του μέρος κατά μοναδική περίπτωση, εἰκονογραφοῦνται οἱ Προπάτορες τοῦ Χριστοῦ και μετά ἀρχίζει ἡ καθιερωμένη σειρά τῶν κύκλων· ἡ παράσταση τοῦ Ἀναπεσόντα, ἐπίσης γιά πρώτη φορά τοποθετεῖται στά δυτικά τοῦ Ναοῦ-ἐπάνω ἀπό τήν κεντρική πύλη-και ὄχι στό ἱερό· τέλος πολλές και σημαντικές λεπτομέρειες τόσο ἀπό τούς κύκλους τοῦ Δωδεκαόρτου και τῶν Παθῶν, ὅσο και τῶν θαυμάτων, ἐκτός ἀπό τήν κατά λέξη εἰκονογράφηση τῆς Καινῆς Διαθήκης ποῦ προαναφέρθηκε, ἀπηχοῦν και διατυπωμένες ἀπόψεις κειμένων τῆς ἐποχῆς και ἰδίως τοῦ Ἐπισκόπου Φιλαδελφείας Θεολήπτου και λίγα χρόνια μετά τοῦ Γρηγορίου Παλαμά.

Ἀντίστοιχες εἰκονογραφικές συσχετίσεις με τά κείμενα τῆς ἐποχῆς εἶναι δυνατόν νά γίνουν και στίς τοιχογραφίες τῆς Πειριβλέπτου τῆς Ἀχρίδας ἐνῶ ἡ Γκούμα-Πέτερσον τίς ἔχει ἤδη διαπιστώσει και στίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Εὐθυμίου τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐκτός ἀπό τήν διατυπωμένη ἀποψη τῆς Μ. Σωτηρίου ἡ ὁποία προήλθε

ἀπό συσχετίσεις εἰκονογραφικῶν τύπων μεταξύ τῶν παραστάσεων τῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς (ἐπιλεγόμενη Σχολή Μιλούτιν), σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό Πρωτάτο θά ἔπρεπε ἴσως νά χρονολογηθεῖ πρίν ἀπό τό 1294 (Περίβλεπτος), ὑπάρχουν καί στυλιστικές παρατηρήσεις πού ἐνισχύουν τήν ἄποψη αὐτή.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου καί τῆς Περιβλέπτου, ὅπως εἶναι γνωστό, χαρακτηρίζουν τήν τελευταία φάση τοῦ μνημειακοῦ στύλ τοῦ 13ου αἰώνα-τό νέο μνημειακό ἢ ὀγκυρό ἢ βαρῦ ἢ κυβιστικό ἢ ρεαλιστικό ἢ Μακεδονικό στύλ-. Ἡ ἀναλυτική στυλιστική σύγκριση τῶν κατακτήσεων τῶν δύο μνημείων δίνει τήν δυνατότητα νά διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι, ἐκτός ἀπό τά πολλά κοινά σημεῖα ἀλλά καί τήν ἀναντίρρητη ποιοτική ὑπεροχή τῆς τέχνης τοῦ Πρωτάτου πρός ἐκείνη τῆς Περιβλέπτου, στήν Περίβλεπτο ἐπικρατεῖ περισσότερο ἡ παράφραση τῶν διατυπώσεων τοῦ Πρωτάτου παρά τό ἀντίθετο. Στυλιστικά ὡς πρός τήν διηγηματικότητα τῶν σκηνῶν, τήν ἀναλογία καί τήν σχέση τῶν μορφῶν μέ τόν χῶρο, τόν ρόλο τῶν οἰκοδομημάτων ἀλλά καί τήν γενική διάταξη τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων, βρισκόμαστε μᾶλλον ἀνάμεσα στά ὅρια τῶν κατακτήσεων τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Σοπότσανι μέ τήν Περίβλεπτο, παρά στά ὅρια τῶν διατυπώσεων τῆς Περιβλέπτου μέ τόν Ἅγιο Εὐθύμιο τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἐάν εἶναι ὀρθές ὅλες οἱ παρατηρήσεις πού ἔχουν μέχρι τώρα ἀναφερθεῖ, θά πρέπει ἴσως νά ἐξετασθεῖ πλέον σοβαρά ἡ περίπτωση μήπως στό Πρωτάτο, μέ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν του στά 1289-1293, ἔχουμε τό μνημεῖο ἀφετηρία ὅπου, γιά πρώτη φορά τήν ἐποχή αὐτή, διατυπώθηκαν μέ εἰκαστικό τρόπο οἱ ἀπόψεις τῶν Ἑσυχαστῶν· μιά ἄποψη σάν αὐτή θά μᾶς ὀδηγοῦσε ἴσως καί στίς ἀκόλουθες σκέψεις: τό μνημεῖο πού μᾶς ἀπασχολεῖ νά εἶναι τό ζητούμενο μνημεῖο κλειδί στήν μελέτη τῶν θεωρητικῶν καί εἰκαστικῶν προϋποθέσεων πού ἐδιαμόρφωσαν τό στύλ στό ὁποῖο κατατάσσεται· εἶναι δυνατόν πλέον νά δοῦμε ἀπό διαφορετική σκοπιά τό πρόβλημα τῆς ἐπιλεγόμενης σχολῆς Μιλούτιν καί τῆς "Σερβικῆς" τέχνης· θά ἐξηγηθεῖ πιό ἱκανοποιητικά ἡ διηγηματικότητα τῶν παραστάσεων καί ἡ αὔξηση τῶν εἰκονογραφικῶν κύκλων τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα· θά γίνει πιό κατανοητό γιατί στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα ἐπανέρχεται τό μνημειακό στύλ - ἐποχή πού εἶναι γνωστή ἡ κυριαρχία τοῦ Ἑσυχασμοῦ· τέλος δέ ἴσως νά διαχωρισθεῖ τί σήμανε ἡ Ἑσυχαστική ἀπό τήν Οὐμανιστική ἐπίδραση σέ συγκεκριμένα μνημεῖα καί περιόδους παράλληλα μέ τήν ἐξέταση τοῦ προβλήματος τῆς προσωπικῆς συμβολῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ στήν θεωρητική διαμόρφωση τοῦ Ἑσυχασμοῦ.

Η ΣΠΗΛΙΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΡΙΝΑΣ ΣΤΗ ΛΑΓΚΑΔΑ
ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗΣ ΜΑΝΗΣ

Τό 1980, στά πλαίσια τοῦ ἐτήσιου ἐρευνητικοῦ προγράμματος τῆς Ἑδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν πού διευθύνει ὁ καθηγητής κ.Ν.Β.Δρανδάκης, καταγράφηκε κοντά στό χωριό Λαγκάδα μέσα σέ ἀπόκρημνη ρεματιά ἡ Σπηλιά τῆς Ἀγίας Μαρίας. Πρόκειται γιά παρεκκλήσι λαξευμένο στήν ἄκρη βαθειᾶς σπηλιάς πού τό ἄνοιγμά τῆς φράσσεται ἀπό ὄχυρό τεῖχος μέ πολεμιστρες. Ὁ γραπτός διάκοσμος πού ἔχει διατηρηθεῖ στό βράχο τοῦ μικροῦ ναοῦ ἀνήκει σέ δύο περιόδους.

Τήν π ρ ὄ τ η φ ἄ σ η ἀντιπροσωπεύουν οἱ παραστάσεις τῆς Βλαχερνίτισσας, τοῦ ἁγίου Νικολάου καί τῆς ἐπάνυμης ἁγίας πού ἔχουν ἀπεικονιστεῖ σέ τρεῖς ἀβαθεῖς κόγχες οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν μέ τίς ἀψίδες ἐνός κτιστοῦ ναοῦ. Τά λιγοστά τμήματα ἀπό τήν πρώτη τοιχογράφηση τῆς Σπηλιάς τῆς Λαγκάδας μποροῦν νά ἐνταχθοῦν σ' ἓνα ἐπαρχιακό ρεῦμα τοῦ προχωρημένου 13ου αἰῶνα πού εἶναι πολύ διαδομένο στά μνημεῖα τῆς Μάνης ἀλλά καί ἄλλων περιφερειῶν. Ἡ τάση αὐτή χαρακτηρίζεται ἀπό γραμμικότητα καί ἐπίπεδο πλάσιμο καί ἀφομοιώνει ταυτόχρονα κατά τρόπο ἐκλεκτικό, ἄλλοῦ περισσότερο καί ἄλλοῦ λιγότερο, ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς προοδευτικῆς σύγχρονης τέχνης τά ὁποῖα ἀποδίδονται μέ πιό ἀπλοποιημένη μορφή.

Σύμφωνα μέ μισοκατασφραμμένη κτητορική ἐπιγραφή ἡ δ ε ὑ τ ε ρ η φ ἄ σ η τῶν τοιχογραφιῶν ἀνάγεται στό ἔτος 1347/48. Διατηροῦνται χριστολογικῆς σιγηνῆς τοποθετημένες σέ ὑπερκείμενες ζῶνες χωρίς χρονολογική ἀκολουθία: Ἐπιτάφιος θρῆνος, Βάπτιση, Ὑπαπαντή, Κάθοδος στόν Ἄδη, Μεταμόρφωση καί Ἀνάληψη. Διακρίνονται ἀκόμα οἱ προτομές τοῦ Ἰωακείμ καί τῆς Ἄννας μέσα σέ ὀσκούς καθώς καί φθαρμένη παράσταση τῆς ἐπάνυμης ἁγίας. Ἡ ἀπλοϊκότητα τῶν συνθέσεων, τό λιτό ἀρχιτεκτονικό βᾶθος, ἡ ἀντικλασική ἀντίληψη τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς ἐντάσσουν τίς τοιχογραφίες τῆς δεύτερης φάσης τῆς Ἀγίας Μαρίας σέ μιά τάση ἐπαρχιακή πού ἀποδίδει ἀπλοποιημένα καί μέ κάποια ἀφέλεια τά καλλιτεχνικά ρεύματα τῶν μεγάλων κέντρων.

Ὁ γραπτός διάκοσμος τῆς δεύτερης φάσης στή Σπηλιά τῆς Λαγκάδας, ἄν καί σώζεται σέ μικρή ἔκταση, προστίθεται στά λίγα χρονολογημένα παραδείγματα τοῦ δεύτερου τέταρτου τοῦ 14ου αἰῶνα πού εἶναι γνωστά

στὸν ἑλλαδικὸ ὠρο, πλουτίζοντας τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἐπαρχιακὴ ἔκφραση τῆς παλαιολόγειας τέχνης σ' αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ἡ ὕπαρξη τοῦ ὀχυροῦ τείχους καὶ ἡ καίρια θέση τῆς Σπηλιᾶς σὲ ρεματιὰ ἢ ὁποῖα συνδέει τὴν παραλία μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα ὀχυρωμένα "σπηλιάρια" ποὺ σώζονται κατὰ μήκος τῆς ἀκτῆς, ἀποτελοῦν ἐνδιαφέρον ἀντικείμενο ἔρευνας γιὰ τὸ ἀμυντικὸ σύστημα τῆς περιοχῆς. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ Λαγκάδα βρῖσκεται στὴν καρδιά τῆς περιφέρειας ποὺ εἶναι γνωστὴ στὶς βυζαντινὲς πηγὲς ἀλλὰ καὶ στὰ νεώτερα χρόνια ὡς Ζυγὸς τῶν Μελιγκῶν.

ANNA KAPTEWONH

Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΗΣ ΑΨΙΔΑΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ
ΣΤΟ ΝΕΟ ΤΟΚΑΛΙ ΚΙΛΙΣΣΕ ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ

Ἡ κύρια ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Νέου Τοκάλι Κιλισέ τῆς Καππαδοκίας, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ δέκατου αἰῶνα, παρουσιάζει μιὰ μοναδική γιὰ τὰ βυζαντινά χρονικά ἰδιομορφία : ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος τοῦ Πάθους τοῦ Χριστοῦ ἔχει ἐπιλεχθεῖ σάν κύριο θέμα γιὰ τὴ διακόσμηση τῆς ἀψίδας. Μία ἐντυπωσιακὴ παράσταση τῆς Σταύρωσης παίρνει τὴ θέση πού συνήθως καταλαμβάνει ἡ μορφή τῆς Παναγίας στίς ἐκκλησίες τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ἀκολουθεῖ στόν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας μιὰ δεύτερη ζώνη πού διασώζεται μόνο μερικὰ. Ἐδῶ ἀπεικονίζονται τέσσερις ἀκόμα σκηνές τοῦ Πάθους (ἡ Ἀποκαθήλωση, ὁ Ἐνταφιασμός, ἡ Ἀνάσταση καί ἡ συνάντηση τοῦ Ἄγγελου μέ τίς Μυροφόρες), οἱ ὁποῖες πλαισιώνουν τὴ μορφή τοῦ Ἁγίου Βασιλίου πού καταλαμβάνει τὸ μέσο τῆς ἴδιας ζώνης.

Συγκεκριμένα στοιχεῖα τῆς διακόσμησης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Νέου Τοκάλι Κιλισέ ἀποδεικνύουν μιὰ συνειδητὴ προσπάθεια νά ἐνταχθεῖ ὀργανικά τὸ εἰκονογραφικὸ τῆς πρόγραμμα στό λειτουργικὸ τυπικὸ τῆς ἐκκλησίας. Τὸ Νέο Τοκάλι ἐπομένως προσφέρει ἓνα πρῶτο μνημειακὸ δεῖγμα τῆς ἐξελισσόμενης μεσοβυζαντινῆς τάσης νά διασταυρῶνεται ἡ ἱστορικὴ καί θεολογικὴ πραγματικότητα τοῦ χριστολογικοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου μέ τὴ λειτουργικὴ πραγματικότητα πού τὸν ἐκφράζει μέσα στόν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο. Παρὸτι, λοιπόν, ἡ ἐκκλησία αὐτὴ βρίσκεται στήν ἀπόμακρη Καππαδοκία, μᾶς προσφέρει ἓνα κρίκο-κλειδί γιὰ τὴ κατανόηση τοῦ τρόπου μέ τὸν ὁποῖο ἡ λειτουργικὴ ἐρμηνεία τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς ἐξελέχθη καί ρίχθηκε στή μεσοβυζαντινὴ περίοδο.

Εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ πρῶτες προσπάθειες νά δοθοῦν λειτουργικὲς προεκτάσεις σέ εἰκόνες χριστολογικοῦ περιεχομένου παρουσιάστηκαν στὰ τέλη τοῦ ἔβδομου αἰῶνα. Εἶναι δέ σίγουρο ὅτι οἱ λειτουργικὲς δυνατότητες τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου διερευνήθηκαν ἰδιαίτερα στή Κωνσταντινούπολη μετά ἀπὸ τὴ λήξη τῆς εἰκονομαχίας καί σέ ὅλη τὴ διαρκεία τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων. Οἱ σχετικὲς ὁμως μαρτυρίες γύρω ἀπὸ τὴ μνημειακὴ τέχνη τῆς πρωτεύουσας στόν ἕνατο αἰῶνα εἶναι ἐλάχιστα, ἐνῶ ὅν ἔχει διασωθεῖ

Α. Καρτσώνη -

ή διακόσμηση ούτε μίας Κωνσταντινοπολίτικης εκκλησίας του δέκατου αιώνα. Το αποτέλεσμα είναι ότι αποκτά ξεχωριστή σημασία οποιαδήποτε χρονολογισιμη μαρτυρία καθρεφτίζει έστω και έμμεσα τά ενδιαφέροντα και τις ροπές της μνημειακής τέχνης της Βασιλεύουσας στο δέκατο αιώνα. Έτσι η άνορθοδοξη έπιλογή του κύκλου του Πάθους του Χριστού για τη διακόσμηση της άψίδας του ίεροῦ στο Νέο Τοκάλι Κιλισέ αλλάζει διαστάσεις. Από προβληματική εικονογραφική παρέκκλιση έπαρχιακού έσως χαρακτήρα μεταμορφώνεται σε ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα το οποίο εντάσσεται στην εύρύτερη διερεύνηση της εξέλιξης του συστήματος της εκκλησιαστικής διακόσμησης και του ρόλου της εικόνας στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

I5.III.I982

ΣΩΤΗΡΗΣ ΚΙΣΣΑΣ

ΤΑΦΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΜΕΣΑ ΣΤΗΝ ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σέ παλαιότερες (1922, 1948) καί νεώτερες (1980/81) ἔρευνες βρέθηκαν στό νότιο κλίτος καί τό διακονικό τῆς Ἁγίας Σοφίας δέκα τάφοι. Τό δεδομένο αὐτό σέ συνδυασμό μέ τήν εὔρεση ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν μητροπολιτῶν τῆς Θεσσαλονίκης στό χῶρο τῆς Ἁγ. Σοφίας (Κωνσταντίνος Μεσοποταμίτης, Γρηγόριος Κουτάλης) καί τίς ἱστορικές πληροφορίες γιά ταφές τους μέσα στό ναό (Βασίλειος Θεσσαλονίκης, Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς) ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι ὁ νότιος κλίτος καί τό νότιο κλίτος τοῦ ναοῦ χρησιμοποιοῦντο ὡς τόπος ταφῆς τῶν μητροπολιτῶν Θεσσαλονίκης ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνα καί ὕστερα.

Ἀνάμεσα στά νεώτερα εὐρήματα ξεχωριστή θέση ἔχει ἕνας τάφος πού βρέθηκε στήν ἀρχή τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ νότιου κλίτους. Εἶναι σκαμμένος στό θεμέλιο τοῦ στυλοβάτη τῆς παλιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καί ἔχει διαστάσεις 160Χ60Χ60μ. Τά τοιχώματά του εἶναι καλυμμένα μέ ἀσβεστοκονίαμα. Μέσα στόν τάφο βρέθηκε κυβόσχημο κτιστό τμήμα μέ γενέσεις δύο τόξων διαφορετικοῦ πλάτους σέ ὀρθή γωνία μεταξύ τους, τέσσερα τμήματα τόξων, ὅλα διακοσμημένα μέ τοιχογραφίες καθῶς καί πολλά θραύσματα τοιχογραφιῶν, πού προέρχονται ἀπό τό ἴδιο σύνολο. Τά εὐρήματα συντηρήθηκαν ἀμέσως ἀπό συνεργεῖο τῆς 9ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

Ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων μᾶς ὀδήγησε στό συμπέρασμα ὅτι ἀνήκουν σέ ταφικό μνημεῖο τύπου κιβωρίου. Τό κιβώριο κάλυπτε τάφο μέ διμερῆ διάταξη: ὑποκείμενο μέρος (χαμοσόριο, εἰσώστη) καί ὑπερκείμενο μέρος (σορός) ὅπως στόν τάφο τοῦ Ὁσίου Μελετίου στήν ὁμώνυμη μονή στόν Κιθαιρώνα. Ἀπό τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε μποροῦμε νά ἀναπαραστήσουμε τό μνημεῖο μέ βεβαιότητα. Αὐτό συνδύαζε γλυπτό καί ζωγραφικό διάκοσμο. Δύο κίονες καί δύο παραστάδες πρόσθετες στόν τοῖχο στόν ἀπέναντί τους τοῖχο γεφυρώνονταν μέ ἡμικυκλικά τόξα πού ἔφερναν χαμηλή ἀσπίδα.

Ἡ ἀνωδομή τοῦ μνημείου ἦταν διακοσμημένη μέ τοιχογραφίες. Στίς μικρές ἐπιφάνειες πᾶνω ἀπό τοῦς κίονες εἰκονίζονται σέ στήθια οἱ ἀρχάγγελοι καί στά ἐσωράχια τῶν τόξων ἅγιοι. Τήν κάθετη ἐπιφάνεια τοῦ βάθους θά κάλυπτε μᾶλλον ἡ Κοίμησις τοῦ νεκροῦ. Τά μέτωπα τῶν τόξων κοσμοῦν ταινίες πού συνδυάζουν γεωμετρικό καί φυτικό **κόσμημα**. Τήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια τῆς χαμηλῆς ἀσπίδας καλύπτει ὄχρα κατᾶστικη ἀπό μικρές κόκκινες κηλίδες.

Ἐκ τῶν ἀρχαίων τοῦ ἀρχαίου διακόσμου διατηροῦνται ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ σέ στηθάριο καί ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀπό τό ἐσωράχιο τοῦ τόξου τῆς πρόσοψης· ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ σέ στηθάριο ἀπό τή δυτική πλευρά τοῦ μνημείου καί ἡ μορφή, νέαρου μάρτυρα ("Ἅγιος Γεώργιος;") ἀπό τό ἐσωράχιο τοῦ δυτικοῦ τόξου.

Οἱ τοιχογραφίες ἀνήκουν σέ δύο διαφορετικούς τεχνίτες πού παρουσιάζουν αἰσθητές ποιοτικές διαφορές. Ὁ καλύτερος τεχνίτης ἐκτέλεσε τή διακόσμηση τῆς κύριας ὀψης, ἀφήνοντας στό βοηθό του τή διακόσμηση τῶν πλάγιων πλευρῶν τοῦ μνημείου. Καί οἱ δύο ζωγράφοι κινοῦνται στά πλαίσια τῆς κομνηνείας παράδοσης. Τό μοντελάρισμα τῶν προσώπων, ὁ τρόπος παρουσίας τοῦ ἐνδύματος καί τά διακοσμητικά μοτίβα μᾶς ὀδηγοῦν σέ ἐποχή πού δέν ἔχει ξεκόψει ἀπό τήν κομνηνεία παράδοση, ἀγαπητή ἄλλωστε στους ἐκκλησιαστικούς κύκλους τοῦ 13ου αἰώνα. Ἡ στυλιστική ἀστάθεια καί ἀβεβαιότητα στό ἴδιο ἐργαστήριο, γνωρίσματα ταραγμένων πολιτικῶν καί πολιτιστικῶν συνθηκῶν, ὀδηγεῖ στή χρονολόγηση τοῦ μνημείου στά χρόνια τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τοὺς Λατίνους (μετά τό 1224).

Οἱ μικρές διαστάσεις εἰσώστης καί σαρκοφάγου δείχνουν ὅτι δέν ἔχουμε προκατασκευασμένο τάφο, ἀλλά κατασκευή γιά μετακομιή ὀστέων κάποιου μητροπολίτη τῆς ἐποχῆς. Δύο προσωπικότητες μποροῦν νά ληφθοῦν ὑπόψη: ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης πού εἶχε λατρευθεῖ ὡς ἅγιος μετά τό θάνατό του ἢ ὁ Κωνσταντῖνος Μεσοποταμίτης, ὁ μητροπολίτης πού ἀρνήθηκε νά στέψει ὡς αὐτοκράτορα τόν Θεόδωρο Κομνηνό. Ἄν πάρουμε ὑπόψη τόν τόπο εὕρεσης τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς του (στά κρημνίσματα τῆς αὐλῆς τῆς ἀγίας Σοφίας στά 1911) θά πρέπει νά ἀποδώσουμε σ'αὐτόν τό ταφικό μνημεῖο καί τήν ἀνέγερσή του νά τή συνδυάσουμε μέ τόν ἐρχομό στή Θεσσαλονίκη τοῦ πατριαρχικοῦ ἐξάρχου Χριστοφόρου Ἀγκύρας καί τήν ὑποταγή τῶν ἐκκλησιῶν τῶν διάδοχων πολιτικῶν σχηματισμῶν τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Θεσσαλονίκης στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο (1232).

Ἡ σημασία τοῦ εὐρήματος τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πολύτιμη γιά τή γνώση τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς τῆς πρόσκαιρης "βασιλεύουσας" τοῦ Βυζαντίου στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑΣ
ΤΟ ΕΠΙΣΚΟΠΕΙΟ ΤΗΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Στά 1744 χτίστηκε τό επισκοπεῖο τῆς Κοζάνης ἐπειδὴ εἶχε παρθεῖ ἡ ἀπόφαση ἀπὸ τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο γιά τήν μεταφορά τῆς ἔδρας τῆς ἐπισκοπῆς ἀπὸ τήν παρακείμενη κωμόπολη τῶν Σερβίων. Γιά τήν οἰκοδόμησή του ἀγόρασε ὁ ἐπίσκοπος Μελέτιος ἀπὸ τόν Παπαγιώργη Στεφανῆ ἔκταση 2^{1/2} σημερινῶν στρεμμάτων γιά 550 γρόσια. Τό κτήριο εἶχε τή μορφή τῶν ἀρχοντικῶν τῆς πόλης πού χτίζονταν καί ἐκεῖνα στά χρόνια αὐτά, μόνο πού ἔγινε σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες ἐνὸς τέτοιου κτηρίου. Τίς δαπάνες τῆς ἀνέγερσης τοῦ επισκοπεῖου τίς κάλυψαν, κατὰ τό μεγαλύτερο ποσοστό, οἱ κάτοικοι τῆς Κοζάνης καί κατὰ τό ὑπόλοιπο οἱ κληρικοί. Ἔτσι στό πωλητήριο πού συντάχθηκε καταχωρήθηκε καί περικοπή συμφωνητικοῦ γιά νά μήν ἀναιρεθεῖ ἡ προσφορά τῶν κατοίκων καί νά κατωχυρωθεῖ ἡ ὑποχρέωση τῶν ἐπισκόπων νά διατηρήσουν τό κτήριο ἑσαεὶ μόνο γιά ἐπισκοπεῖο. Τό κτήριο ἔγινε δίπατο μέ στοές στό ἰσόγειο καί στόν ὄροφο. Τό ἰσόγειο περιλάμβανε τό γραφεῖο τοῦ ἐπισκόπου, τό γραφεῖο τῆς γραμματείας, δύο ξενῶνες, τό ὑποδωμάτιο τοῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ, τό κελλάρι καί τήν κουζίνα. Ὁ ὄροφος χωρίστηκε στά ὑποδωμάτια τοῦ ἐπισκόπου, τοῦ διακόνου καί τοῦ πρωτοσυγγέλου, σέ δύο ξενῶνες, τό παρεκκλήσι τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης καί τήν ὑποδοχή. Ἡ διακόσμηση τῶν τοίχων, τῶν ταβανῶν καί τῶν λοιπῶν ξύλινων στοιχείων ἔγινε ὅπως καί στά ἄλλα ἀρχοντικά τῆς πόλης. Παράλληλα χτίστηκε ἡ κρήνη πού τήν ὀνόμασαν Καλλιρόη, τό πρῶτο σάν κτήριο σχολεῖο τῆς Κοζάνης πού τό ὀνόμασαν Στοά καί ὁ σταῦλος.

Αὐτά ἔμειναν μέχρι τό 1819 ὅταν ὁ τότε ἐπίσκοπος Βενιαμίν ἀγόρασε μέ 500 γρόσια καί πρόσθετη ἔκταση 1^{1/4} στρεμμάτων σημερινῶν. Ὁ ἴδιος στά 1827 κατάργησε τήν ἰσόγεια στοά τοῦ επισκοπεῖου χτίζοντας στή θέση τῶν στύλων ἕνα ἰσχυρό τοῖχο στόν ὁποῖο ἐντοίχισε καί ἔξι μαρμάρινες ἐπιγραφές μέ ἐφτά ποιήματα λαμβικά καί πολιτικά, στά ὁποῖα μνημονεύται τό ἱστορικό τῆς δημιουργίας τοῦ συγκροτήματος τοῦ επισκοπεῖου, καί δύο ἀνάγλυφα. Ταυτόχρονα ἔχτισε καί δύο δίπατους πύργους στόν ἀνατολικό μαντρότοιχο, μέ πύλη, καί στόν δυτικό γιά νά τό κάνει πιό ἀσφαλές. Στό πωλητήριο τῆς δεύτερης ἀγορᾶς ἀναφέρεται ὅτι τόν μαντρότοιχο, πού θά χωρίζει τήν αὐλή τοῦ επισκοπεῖου ἀπὸ τήν αὐλή τοῦ πωλητή, θά τόν πληρώσει ὁ ἐπίσκοπος ἀλλά θά εἶναι συνιδιοκτησία. Ὁ πωλητής θά ἔχει τό δικαίωμα νά τόν χρησιμοποιήσει σάν τοῖχο μελλοντικοῦ του σπιτιοῦ καί θά ἔχει τό δικαίωμα νά ρίχνει τά μισά νερά τῆς στέγης του στήν αὐλή τοῦ επισκοπεῖου.

“Αν θά ἔκαμνε δίπυλο σπίτι, τότε τό ὑπόλοιπο τοῦ τοίχου θά τό πλήρωνε ὁ πωλητής ἀλλά δέν θά μπορούσε νά ἀνοίξει παράθυρα. Τό παρεκκλήσι δντας μικρό εἶχε δύο δεσποτικές εἰκόνες μέ τέσσερα θέματα στήν καθεμιά. Τήν μιᾶ μέ τόν Χριστό καί τό Ἰωάννη τό Πρόδρομο πάνω καί τούς ἅγιους Γεώργιο καί Δημήτριο κάτω. Τήν ἄλλη μέ τήν Παναγία καί τήν ἅγια Αἰκατερίνη πάνω καί τίς ἅγιες Κυριακή καί Θεοδώρα τῆς Ἄρτας κάτω.

Στά 1916 καταργήθηκε ἀπό τόν μητροπολίτη Φώτιο καί ἡ στοά τοῦ ὄρφου τοῦ ἐπισκοπείου καί ἔγινε τοῖχος μέ 4 παράθυρα καί πόρτα ἐξώστη. Ταυτόχρονα ἔγιναν καί πολλές ἀλλοιώσεις στήν ἐξωτερική μορφή τοῦ κτηρίου, κυρίως στό ἀνατολικό τμήμα. Στά 1948 πῆρε τή μορφή πού ἔχει σήμερα ἀπό τόν μητροπολίτη Κωνσταντῖνο. Σήμερα σώζεται μόνο τό κτήριο τοῦ ἐπισκοπείου καί ὁ ἄλλοτε σταῦλος, διαμορφωμένος σέ κουζίνα καί ἡσυχαστήριο τοῦ μητροπολίτη. Οἱ ἰσόγειοι ξενῶνες ἔχουν μετατραπεῖ σέ γραφεῖα καί τό ἄλλοτε γραφεῖο τῆς γραμματείας σέ ἀρχεῖο. Διατηροῦν τόν ἀρχικό τους προορισμό, ἐκτός ἀπό τό παρεκκλήσι, ὁ κοιτώνας τοῦ μητροπολίτη στόν δροφο καί τό γραφεῖο του στό ἰσόγειο.

Τό πιδ σημαντικό ἐπιστημονικό κέρδος ἀπό τήν μελέτη τοῦ ἐπισκοπείου τῆς Κοζάνης εἶναι ἡ δυνατότητα ἀποκατάστασης ἐνός τέτοιου συνόλου στόν 18ο αἰώνα καί σέ μιᾶ πόλη μέ ἰσχυρή παιδεία καί σεβασμό στήν παλιότερη παράδοση.

Ἐπιτύμβιο σῆμα

στό βυζαντινό νεκροταφεῖο τῶν Φιλίππων.

Οἱ συστηματικές καί σωστικές ἀνασκαφές στόν χώρο τῶν Φιλίππων μᾶς ἔδωσαν ὡς τῶρα πολλές πληροφορίες γιά νεκροταφεῖα τῆς χριστιανικῆς πόλης στά κρίσιμα χρόνια τῆς μεταστροφῆς στόν χριστιανισμό καί στούς 3 πρώτους αἰῶνες τοῦ θριᾶμβου τῆς χριστιανικῆς πίστες πού ἀντικατοπτρίζεται στά λαμπρά παλαιοχριστιανικά μνημεῖα.

Ἡ βασιλική πού ἀποκαλύφθηκε τό 1963 στίς ἐσκαφές γιά τά θεμέλια τοῦ Μουσείου, εἶναι μιᾶ τρίκλιτη βασιλική μέ ὑπερῶα, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα, στήν ὁποία ἔγιναν ἀρχιτεκτονικές μετατροπές μεγάλης ἔκτασης στόν 6ο αἰῶνα, γιά λειτουργικούς λόγους. Ἡ βασιλική πρέπει νά γκρεμίσθηκε ἀπό σεισμό καί τήν καταστροφή συμπλήρωσε ἡ λατόμευση τοῦ μνημεῖου στά μνημεῖα πού ἦταν προσιτά. Ἡ ἐπίχωση φθάνει τά 4,5 μέτρα.

Τό 1981 ἡ ἀνασκαφική ἔρευνα εἶχε γιά στόχο τήν ἀποκάλυψη τοῦ βορεινοῦ τμήματος τοῦ νάρθηκα. Σέ βάθος 2,20 μ. πάνω ἀπό τό δάπεδο τοῦ ναοῦ παρουσιάσθηκε ἕνα στρώμα καταστροφῆς μέ κρημνίσματα τοιχοδομίας καί σπασμένα ἀρχιτεκτονικά μέλη. Ἀνάμεσα στά ἐρείπια αὐτά ἀποκαλύφθηκαν συστάδες τάφων. Στό τμήμα τοῦ νάρθηκα πού ἐρευνήσαμε βρέθηκαν 13 συνολικά τάφοι καί διάσπαρτες ἀνάμεσα σ' αὐτούς πρόχειρες ταφές. Κι ἄλλοι τάφοι φαίνονται στίς πλευρές τῆς τομῆς πρός τά δυτικά καί σέ χαμηλότερο ἐπίπεδο κάτω ἀπό αὐτούς πού ἀποκαλύψαμε. Ὁ χρόνος δέν μᾶς ἐπέτρεψε νά καθορίσουμε ἀκριβῶς τήν ἔκταση τοῦ κοιμητηρίου καί τόν συνολικό ἀριθμό τῶν ταφῶν. Ὅπως ὁποτε διαπιστώσαμε α) ὅτι τό κοιμητήριό δημιουργήθηκε σέ μιᾶ ἐποχή πού ἡ βασιλική εἶχε καταπέσει καί τά κρημνίσματά της εἶχαν δημιουργήσει ἤδη ἕνα στρώμα ἐπίχωσης πάνω στό ὁποῖο ὀργανώθηκε τό νεκροταφεῖο, β) ὅτι τήν ἐποχή αὐτή ἦταν ἀκόμη σαφῆ τά ὄρια τῶν διαμερισμάτων τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ γιατί οἱ ταφές καταλαμβάνουν μόνο μέρος τοῦ νάρθηκα. Καμμιά ταφή δέν βρέθηκε μέσα στά κλίτη τοῦ ναοῦ. Μόνο μιᾶ παιδική ταφή βρέθηκε ἔξω ἀπό τήν ἀψίδα τοῦ θήματος, ἀνάμεσα στά κρημνίσματα τῆς θολοδομίας τῆς κόγχης.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του κοιμητηρίου αυτού είναι ότι στο ψηλότερο σημείο του υψώνεται επιτύμβιο σήμα που πρέπει να ανήκει σ' όλη την ουσιά των τάφων που συγκεντρώνονται γύρω του για δέν συνδέεται με κάποια άμεσα. Έχει το σχήμα μιας θήκης από συμπαγές κονίαμα που περιβάλλεται από ορθές πέτρες. Στην πάνω επιφάνεια του σήματος σχηματίζεται σταυρός. Από το κέντρο του σταυρού φεύγουν ακτίνες.

Οι τάφοι σχηματίζονται από πέτρες ή κομμάτια από σπασμένες μαρμάρινες πλάκες ή αρχιτεκτονικά μέλη. Τήν ίδια μορφή και ύλικά είχαν και οι καλυπτήριες πλάκες. Μόνο μία ταφή νεκρού είχε για καλυπτήρια πλάκα μια πελεγμένη πέτρα με δύο ανάγλυφους σταυρούς—μια συγκινητική στιγμή ιδιαίτερης φροντίδας στον τάφο του χαμένου παιδιού.

Εσα στους τάφους του νάρθηκα δέν βρέθηκε κανένα απολύτως εύρημα εκτός μερικούς απανθρακωμένους σπόρους, πρισματικούς, που δέν διαπιστώσαμε την προέλευσή τους. Η θέση που βρέθηκαν μάς κάνει να πιστεύουμε ότι πρόκειται για άρωματικούς σπόρους που καίγονταν σαν θυμίαμα για τους νεκρούς. Το μόνο εύρημα από τον χώρο είναι μια λειψανοθήκη σε σχήμα διπλού σταυρού, με εγχάρακτη μορφή άγιου ή όποια βρέθηκε σε πρόχειρη ανάλυπη ταφή κοντά στον βορεινό τοίχο του νάρθηκα. Πρέπει να χρονολογηθεί στον 9ο-10ο αιώνα. Στον 10ο αιώνα μάς δόγηε μια γενικότερη άναζωογόνηση και συγκέντρωση πληθυσμού στην πόλη των Φιλίππων. Έστερα από την ενίσχυση των τειχών τα χρόνια του Νικηφόρου Φωκά, η πόλη θεωρείται πάλι ένα σημαντικό στρατηγικό σημείο για την άναχαίτιση των βαρβαρικών φύλων. Οι κάτοικοι μαρτυρούνται πάλι μέσα στην τειχισμένη πόλη νιώθοντας ασφάλεια και άναζητούν άναμεσα στα έρείπια της παλιάς πόλης νέα έερα για την λατρεία τους: στον νάρθηκα της βασιλικής β υψώνουν έκκλησία, ένα μικρό ναύδριο διαμορώνεται στο βήμα του Όκταγώνου και η παλιά κινστέρα γίνεται παρεκκλήσιο, γνωστό ως σήμερα ως φυλακή του Άποστόλου Παύλου. Στον νάρθηκα της βασιλικής ψηλά στον λόφο, έθαψαν τους νεκρούς τους.

Εύτυχία Κουρκουτζίδου-Νικολαΐδου

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΩΔΩΝΟΣΤΑΣΙΑ ΣΤΗ ΜΑΝΗ

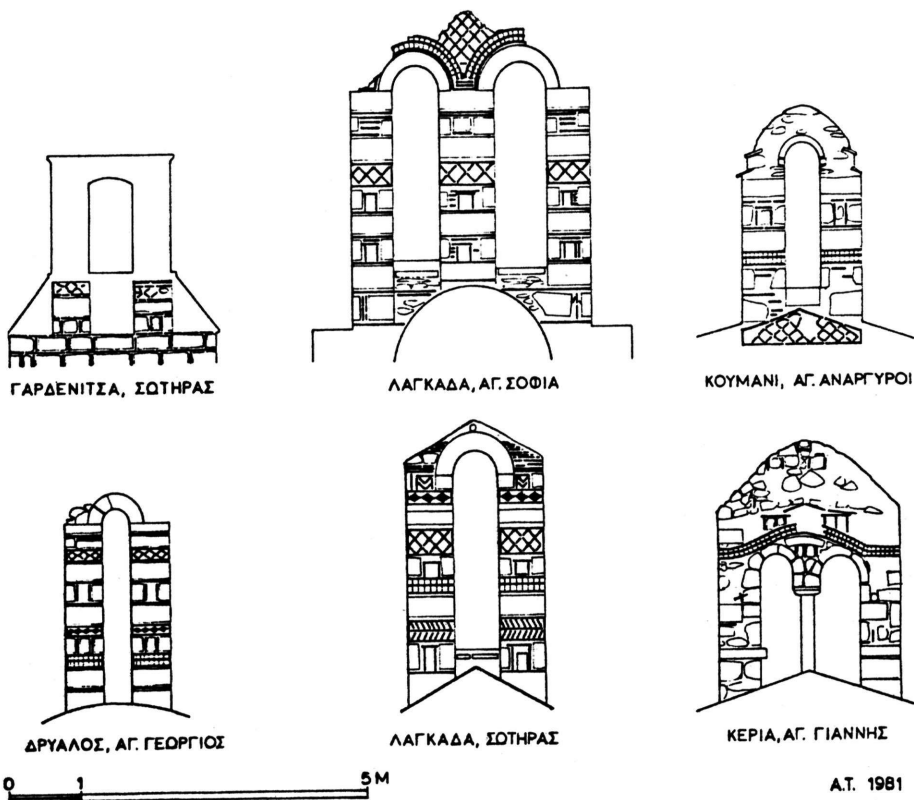
Οι παρατηρήσεις αφορούν σε βυζαντινά κωδωνοστάσια, που σώζονται στο χώρο της Μέσα και της Έξω Μάνης. Ἀνήκουν ὅλα στο εἶδος ἐκεῖνο τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων, που ὀνομάζονται "τοξωτά - κωδωνοστάσια", ὅπου ἀπλή ἐπιφάνεια τοῦ χάρου διατρυπᾶται ἀπό τοξωτά ἀνούγματα γιά τήν ἀνάρτηση σημάτων ἢ κωδῶνων. Ὁ ὄρος "clocher - arcades" δόθηκε ἀπό τοὺς δυτικούς μελετητές κι υἱοθετήθηκε στήν ἑλληνική βιβλιογραφία σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τὰ περισσότερο σύνθετα "κωδωνοστάσια πύργους". Τὰ βυζαντινά "τοξωτά - κωδωνοστάσια" ἀντίθετα ἀπὸ τὰ "κωδωνοστάσια - πύργους" σώζονται σέ μικρὸν ἀριθμὸ. Πάνω ἀπὸ τήν πρόσοψη τοῦ προστώου στοῦ ναοῦ Σωτήρα στή Γαρδενίτσα, διακρίνεται τὸ κάτω τμήμα ἀπὸ τὰ ποδαρικά μονόλοβου κωδωνοστασίου σύγχρονου μὲ τὸ προστώο. Τὰ ποδαρικά του εἶναι ἰσομεγέθεις πεσοῦ κτισμένοι κατὰ τὸ κλινοπερικλειστο σύστημα δομῆς καὶ μὲ κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο (πρῶτο τέταρτο 12ου αἰ. - ἕως δεῦτερο μισὸ 11ου αἰ.). Στήν πρόσοψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγ. Σοφίας στή Λαγκάδα, ὑψώνεται σύγχρονο δόλοβο κωδωνοστάσι. Τὰ ποδαρικά του εἶναι πεσοῦ κτισμένοι μὲ κλινοπερικλειστη τοιχοποιία καὶ μὲ κεραμοπλαστικά κοσμήματα (δεῦτερο μισὸ 13ου αἰ.). Στήν πρόσοψη τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων στοῦ Κούμανι σώζεται μονόλοβο κωδωνοστάσι μὲ κλινοπερικλειστη τοιχοποιία καὶ κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο (δεῦτερο μισὸ 13ου αἰ.). Πάνω στή δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ στοῦ ναοῦ Σωτήρα στή Λαγκάδα σώζεται ἐπίσης μονόλοβο κωδωνοστάσι μὲ κλινοπερικλειστη τοιχοποιία καὶ κεραμοπλαστικά κοσμήματα (14ος αἰ.;). Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ προστώου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου στοῦ Δρύαλο σώζεται μονόλοβο κωδωνοστάσι μὲ κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο (14ος αἰ.). Στὴν ὁμάδα μπορεῖ νὰ περιληφθεῖ καὶ τὸ μεταγενέστερο δόλοβο κωδωνοστάσι, που ὑψώνεται πάνω στοῦ γνωστοῦ ναοῦ Ἁγ. Γιλάννη στήν Κέρια. Τὸ μεσαῖο ποδαρικὸ εἶναι κλονόσκος σέ δεῦτερη χρῆση καὶ τὰ πλαῖνά κτιστοῦ πεσοῦ μὲ κεραμοπλαστικά κοσμήματα (15ος αἰ.;).

Τὰ "τοξωτά - κωδωνοστάσια", που ἐπισημάνθηκαν στή Μάνη ὑψώνονται στή στέγη τοῦ ναοῦ ἢ τοῦ προστώου, στή δυτικὴ ἢ τὴ νότια πλευρὰ, πάνω ἀπὸ τήν κύρια εἴσοδο. Εἶναι συνήθως μονόλοβα καὶ σπανιότερα δόλοβα. Οἱ λοβοὶ τους εἶναι ἀπὸ κωδονόλοβο. Ἡ ἀπόληξή τους εἶναι καμπύλη ἢ ἀετωματικὴ. Τὰ ποδαρικά τους εἶναι συνήθως κτιστοῦ ἰσομεγέθεις πεσοῦ. Σ' ὅλα τὰ κωδωνοστάσια ἐξαίρεται ὁ καθ' ὕψος ἄξονας καὶ μόνον τῆς Ἁγίας Σοφίας καταλαμβάνει σχεδὸν ὅλο τὸ πλάτος τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ. Ἡ κατασκευὴ τῶν κωδωνοστασίων καὶ τῆς ὀφθῆς τοῦ κτηρίου εἴτε εἶναι ἐνιαία, εἴτε τὰ κωδωνοστάσια κτίσθηκαν ἀφοῦ ὀλοκληρώθηκε ἢ κατασκευεῖται τῆς ἀετωματικῆς στέγης τοῦ κτίσματος. Ἡ διάρθρωσή τους εἶναι ἑναρμονισμένη μὲ τὴ δομὴ τοῦ ναοῦ ἢ τοῦ προστώου, ἀκόμη καὶ στήν περίπτωση τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἁγ. Γιλάννη, που εἶναι μεταγενέστερο. Ἡ τοιχοποιία τους εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελημένη μὲ πλούσιο κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο καὶ ἂν δὲν ἐξαίρεται, εἶναι ὁπωσδήποτε ἐφάμιλλη μὲ τὸ κυρίως κτίσματος. Στήν περίπτωση τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἁγ. Γιλάννη στήν Κέρια διακρίνεται προσπάθεια μορφολογικῆς σύνδεσης μὲ τήν τοιχοποιία τοῦ ναοῦ. Τὰ κωδωνοστάσια διακοσμῶνται μὲ κεραμοπλαστικά κο-

ήματα, όπως οδοντωτή ταινία, διχτυωτό πλέγμα ρόμβων, ταινία με πήλινα ρομβοειδή πλακί-
α, γεωμετρικό κόσμημα σε σχήμα ορθογωνίου, κόσμημα σε σχήμα ίχθυόκανθας και spolia
ό γλυπτά διακοσμημένα κομμάτια. Το κομψότερο κι επιβλητικότερο δείγμα είναι το δύλοβο
δωνοστάσι της 'Αγ. Σοφίας.

Είναι δυνατόν να μιλήσουμε για μιά ομάδα με τοπικό χαρακτήρα;

μελέση. Έκτενως ή μελέτη με τίτλο "Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών "τοξωτών-κωδωνο-
ασίων", στις Λακωνικές Σπουδές 6 (1982).

"Ο λειτουργικός χαρακτήρας τῶν μικρογραφιῶν μιᾶς ὁμάδας μεσοβυζαντινῶν τετραευαγγελίων μέ ἀφορμή τόν κώδικα ἀριθ. 274 τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου."

Τό ἱστορημένο τετραευαγγέλιο ἀριθ. 274 τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου εἶναι μικροῦ σχήματος, γραμμένο μέ μικρογράμματη γραφή καί διασώζει τήν εἰκονογράφηση τῶν τριῶν πρώτων Εὐαγγελίων, ἡ ὁποία περιορίζεται σέ τρεῖς ὀλοσέλιδες μικρογραφίες καί τρία ἐπίτιτλα. Στήν πρώτη RECTO σελίδα τοῦ κειμένου κάθε Εὐαγγελίου ὑπάρχει ἕνα ἐπίτιτλο καί ἕνα ἀρχικό καί στή VERSO τοῦ προηγούμενου φύλλου μία ὀλοσέλιδη μικρογραφία μέ δύο ἐπάλληλα παραστάσεις. Στό κάτω μέρος εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελιστής τοῦ Εὐαγγελίου πού ἀκολουθεῖ καί στό ἔπάνω μία σκηνή. Συγκεκριμένα ὁ Ματθαῖος συνδυάζεται μέ τή Γέννηση τοῦ Ἰησοῦ, ὁ Μάρκος μέ τή Βάπτιση καί ὁ Λουκᾶς μέ τή Γέννηση τοῦ Προδρόμου· ἡ εἰκονογράφηση τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννη λείπει. Τό χειρόγραφο χρονολογεῖται στά μέσα περίπου τοῦ 12ου αἰώνα ἐπειδή ἐντάσσεται στό λεγόμενο ἐργαστήριο τῶν Ὀμιλιῶν τοῦ Ἰακώβου τῆς Μονῆς Κοκκινόβαφου, τό ὁποῖο λειτουργεῖ στήν πρωτεύουσα στό πρῶτο μισό τοῦ 12ου αἰώνα.

Ἐπειδή σώζεται ἕνας σημαντικός ἀριθμός τετραευαγγελίων καί τρία χειρόγραφα Καινῆς Διαθήκης μέ παρεμφερῆ εἰκονογράφηση καί διάταξη, τά ὁποῖα κατά τό μέγιστο μέρος ἐντάσσονται στό 12ο αἰώνα, συνάγεται ὅτι ὁ συνδυασμός τῆς παράστασης τοῦ ἐκάστοτε Εὐαγγελιστῆ μέ τήν ἀντίστοιχη σκηνή εἶχε καθιερωθεῖ καί διαδοθεῖ κατά τή μεσοβυζαντινή περίοδο. Τά χειρόγραφα αὐτῆς τῆς ὁμάδας τά ἔχει συγκεντρώσει ἡ C. MEREDITH, ἡ ὁποία πρώτη χαρακτήρισε λειτουργική τή σχέση τῶν σκηνῶν μέ τό κείμενο. Ἡ κάθε μία σκηνή ἀπό τίς τρεῖς πρώτες τῶν Εὐαγγελίων εἰκονογραφεῖ τό περιεχόμενο τοῦ κειμένου πού ἀκολουθεῖ καί τό ὁποῖο ἀναφέρεται στήν ἑορτή κατά τήν ὁποία διαβάζεται τοῦτο. Ἔτσι στό τετραευαγγέλιο τῆς Πάτμου ἡ Γέννηση τοῦ Ἰησοῦ τοποθετεῖται τρεῖς ἀπό τό Εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου, ἐπειδή ἡ πρώτη περικοπή διαβάζεται τήν παραμονή καί ἡ δεύτερη τήν ἡμέρα τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ Βάπτιση πρῖν ἀπό τό Εὐαγγέλιο τοῦ Μάρκου, ἐπειδή ἡ πρώτη περικοπή του διαβάζεται τήν παραμονή καί ἡ δεύτερη τήν ἡμέρα τῶν Φῶτων καί ἡ Γέννηση τοῦ Προδρόμου πρῖν ἀπό τό Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ, ἐπειδή ἡ πρώτη περικοπή του διαβάζεται τήν ἡμέρα τῆς ἀντίστοιχης ἑορτῆς. Ὁ λειτουργικός χαρακτήρας τῆς εἰκονογράφησης ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο ἀπό τήν παράσταση τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου πρῖν ἀπό τό Εὐαγγέλιο τοῦ Ἰωάννη στά παραδείγματα πού σώζουν τήν εἰκονογράφηση του. Παρ' ὅλο πού ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος δέν πηγάζει ἀπό τό κείμενο τῶν Εὐαγγελίων, ἡ θέση τῆς σκηνῆς πρῖν ἀπό τήν ἀρχή τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννη ὀφείλεται στό ὅτι ἡ πρώτη περικοπή τοῦ κατά Ἰωάννην διαβάζεται τήν ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως στήν ὁποῖαν ἀναφέρεται ἡ σκηνή. Τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι καί στό τετραευαγγέλιο τῆς Πάτμου θά ὑπῆρχε ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος στήν ἀρχή τοῦ

Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννη.

Ὁ KURT WEITZMANN ἔδειξε ὅτι ἡ Καινὴ Διαθήκη W524 τῆς WALTERS ART GALLERY τῆς Βαλτιμόρης, τὴν ὁποία χρονολόγησε στὸ πρῶτο μισό τοῦ 10οῦ αἰώνα, εἰκονογραφεῖται μέ τὸν τρόπο πού σημειώθηκε. Ἔτσι τὸ πρῶτο παράδειγμα τοῦ παραπάνω εἰκονογραφικοῦ συνδυασμοῦ τοποθετεῖται πολὺ νωρίτερα σέ σχέση μέ τὸ τετραευαγγέλιο PALAT.GR.5 τῆς Πάρμας τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 11οῦ αἰώνα, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ἀπὸ τὴ MEREDITH τὸ παλαιότερο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου. Ἐκτός ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη τῆς WALTERS ART GALLERY, στὸν κατάλογο τῆς MEREDITH μποροῦμε νά προσθέσουμε ἀκόμα τέσσερα τετραευαγγέλια: 1) τὸν κώδικα τῆς συλλογῆς H.P. KRAUS τῆς Νέας Ἰόρκης, πρῶν ἀριθ. 32 τῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας στὴν Ἄνδρο, μέ χρονολογία τὸ 1156, 2) τὸν κώδικα ἀριθ. 204 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου μέ χρονολογία τὸ 1108, 3) τὸν κώδικα ἀριθ. W531 τῆς WALTERS ART GALLERY τῆς Βαλτιμόρης, πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 13οῦ αἰώνα καί 4) τὸν κώδικα CORTE-ARABE I τοῦ INSTITUT CATHOLIQUE στὸ Παρίσι, πού χρονολογεῖται τὸ 1250.

Τετραευαγγέλια τοῦ παραπάνω εἰκονογραφικοῦ τύπου σώζονται ἀπὸ τὸ πρῶτο μισό τοῦ 10οῦ ἕως καί τὸν 14ο αἰώνα. Ἀπὸ τὰ παραδείγματα φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν 11ο αἰώνα ἡ ἐπιλογή τῶν θεμάτων δέν ἔχει ἀκόμα ἀποκρυσταλλωθεῖ καί ὅτι ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν ἀφηγηματικὴ εἰκονογράφηση. Ἀντίθετα, στὸ τετράευαγγέλιο τῆς Πάτμου καί στὰ ὑπόλοιπα τοῦ 12οῦ αἰώνα τὰ θέματα ἔχουν ὀριστικοποιηθεῖ. Μόνο ἡ Γέννηση τοῦ Προδρόμου πού εἰκονογραφεῖ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Λαρκᾶ ἐναλλάσσεται συχνά μέ τὸν Εὐαγγελισμό, ἐπειδὴ ἡ δευτέρη περικοπή τοῦ Εὐαγγελίου αὐτοῦ διαβάζεται τὴν ἡμέρα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ πού εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἑορτὴ ἀπὸ ἐκεῖνη τῆς Γέννησης τοῦ Προδρόμου. Ἐπειδὴ τὰ τετραευαγγέλια URBINUS GR. 2 τοῦ Βατικανοῦ, PARISINUS GR.75 τῆς BIBLIOTHEQUE NATIONALE στὸ Παρίσι καί ἀριθ. 274 τῆς Πάτμου καθὼς καί ἡ Καινὴ Διαθήκη COD. EBNERIANUS τῆς BODLEIAN LIBRARY τῆς Ὁξφόρδης, πού εἰκονογραφοῦνται μέ τὸν παραπάνω τρόπο, ἀνήκουν στὸ ἐργαστήριό τῶν Ὀμιλιῶν τοῦ Κοκκινοβάφου, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται αὐτοκρατορικό, φαίνεται ὅτι κατὰ τὸ πρῶτο μισό τοῦ 12οῦ αἰώνα ἡ εἰκονογραφία αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὸν ἐπίσημο τρόπο ἱστορίας τῶν τετραευαγγελίων. Τὸ βιβλίό πού κυρίως ἀπηρέασε τὴ λειτουργικὴ εἰκονογράφηση στὰ τετραευαγγέλια εἶναι τὸ Εὐαγγελιστάριο, τὸ κατ'ἐξοχὴν λειτουργικό βιβλίό.

Ἡ ἐξέταση τοῦ κώδικα ἀριθ. 274 τῆς Πάτμου καί τῶν παρεμφερῶν τετραευαγγελίων δείχνει ὅτι ἡ λειτουργικὴ εἰκονογράφηση ἐπικρατεῖ σέ τετραευαγγέλια τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου. Ἡ τάση αὐτὴ ἐκφράζει τὸν ἔντονα λειτουργικό χαρακτήρα πού διακρίνει γιὰ πρώτη φορά τὴν βυζαντινὴ τέχνη τὴν ἐποχὴ αὐτὴ.

Φανή Κωνσταντίνου

ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΣΕ ΕΙΚΟΝΑ

ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΟΝ ΚΗΠΟ ΤΗΣ ΓΕΘΣΗΜΑΝΗ

Θά παρουσιασθεῖ εἰκόνα ποῦ δέν ἔχει μελετηθεῖ καί βρῖσκεται παραμελημένη σέ ἀμερικανικό μουσεῖο. Ἔχει διαστάσεις 72 X 102 ἐκ. καί παριστάνει τήν Προσευχή τοῦ Χριστοῦ στόν κήπο τῆς Γεθσημανῆ σέ τρία διαδοχικά ἐπεισόδια. Τό ἔργο ἔχει ἀξιοσημεῖωτη ποιότητα, ἐξαίρετο σχέδιο καί ἀρμονική καί ἀσυνήθιστη χρωματολογία.

Ἡ παρουσίαση στοχεύει στήν ἀνίχνευση τῶν προτύπων τοῦ ἄγνωστου μεταβυζαντινοῦ ζωγράφου γιά τή δημιουργία κυρίως τοῦ βάθους τῆς παράστασης, τό ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπό σύνθετο τοπίο, πλούσιο σέ γραφικά καί λυρικά στοιχεῖα. Ἀνάλογες λεπτομέρειες ἐπισημαίνονται σέ τοπία ζωγραφικῶν καί χαρακτικῶν ἔργων τοῦ 15ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα, τῆς φλαμανδικῆς καί τῆς ἰταλικῆς τέχνης.

Ἀπαριθμοῦνται ἐπίσης ἄλλες, πολύ λίγες, μεταβυζαντινές εἰκόνες, ποῦ παρουσιάζουν ἀναλογίες σέ δευτερεύοντα εἰκονογραφικά στοιχεῖα καί ἀποπνέουν τό ἴδιο πνεῦμα.

Τέλος ἐπιχειρεῖται ἡ ἔνταξη τῆς συγκεκριμένης εἰκόνας καθώς καί τῶν ἄλλων συγγενῶν ἔργων στόν ἀπόηχο μιᾶς καλλιτεχνικῆς τάσης, ποῦ ἀποκρυσταλλώνεται στήν εὐρωπαϊκή ζωγραφική στό τέλος τοῦ 15ου καί στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

ΛΕΙΨΑΝΑ ΠΑΛΙΟΤΕΡΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ ΣΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΒΑΡΔΑΡΙΟΥ

Μέσα στην Τουρκική δχύρωση του Φρουρίου Βαρδαρίου της Θεσσαλονίκης, πού είναι κτίσμα του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566), περιλαμβάνονται καί δύο παλιότεροι ὀρθογώνιοι βυζαντινοί πύργοι, πού ἀνήκουν στό δυτικό τεῖχος τῆς πόλης. Ὁ βόρειος πύργος ἀνασκάφηκε τό 1977 στή συμβολή τῶν ὁδῶν Φράγκων καί Μοσκόφ καί σώζεται σέ μικρό ὕψος. Ὁ νότιος, γνωστός μέ τήν ἐπωνυμία πύργος τοῦ Ἀναγλύφου, ἀπό τό ἐντοιχισμένο στόν ἀνατολικό του τοῖχο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἐλληνιστικῶν χρόνων, εἶναι ὁ τελευταῖος ὀρατός πύργος τοῦ δυτικοῦ περιβόλου τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπ' ὅπου ἄρχιζε τό δυτικό τεῖχος τοῦ λιμένα. Ἐνας τρίτος πύργος ἐντοπίσθηκε ἀπό τό Χ.Μπακιρτζή λίγα μέτρα νότια ἀπό τόν πύργο Ἀναγλύφου μέσα σ' ἕνα μικρό μηχανουργεῖο καί ταυτίσθηκε ἀπό τόν ἴδιο μέ τόν πύργο τοῦ Τζερέμπουλου, δηλαδή τοῦ κυματοθραύστη, πού προστάτευε τό λιμάνι ἀπό δυτικά.

Ὁ βόρειος πύργος ἔχει διαστάσεις 8,50Χ7μ. καί εἶναι κτισμένος μέ μεγάλους ὀρθογώνιους δόμους. Ὄταν κάποτε ἔπεσε, ἡ δυτική του ὄψη ἐνισχύθηκε μέ τοῖχο πλάτους 2,20μ., πού φέρει πλίνθινα τόξα στήν ἐξωτερική του πλευρά. Ὁ τοῖχος αὐτός ἐνσωματώθηκε στό δυτικό τεῖχος τῆς πόλης μέ τούς τριγωνικούς προβόλους καί παρουσιάζει ὁμοιότητες στήν τοιχοδομία μέ ὀρισμένα ἄλλα σημεῖα τοῦ ἴδιου τείχους, πού προέρχονται ἀπό ἐπισκευές καί πρέπει νά χρονολογηθοῦν στό 10ο αἶ. Μικρή ἀνασκαφική ἔρευνα στή νότια πλευρά τοῦ πύργου ἀπέδειξε, ὅτι τό δυτικό τεῖχος τῆς παλαιοχριστιανικῆς δχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης, πού χρονολογεῖται στά μέσα τοῦ 5ου αἶ., σταματοῦσε ἐδῶ καί δέ συνεχιζόταν παρακάτω, γιατί στήν πορεία του παρεμβάλλεται μιὰ παλιότερη ὀχυρωματική κατασκευή. Τό 1978 ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι τῆς δχύρωσης αὐτῆς, πού ξεκινοῦν ἀπό τή ΝΑ γωνία τοῦ πύργου ἔχουν πλάτος 1,20μ. καί εἶναι κτισμένοι μέ ἀργολιθοδομή, ἀλλά ἐξαιτίας τῶν σεισμῶν ἡ ἀνασκαφή στό σημεῖο αὐτό δέν ὀλοκληρώθηκε.

Ἡ βάση τοῦ νότιου πύργου, πού ἔχει διαστάσεις 9Χ6μ. εἶναι κατασκευασμένη ὀπως καί στό βόρειο πύργο μέ μαρμάρινους δόμους. Στόν ἀνατολικό του τοῖχο ἀποκαλύφθηκε ἡ ἀρχική τοξωτή εἴσοδος τοῦ πύργου καί σέ ἀπόσταση λίγων ἐκατοστῶν μιὰ δεύτερη εἴσοδος, πού ἀνῆκε σέ παλιότερη φάση τοῦ ἴδιου τοίχου. Κατά τόν καθαρισμό τοῦ ὀρόφου του ἀποκαλύφθηκε στό ὕψος τοῦ ἀρχικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, πού ἔχει πλάτος 0,60μ. μιὰ μεγάλη μαρμάρινη ἐπιγραφή διαστάσεων 1,30Χ0,40μ.

Ἡ ἐπιγραφή μαρτυρεῖ γενική ἐπισκευή τοῦ πύργου τό 862μ.Χ
 ΕΠΙ ΜΑΡΙΝΟΥ Β(ΑΣΙΑΙΚΟΥ) Α΄ΣΠΑ (ΘΑΡΙΟΥ) ΕΚΑΙΝΟΥΡΓΗ/ΘΗ ΟΥΤΩΣ Ο ΠΥΡΓΟΣ
 ΕΠΙΣΤΑΤΟΥΝΤΟΣ/ ΚΑΚΙΚΗ Β΄ΣΤΡΑΤ(ΟΡΟΣ) ΕΤ΄(ΟΣ) ΑΠΟ ΚΤ(ΗΣΕΩΣ) ΚΟΣΜ(ΟΥ)/
 ΣΤΟ ΙΝΔ.Ι

Ἡ δυτική πλευρά τοῦ Ἰδίου πύργου ἐδράζεται σέ τοῖχο πλάτους 1,80μ.
 κατασκευασμένο μέ μεγάλους μαρμάρινους δόμους καί ἰσχυρό κονίαμα, πού
 ἐντοπίσθηκε πρὸς βορρά μέσα στό γήπεδο τῆς Σχολῆς Δημόκριτος καί πρὸς
 νότο μέσα στό Μηχανουργεῖο, ὅπου ἀρχίζει τό Τζερέμπουλο.

Ἀπό τὴν παρατήρηση τῶν παραπάνω στοιχείων ἔχουμε τὴ γνώμη, ὅτι στήν
 πρώτη τους φάση οἱ πύργοι αὐτοί, πού ἐνσωματώθηκαν στό Φρούριο Βαρδαρίου
 ἀνήκουν σέ μιὰ παλιότερη ὀχύρωση τῆς περιοχῆς, πού δέν φαίνεται νά περι-
 λαμβάνεται στή ρωμαϊκὴ ὀχύρωση τοῦ 253μ.Χ, ἀλλά πρέπει νά συσχετισθεῖ
 μέ τό Μ.Κωνσταντῖνο, τὸν ἰδρυτὴ τοῦ λιμένα. Ἴσως τὰ λείψανα τῆς ὀχύρω-
 σης, πού ἀποκαλύφθηκαν κοντά στό βόρειο πύργο νά ἦταν σέ χρήση μέχρι τὰ
 βυζαντινὰ χρόνια καί ν'ἀποτελοῦσαν τμῆμα τοῦ πύργου Σαμαρείας, ἀπ'ὅπου
 κατὰ τὸν Ἀναγνώστη διέφυγαν οἱ Ἐνετοί στὰ πλοῖα κατὰ τὴν ἄλωση τῆς
 Θεσσαλονίκης.

ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ

ΟΜΑΔΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΥΠΕΡΘΥΡΩΝ

Σέ ομάδα υπερθύρων τῆς Συλλογῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κύριο χαρακτηριστικό ἀποτελεῖ ἡ διαίρεση τῆς ἐπιφάνειας ἀπό κάθετους πλοχοῦς ἢ ἀπό ζῶνες μέ σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα, ἀστράγαλο καὶ ταυνίτες. Στους τρεῖς ἢ πέντε χώρους πού σχηματίζονται προβάλλουν μεμονωμένα θέματα. Κεντρική παράσταση ὁ σταυρός, περιβάλλεται ἀπό ζῶα ἀντιμέτωπα ἢ ἀντίγωνα (Τ. 997-8, 185, 209, 979, 188), ἀπό ρόδακες (Τ. 1337, 988, 498, 1022, 979) ἢ ἀπό σταυρόσχημα πλέγματα (Τ. 1093).

Ἡ διακόσμηση περιορίζεται στό μεσαῖο χῶρο (Τ. 490, 1014, 1093, 450) ἢ ἀπλώνεται σέ ὅλα τὰ διάχωρα (Τ. 1337, 988, 498, 1022, 1093, 997-8, 185, 209, 979, 188). Ὁ σταυρός, ἴσοσκελῆς σέ κύκλο ἢ φυλλοφόρος σέ κιβώριο ἀποτελεῖ τόν κεντρικό ἄξονα. Περιβάλλεται ἀπό τὰ κάθετα διαχωριστικά, ἴσχυρά διακοσμητικά στοιχεῖα, ὥστε κάθετη καὶ ὀριζόντια διακόσμηση νά δημιουργοῦν ἴσοροπημένες συνθέσεις. Οἱ πλοχοί, ἀδιαμόρφωτα ἀλυσιδωτά κοσμήματα ἀρχικά, ἀποκτοῦν στά μεταγενέστερα παραδείγματα πῶς συγκεκριμένη μορφή ἀπό τριπλή ταυνία, φαρδύτερη στή μέση, στενότερη στίς ἄκρες.

Ρόδακες μεγάλοι καὶ μικροί, μέ ποικιλία φύλλων καὶ περιγραμμάτων, μέ μεγάλη χρήση στά γλυπτά τοῦ 9ου αἰώνα (Σκριποῦ, Ἅγιος Γρηγόριος ὁ θεολόγος), χρησιμοποιήθηκαν ἰδιαίτερα στά μικρασιατικά γλυπτά τοῦ 10ου αἰώνα, καθώς καὶ σέ ἀθηναϊκά τῆς Ἰδίας ἐποχῆς μέ πῶς ἀδρή μορφή. Στήν ομάδα πού ἐξετάζουμε οἱ ρόδακες εἶναι σχεδιασμένοι σέ ἰδιαίτερους χώρους μέ τριγωνικά ἢ ὀδοντωτά φύλλα, μέ γλωσσωτά περιγράμματα, σέ κυκλικά αὐλακωτά πλαίσια.

Ἡ παράθεση τῶν ζῶων δημιουργεῖ πῶς σύνθετα διακοσμητικά σύνολα. Σφύγγες, λεοντάρια, γρύπες συμμετρικά διαταγμένα στους χώρους πού δημιουργοῦν τὰ κάθετα διαχωριστικά πλαίσια τῶν σταυρῶν. Δυναμικές μορφές μέ ἔντονη διάπλαση, εἰκονίζονται σέ πλάγια στάση μέ τό κεφάλι στραμμένο ἀντίθετα καὶ τήν οὐρά νά περνάει ἀπό τὰ σκέλη καὶ νά ὑψώνεται στή ράχη δημιουργώντας κλειστές συνθέσεις. Ἀντικαθιστοῦν τὰ ζῶα τῆς Σκριποῦ ἀποδοσμένα μέ ζωγραφικό τρόπο, ἴσοδύναμα μέ τή φυτική διακόσμηση. Οἱ σφύγγες σέ συνδυασμό μέ τό δέντρο τῆς ζωῆς, οἱ γρύπες μέ μεγάλες φτεροῦγες, ἴσχυρό διακοσμητικό στοιχεῖο πού καλύπτει ὅλο τό σῶμα τους, καθώς καὶ τὰ λεοντάρια ἀνήκουν στά θέματα τῆς ἀνατολικῆς διακοσμητικῆς, πού πέρασαν καὶ στό θεματολόγιο τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν. Στά δεῦγματα μεταβατικοῦ τύπου, ἀνάμεσα στά γλυπτά τῆς Σκριποῦ καὶ στά γλυπτά τοῦ 10ου αἰ. ἀνήκει τό υπέρθυρο Τ. 498 μέ μικρά ζῶα στίς γωνίες τοῦ κεντρικοῦ χώρου πού διαγράφονται μέ τήν ἀφαίρεση μαρμάρου ἀπό τό περίγραμμα καὶ πλαισιώνουν σταυρό σέ κυκλικό πλαίσιο.

Όλα τὰ γνωστά ὑπέρθυρα μέ τήν παραπάνω διάταξη προέρχονται ἀπό τήν περιοχή τῆς Ἀθήνας καί χρονολογοῦνται στό τέλος τοῦ 9ου καί στό 10ο αἰώνα, μέ χρονικές διαφορές πού διακρίνονται ἀπό τό εἶδος καί τόν τρόπο ἐπεξεργασίας τῶν ἐπί μέρους στοιχείων. Ὁ σταυρός εἰκονίζεται πάντα στό μεσαῖο χῶρο, ἐνῶ τὰ θέματα πού τόν πλαισιώνουν ἐπαναλαμβάνονται ἐκατέρωθεν σέ συμμετρική σχέση μεταξύ τους καί μέ τήν κεντρική παράσταση.

N. K. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ εξέλιξη τοῦ ὄχυροῦ οἰκισμοῦ τῆς Ρεντίνας ,στή Μακεδονία.

Ἐκτός ἀπό ὀρισμένα λεῖψανα τειχῶν καί κάποιες ἐκκλησίες, ἄλλοτε περισσότερες, κάποτε λιγότερες, δέν ἔχουν σωθεῖ ἕχνη τῶν βυζαντινῶν πόλεων, "κάστρων" καί πολισμάτων τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου (π.χ.στήν Καστοριά, Βέροια, Ἐδεσσα, Σέρρες, Δράμα, Νεάπολη -Χριστοῦπολη, Χρυσοῦπολη (Ἡῤῥωνα), Εἰθέα, Μουσνούπολη -Περιθεώριον, Μαξιμιανούπολη, Καμουτσινά, Βήρα, Διδυμότειχον κ. ἄ.). Ἐτσι ἀγνοοῦμε ὅποιαδήποτε στοιχεῖα γιά τή δομή τοῦ μεσαιωνικοῦ βυζαντινοῦ Οἰκισμοῦ, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τήν παλαιοχριστιανική τουλάχιστον ἐποχή, μέχρι τόν 15ο αἰώνα.

Οἱ λόγοι τῆς ἐξαφανίσεως κάθε ἕχνου, ἰδιαίτερα πολεοδομικοῦ ἀπό τίς βυζαντινές πόλεις καί τοῦς βυζαντινοῦς οἰκισμοῦς, ὀφείλεται στίς καταστροφές ἀπό πολεμικά γεγονότα, ἀπό φυσικές αἰτίες, ὅπως εἶναι ὁ χρόνος καί ἡ εὐτέλεια κάποτε τῶν κατασκευῶν, ἀπό βίαιες αἰτίες, ὅπως εἶναι οἱ σεισμοί οἱ τόσο συχνοί στή χώρα μας. Δέν πρέπει νά λησμονοῦμε ἐπίσης, ὅτι σέ ἀπόσταση δύο χιλιομέτρων ἄλλωστε ἀπό τή Ρεντίνα, τό κέντρο τῆς λίνης Βόλβης ἦταν καί τό ἐπίκεντρο τῶν πρόσφατων σεισμῶν καί πιστεῶμαι πῶς ἦταν ἀνέκαθεν τέτοιο.

Οἱ σπουδαιότεροι ὅμως λόγοι τῶν καταστροφῶν, ὀφείλονται στό γεγονός ὅτι οἱ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ συνέχισαν τή ζωή ἀρχαίων πόλεων ἢ πολισμάτων ἐπάνω στήν ἴδια θέση καί ἐξακολούθησαν νά ἀποτελοῦν σημαντικά οἰκονομικά καί ἀστικά κέντρα πού ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καί κάποτε καί μετά τήν ἀπελευθέρωση. Στό γεγονός αὐτό ὀφείλεται ἡ καταστροφή κάθε κτίσματος πού προϋπήρχε γιά νά χτιστεῖ ἕνα καινούργιο στή θέση του (ὅπως συνέβη στή Θεσσαλονίκη, τή Βέροια, τήν Καστοριά, τίς Σέρρες καί σέ ἄλλες πόλεις).

Ἐτσι ἐλάχιστοι οἰκισμοί (κάστρα ἢ πόλεις) ἀπομένουν, πού εἶχαν ἐγκαταλειφθῆ μετά τήν πτώση τοῦ Βυζαντίου, ὅ αὐτά θά πρέπει νά ἀναζητηθοῦν ἕχνη τῶν στοιχείων πού μᾶς εἶναι πολύτιμα, γιά νά σχηματίσουμε μιᾶ εἰκόνα τῆς πολεοδομίας, τῶν κοινωνικῶν κέντρων τῆς ἐσωτερικῆς λειτουργίας τους γενικά καί ἰδιαίτερα πληροφορίες γιά τήν ὑδρευση, τήν ἀποθήκευση τροφῶν, τήν τυπολογία τῆς κατοικίας καί ἄλλες. Ἀπό αὐτούς καί μόνον τοῦς οἰκισμοῦς μπορούμε νά ἀντλήσουμε κάθε εἶδος κατασκευαστικές καί ἄλλες πληροφορίες καί κάθε στοιχεῖο, ὥστε νά μπορέσουμε νά ἀναπλάσουμε γενικά, ὅσο τοῦτο εἶναι δυνατό, τήν καθημερινή ζωή, τήν οἰκονομία καί γενικά τήν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τοῦ τόπου.

Έτσι επιλέξαμε τή Ρεντίνα γιατί είναι ένας βυζαντινός οικισμός που εγκαταλείφθηκε πολύ γρήγορα, μετά τήν κατάκτηση τής περιοχής από τούς Τούρκους και γρήγορα έρημωσε, ό τόπος λόγγωσε και λησμονήθηκε. Έκτός από ένα τμήμα τών τειχών και μιιά έρειπωμένη εκκλησιά του 14ου αιώνα, όλος ό άλλος οικισμός είχε έρειπωθευ και άγρια βλάστηση είχε φυτρώσει επάνω στους σωρούς τών λιθαριών. Κατά τήν κατοχή είχε ναρκοθετηθευ ό τόπος και ό λόγος αυτός ακόμα περισσότερο δυσκόλευε τή μελέτη του. Χρειάστηκε πολύς κόπος και συντονισμένες προσπάθειες για να καθαριστευ τό ναρκοπέδιο και μέ ειδικές άδειες να άποηλωθευ τό δάσος, στην κορφή του λόφου.

Μέ τήν άπελευθέρωση τής κορφής από τό άγριο δάσος μäs δόθηκε ή εικόνα τής κλίμακας του κάστρου που δεν ήταν μόνον ένα όχύρωμα για να προφυλάει τó μοναδικό πέραςμα για τήν επικοινωνία τής Κεντρικής μέ τήν Άνατολική Μακεδονία και τήν Έγνατία, που όδηγουσε προς τήν Κωνσταντινούπολη, αλλά ήταν και ένας όχυρός οικισμός. Μέσα στό κάστρο ύπήρχαν και δύο εκκλησίες και δύο νεκροταφεία, κινστέρνες και ένας άριθμός άπο έργαστήρια, πολιτεια για τήν αυτόάρκεια σε μέσα για τήν άμυνα του κάστρου.

Ό οικισμός όμως βρισκοταν στις πλαγιές του λόφου και ένδεικτικά θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε τόν πληθυσμό του, σε μιιά έποχή άκμής, σε 3 - 5.000 κατοίκους. Τό πιο ένδιαφερόν όμως ήταν ή διαπίστωση τής συνέχειας τής πολιτιστικής ιστορίας του οικισμού και γενικότερα τής περιοχής. Υπήρχαν άλλωστε όλες οι προυποθέσεις για τουτο' άφθονο νερό από τόν Ρήχλιο, ή πλούσια γειτονική γή, ή γειτονία μέ τή θάλασσα του Στρυμονικού κόλπου (κόλπος τής Κουτέσσας) και τή λίμνη τής Βόλβης, που είναι πλούσια και σήμερα σε λογής φάρια και χέλια, και τέλος ή ύπαρξη άφθονων μεταλλευμάτων, στην άμεση περιοχή, μιιά και στην επιφάνεια του λόφου συγκεντρώσαμε άφθονες σκουριές σιδηρομεταλλεύματος.

Μέ τς δοκιμαστικές τομές που έγιναν, κατορθώσαμε να προσδιορίσουμε τς οικιστικές φάσεις και να τς χρονολογήσουμε. Πολύτιμη βοήθεια ήταν σαυτή τήν προσπάθεια και τά άφθονα νομίσματα που βρισκοταν. Συγκεντρώσαμε επίσης, ό,σο τουτο ήταν δυνατό, σε τομές που γίνονταν στις άπόμενες πλαγιές του λόφου, κάθε άντικείμενο ακόμα καιτά υπολείμματα καθημερινών τροφών. Πλούσια ήταν τά ευρήματα σε όστρακα διαφόρων έποχών καθώς και μεταλλικά άντικείμενα.

Έτσι διαπιστώσαμε ότι ό λόφος κατοικήθηκε από τή νεολιθική έποχή και άργότερα στην ύδια θέση άναπτύχθηκε ένα θρακικό πόλισμα ό Βρομύσκος, που άναφέρεται στην ιστορία άπο τήν κλασσική και τή ρωμαϊκή έποχή. Άπο τήν οικιστική αυτή φάση, άλλωστε, προέρχονται τά περισσότερα νομίσματα που βρέθηκαν στην περιοχή και ιδιαίτερα μιιά πυκνότητά τους, άξιόλογη, έντοπίζεται στα όψια ρωμαϊκά χρόνια.

Υποθέτουμε ότι ό Βρομύσκος καταστράφηκε σε κάποια έπιδρομή Γαλατών, αλλά γρήγορα βλέπουμε, κρύνοντας άπο τά ευρήματα, συνήλαθε άπο τήν καταστροφή και άναπτύχθηκε γνω-

ρίζοντας ιδιαίτερη άκμή,στά χρόνια του 'Ιουστινιανού.

Τότε ένα νέο κάστρο χτίστηκε στην κορυφή,χρησιμοποιώντας και άρχαιότερο οικόδομικό υλικό. Τό κάστρο αυτό ταυτίσαμε με τό 'Αρτεμύσιο του Προκοπίου. Στην περίοδο αυτή άνήκει ένα τμήμα των όχυρώσεων, ή ίδιόμορφη παλαιοχριστιανική βασιλική,πού σκάψαμε τήν κορυφή,κινστερνες και τουλάχιστον ή υπόγεια δίοδος (κλιμακοστάσιο) που οδηγεί από τήν κορυφή στού πρόποδες του λόφου,σ'ένα σημείο όπου υπήρχε ένα αξιόλογο τεχνικό έργο για τή συγκέντρωση των νερών τής βροχής, ένα φράγμα. Η δόση φαίνεται συνεχίστηκε και κατά τούς χρόνους που συνήθως άποκαλούμε σκοτεινούς και πιθανότατα εγκαταστάθηκε στη θέση αυτή και πληθυσμός που ήρθε. Τά αντίκείμενα που βρίσκουμε σέ τάφους που στρωματογραφικά άνήκουν σ'αυτήν τήν περίοδο, έχουν κτερίσματα που δέν διαφέρουν σέ τίποτα από τά προηγούμενα που ακολουθούν πάντα έλληνιστικές καταβολές,άλλά δέν μπορούμε και να τά έπαληθεύσουμε με νομισματικά εύρήματα.

Τόν 10ο αιώνα έπισημαίνουμε μια άναβύωση του οίκτισμού που τώρα αναφέρεται ως Ρεντίνα και νέα όχύρωση τού προστατεύει. Νέα σπίτια χτίζονται και ή ζωή συνεχίζεται. Είμαι ή έποχή που από τά βυζαντινά κείμενα μαθαίνουμε πώς μεταφέρθηκε ή άρχαία έπισκοπή τής Λητής και στον έπισκοπο δίνεται ό τίτλος: ό Λήτης και Ρενδίνης.

Η δραστηριότητα συνεχίζεται και στούς επόμενους αιώνες,αδξημένη μάλιστα. Από τήν περίοδο αυτή έχουμε τύς περισσότερες πληροφορίες από τύς βυζαντινές πηγές και τά έγγραφα του 'Αγίου Όρους και από τά εύρήματα. Η δραστηριότητα αυτή συνεχίζεται μέχρι τόν 15ο αιώνα.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ

ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΝΑΣΟΥ

Στις εικόνες του 13ου αί. έρχονται νά προστεθοῦν δύο ἀκόμη εἰκόνες ἀπό ἐκκλησιάζες τῆς Νάξου, πού παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί γιά τό εἶδος, πού ἐκπροσωποῦν καί γιά τά τεχνολογικά χαρακτηριστικά τους, πού εἶναι ἐκεῖνα τῆς πρῶτης Παλαιολόγειας τέχνης τῶν ἐργαστηρίων τῆς Πόλης.

1. Παναγία Θεοσκέπαστη καί Σταύρωση.

Βρίσκεται στό τέμπλο τοῦ ὁμώνυμου ναοῦ τοῦ Κάστρου τῆς Νάξου καί εἶναι ζωγραφισμένη καί ἀπό τίς δύο ὀψεις. Στή μιὰ ὀψη εἰκονίζεται ἡ Παναγία καί στήν ἄλλη ἡ Σταύρωση.

α. Παναγία: Σέ χρυσό βάθος, πού ἀπλώνεται καί στό ἔξωργο πλαῦσιο τῆς εἰκόνας, εἰκονίζεται ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα. Δεξιά καί ἀριστερά ἀπό τό φωτοστέφανό της, δύο ἄγγελοι σεβρίζουν μέ τά χέρια καλυμμένα. Ἄργυρη ἐπένδυση καλύπτει τίς δύο μορφές, τοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας, ἐκτός ἀπό τά πρόσωπα.

Στό κάτω μέρος διακρίνονται τρεῖς ἐγκοπές, πού δέχονταν τίς ξύλινες πασσάλους γιά τή στήριξη τῆς ἡ τῆ περιφορά της. Στό χρυσό κάμπο, πάνω ἀριστερά ἀπό τόν ὦμο τῆς Παναγίας, μεταγενέστερη ἐπιγραφή "ΘΕΟΣΚΕΠΑΣΤΟΣ", πού ἀκολουθεῖ τά ἔξω ἔξω τῆς παλιᾶς ἐπιγραφῆς. Ἡ προσωπιδα γιά τήν Παναγία "Θεοσκέπαστος" δέν ὑπάρχει στήν ὑμνογραφία (Εὐστρατιάδης, Ὑμνογραφία τῆς Θεοτόκου καί κατά τόν Grabar δέν χαρακτηρίζει καμιὰ ἀπό τίς ἀρετές τῆς Παναγίας, ἀλλά ὑποδηλώνει τίς σχέσεις της μέ τόν θεό' (ἀνάλογο κατά τόν ἴδιο συγγραφέα τό "Χώρα τοῦ Ἀχρωήτου" γιά τήν ὀλόσωμη Παναγία ἀπό τά ψηφιδωτά τοῦ Καχριέ). Δέν σχετίζεται ἐπίσης καί μέ τήν εἰκονογραφία τῆς Παναγίας, πού τοῦλάχιστον σέ δύο περιπτώσεις διαφέρει (Ὁ V. Laurent δημοσιεύει σφραγίδα μέ παράσταση τῆς Παναγίας δεομένης καί ἐπιγραφή "Θεοσκέπαστος" καί τήν χρονολογεῖ τόν 13ο καί 14ο αἰ.

Τεχνολογικά ἡ εἰκόνα σχετίζεται μέ τήν ζωγραφική τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ., ὅπως φαίνεται ἀπό τή συναισθηματική, συγκρατημένη ὁμως, ἀκόμη ἐπικοινωνία μέ τό παιδί, τόν συνδυασμό τοῦ ζωγραφικοῦ καί γραμμικοῦ τρόπου ἀπόδοσης τῶν μορφῶν, πού βρίσκουμε στή Δέηση τῆς Ἁγίας Σοφίας, ὅπως καί ἀπό τόν σύνθετο τρόπο ἀπόδοσης τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καί ἰδιαίτερα τῆς μύτης μέ τήν λοξότυπη βάση, πού βρίσκουμε στά ἔργα τῆς πρῶτης Παλαιολόγειας Ἀναγέννησης ("Ἄγγελος τῆς Ὀλυμπιώτισσας τῆς Ἐλασσώνας καί Παναγία τῆς Σταύρωσης τῆς Ἀχρίδας, πού χρονολογεῖται στό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰ.).

2. Παναγία Ἐλεοῦσα καί Ἰωάννης Πρόδρομος.

Βρίσκεται στό ἄλτάρη τῆς Καθολικῆς μητρόπολης τοῦ Κάστρου τῆς Νάξου καί εἶναι ἐπίσης ἀμφιπρόσωπη.

Ἡ Παναγία καριστάνεται ὀλόσωμη βρεφοκρατοῦσα. Εἶναι ντυμένη μέ βαθυκόανο κλούσιο μαφόριο, στρέφει ἑλαφρά πρὸς τά δεξιά καί κρατάει τόν Χριστό μέ τά δύο της χέρια (Τό δεξιό φαίνεται μόνο νά ἀκουμπᾷ τό γόνατο τοῦ παιδιοῦ). Ὁ Χριστός κρατάει στό

ἀριστερό κλειστό εὐλητάριο καὶ μέ τό δεξιό, πού ἀπλώνεται μοροστά στό στήθος τῆς Παναγίας, εὐλογεῦ. Οἱ δύο μορφές ἐπικοινωνοῦν μεταξύ τους, καθώς ἡ μιὰ στρέφει τό βλέμμα της πρὸς τὴν ἄλλη. Στό κάτω δεξιό μέρος, μικρὴ γονατιστὴ μορφὴ ἐπισκόπου σέ δέση, πού ἔχει ἐπιζωγραφισθεῖ στό μεταγενέστερα χρόνια καὶ φέρνει ἐπιγραφή: "ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΝΙΚΟΜΗΔΕΑΣ". Καὶ τούτη ἡ ἐπιγραφή γράφεται στό ἔχνη καλιότερης.

Ἄριστερά καὶ πάνω ἀπὸ τὸν ὦμο τῆς Παναγίας, νεώτερη ἐπιγραφή, πάνω σέ νεώτερο χρυσό βάθος (δέν ἀφαιρέθηκε κατὰ τὴν συντήρηση): "Η ΕΛΕΟΥΣΑ".

Εἰκονογραφικὰ ἡ εἰκόνα, πού χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τῆς Παναγίας πάνω στό γόνατο τοῦ παιδιοῦ ἔχει καλιὰ καταγωγή σέ παραστάσεις τῆς ὄρθιας ὀδηγήτριας (ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως στὴ Νίκαια).

Ἡ παραλλαγή τοῦ τύπου μέ φανερὴ τὴ ψυχικὴ ἐπικοινωνία τῶν δύο μορφῶν, πού ἐκφράζεται καὶ μέ τὴ κλίση τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας, ὑπάρχει τὸν 12ο καὶ 13ο καθώς καὶ τὸν 14ο αἰ. Ἐντελῶς παράλληλη ἡ Παναγία "Χώρα τοῦ Ἀχωρήτου" τοῦ Καχριεῖ καὶ ἡ Παναγία στὴν ἐκκλησία τοῦ Κράλι στὴ Studenica.

Τεχνοτροπικὰ ἡ Παναγία παρὰ τὴς διαφορῆς, πού παρουσιάζει, μέ τὴν Παναγία τῆς Θεοσκεπαστης, ὅπως, στὴ πιὸ συγκρατημένη στάση καὶ ἔκφραση, στὴ περισσότερο πλασμένη μακρὰ μῆτη μέ τὰ καμπυλωτὰ ρουθούνια (στοιχεῖα ἔσως καλιότερα) καὶ τό διχαλωτό σχῆμα στὴ βάση της, σχετίζεται μέ τὴν Θεοσκεπαστη μέ χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες, ὅπως στὴς λεπτές, λευκές, παράλληλες γραμμῆς τῶν φώτων, στὴς ἄκρες τῶν ματιῶν καὶ τὴς βαθιές καμπύλες κάτω ἀπὸ αὐτά.

Στὴ χρονολόγηση τῆς εἰκόνας στὸν 13ο αἰ. συμβάλλει καὶ ἡ παρουσία τοῦ Ἐπισκόπου Ἰωάννη Νικομηδεῆας, πού παριστάνεται προσκυνητῆς στό κάτω μέρος τῆς εἰκόνας.

Ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους τῆς Νικομηδεῆας μέ τό ὄνομα Ἰωάννης οἱ πλησιέστεροι σέ ἐποχὴ εἶναι: 1) ὁ Ἰωάννης πού παίρνει μέρος στὴ συνεδρίαση Ἐπισκόπων τό 1232, πού καλεῖ ὁ Πατριάρχης Γερμανός γιὰ νά ἀποφασιστεῖ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Ἐπισκόπου Ἀγκύρας στὸν Μιχαὴλ Δούκα τῆς Ἡεῖρου. "Τοῦ Νικομηδεῆας καὶ ἐξάρχου πάσης Βιθυνίας Ἰωάννου", καὶ 2) ὁ Ἰωάννης ὁ μετέπειτα Ἡρακλεῖας, πού γίνεται ἐπίσκοπος τό 1283. Τὸν βίο καὶ τὴν πολιτεία τοῦ ἀνδρός μαθαίνουμε ἀπὸ συγγραφή τοῦ ἀνηψιοῦ του Νικηφόρου Γρηγοῦ. Ὁ Ἰωάννης ἀποσύρεται γρήγορα ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Νικομηδεῆας, διότι συναντᾶ ἀντιδράσεις. Στὴ Νικομήδεια ὀκτωδῆποτε τό 1289 ἔχομε νέο ἐπίσκοπο. Τό 1295 γίνεται μητροπολίτης Ἡρακλεῖας.

Τὰ τεχνοτροπικὰ καὶ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς εἰκόνας μέ τὰ πρῶμα χαρακτηριστικὰ τῆς Παλαιολόγεια ζωγραφικῆς, θά μᾶς ἔπειθαν γιὰ πιθανότερο ἐπίσκοπο τῆς εἰκόνας μας, τὸν δεῦτερο.-

ΜΑΝΟΛΗΣ Α. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ

Οι τοιχογραφίες του 'Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλλια

Οι μνημειακές διαστάσεις του μονόχωρου με τρούλλο ναού του 'Αγίου Νικολάου και ο αξιολογος τοιχογραφικός διάκοσμος, που ή εξαιρετική ποιότητα της ζωγραφικής του εκτέλεσης εκτιμᾶται με τις συνεχιζόμενες εργασίες καθαρισμού, μπορούν να ερμηνευθούν από τὰ ιστορικά περιστατικά άνδρυσης του μνημείου στις έρημικές βουνοπλαγιές του 'Αποκδρωνα, κοντά στο ιστορικό φρούριο τῶν Κυριακοσελλίων.

Τόσο ή ναοδομία με τό διακοσμητικό αΐσθημα όσο και κυρίως ή εξαιρετη ποιότητα της ζωγραφικής με τις έκλεπτύνσεις ενός άριστοκρατικού χαρακτήρα, που ξεπερνούν τις καλλιτεχνικές παραδόσεις της Κρήτης, βεβαιώνουν την προέλευση της τέχνης αυτής από μεγάλο κέντρο με ύψηλότερη παιδεία, μεστή από κλασικιστικές άναμνήσεις. Την άποψη αυτή ενισχύουν άλλωστε και όρισμένοι εικονογραφικοί τύποι, όπως ή παράσταση του Παντοκράτορα ως 'Αντιφωνητή, κατά τό πρότυπο της εικόνας του Χριστού 'Αντιφωνητή από τον δμῶνυμο ναό της Κωνσταντινούπολης, στον τρούλλο και τή νότια παραστάδα, της Παναγίας στον τύπο της Βλαχερνιώτισσας στο τύμπανο του τρούλλου και άκόμη της Παναγίας 'Ελεούσας στη βόρεια παραστάδα. 'Ακόμη και τό εικονογραφικό πρόγραμμα, που δεν ακολουθεῖ όπως στα προγενέστερα κυριοκέφαλα τό σύστημα με τις μεμονωμένες μορφές 'Αγίων, αλλά αντίθετα έκείνο στο όποιο ή έμφαση δίνεται στις 'Εθαγγελικές σκηνές, δεν μαρτυρεῖται από την τοπική εικονογραφική παράδοση. 'Η διευθέτησή του δε στις επιφάνειες του ναού, που προυποθέτει την δλοκλήρωση και επικράτηση του συστήματος αυτού, σχετίζεται με σημαντικό κέντρο της έποχής, άφου δεν υπάρχει προηγούμενο στην τοπική παράδοση. 'Η παράσταση του Παντοκράτορα στηθαίου και ὄχι δλοσωμίου, στην όποια τονίζεται ο ρόλος του Χριστού ως Κυρίου της δόξας και Κριτή της οίκουμένης, θεολογική έννοια που εξαίρεται την περίοδο αυτή, φανερώνει τις χρονολογικές προυποθέσεις κατασκευής του διακόσμου, όπως άλλωστε και ή παράσταση τῶν 'Ιεραρχῶν στον δλοκληρωμένο τύπο τῶν Συλλειτουργούντων. 'Η τοποθέτηση πάλι της Πεντηκοστής στη δυτική καμάρα ακολουθεῖ διευθέτηση του εικονογραφικού προγράμματος γνωστή από μνημεῖα του τέλους της περιόδου τῶν Κομνηνῶν. 'Οπωσδήποτε και στα Κυριακοσέλλια σύμφωνα με τό σύστημα της συμβολικής Ιεράρχησης τῶν άρχιτεκτονικῶν μερῶν του ναού οι 'Εθαγγελικές σκηνές τοποθετούνται στους ὄδλους του ναού, ή Γέννηση με τὰ θαῦματα στη νότια πλευρά και τὰ Πάθη με την 'Ανάσταση

τή βόρεια. Σκηνές του Βλου της Παναγίας έχουν τοποθετηθεί σε χαμηλότερη ζώνη στο νατολικότερο μέρος του ναού και στο δυτικότερο αναλυτική αφήγηση του Βλου του Αγίου Νικολάου.

Τήν προέλευση όμως της τέχνης αυτής από σημαντικό κέντρο βεβαιώνει κυρίως ἄρτια και ἄφογη εκτέλεση της ζωγραφικής, με τις εκλεπτύνσεις ενός ἀριστοκρατι- οῦ χαρακτήρα της Κομνηνείας τέχνης. Με αυτήν σχετίζει τις τοιχογραφίες των Κυ- ριακοσελλίων ή ἀντίληψη της χρωματικής ἁρμονίας με τις ζωηρές ἀντιθέσεις, το βαθύ αλάζιο στον κάμπο των συνθέσεων, το κόκκινο και τις έντονες ὤχρες, ή ρυθμική ὀ- ἄνωση των παραστάσεων και οι ψηλόλιγνες μορφές, ἔκφραση ἑνός πνεύματος κομψότη- ρας, που οι κλασικές τους στάσεις βεβαιώνουν τήν ἀριστοκρατική προέλευση της τέχ- ης αυτής. Ὅσο η καθαρά ζωγραφική ἀντίληψη στο πλαίσιο που προσδίδει ζωντάνια τις μορφές, τήν ὅποια πάλι ἐπιτείνει ή ἀπόδοση του στιγμιαίου στην ἔκφραση, το λάγιο γεμάτο περιπάθεια βλέμμα και ή συνοφρύωση, ἔκφραση ψυχολογικής ἔντασης, οὐ υπογραμμίζει ή ταραγμένη πυχολογία, ή ὅποια και ἔξαίρει ὅμως τά ραδινά μέλη, κφράζουν τις ἀναζητήσεις μιᾶς νέας πραγματικότητας στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αἰώνα. Ἡ παρουσία μιᾶς τέτοιας τέχνης στις ἑρημικές πλαγιές του Ἀποκόρωνα, που ἔ τόν ἀριστοκρατικό της χαρακτήρα και τις νέες ἀναζητήσεις ξεπερνᾷ τις παραδόσεις οῦ νησιού, ἐρμηνεύεται ὡς ἀπό τή δραστηριότητα των στρατευμάτων του αὐτοκράτορα ἦς Νίκαιας Ἰωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη, στο φρούριο των Κυριακοσελλίων, που οι στρα- τῶτες του κράτησαν ἀπό το 1230-36, στην ἐπανάσταση που ὁ ἴδιος ὑποκίνησε. Φαίνε- ται πῶς τά στρατεύματα του αὐτοκράτορα ἀνακάλισαν τόν παλιότερο ναό και ἔπλωσαν τις ἐπιφάνειές του τή ζωγραφική της νέας βυζαντινῆς πρωτεύουσας.

ΛΑΣΚΑΡΙΝΑ ΜΠΟΥΡΑ

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΛΛΑΔΙΚΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Ἡ ἀνάθηση τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς στήν Ἑλλάδα ἀρχίζει τόν 11ο αἰ. κλιμακώνεται στόν 12ο καί συνεχίζει νά δίνει ἀξιόλογα ἔργα στό πρῶτο μισό τοῦ 13ου αἰώνα, παρά τή φραγκική κατάκτηση. Ἀπό τά ἔργα αὐτά οἱ πιό χαρακτηριστικές καί ἐνδιαφέρουσες συνθέσεις ἀναφέρονται σέ συμπλέγματα ζώων ἢ στό δέντρο τῆς ζωῆς πού συχνά συγχέεται μορφολογικά ἀλλά καί συμβολικά μέ τήν πηγὴ τῆς ζωῆς. Ἀπό τίς δύο αὐτές μεγάλες κατηγορίες πού κυριαρχοῦν στό μεσοανατολικό χῶρο ἀπό τά προϊστορικά χρόνια, θά ἀσχοληθῶ ἐδῶ μόνο μέ τή δεύτερη.

Τό δέντρο τῆς ζωῆς ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά ἀρχέγονα σύμβολα τῶν δημιουργικῶν δυνάμεων τῆς ζωῆς, σέ ἄμεση σχέση μέ τήν πηγὴ τῆς ζωῆς. Τό θέμα φορτίζεται ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέ ἀποτροπαϊκό νόημα καί χρησιμοποιεῖται συστηματικά σέ εἰσόδους καί ταφικά μνημεῖα, ἐνῶ ἀπό τόν 6ο αἰ. ταυτίζεται μέ τόν ἴδιο τό σταυρό ὡς σύμβολο αἰώνιας ζωῆς καί σωτηρίας.

Στήν περίοδο πού ἐξετάζουμε ἐδῶ, τό δέντρο τῆς ζωῆς χρησιμοποιεῖται σέ δύο ἀμάδες ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν: σέ θωράκια καί ὑπέρθυρα, ἐνῶ μικρότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τά ἐπιθηματοειδῆ κιονόκρανα, ἐξαιτίας τῶν περιορισμένων διαστάσεών τους. Τά πιό δημοφιλῆ ζώδια πού πλαισιώνουν τό δέντρο τῆς ζωῆς εἶναι οἱ σφίγγες, πού ἐπισημαίνονται σέ δεκατέσσερα τουλάχιστον ἑλλαδικά παραδείγματα, ἐνῶ τά λιοντάρια καί τά παγῶνια κατέχουν ἐπίσης σημαντική θέση. Τήν ἀρχική χρήση αὐτοῦ τοῦ ὕλικου δέν εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε, παρά σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις, ὅπως εἶναι ἕνα κιονόκρανο ἀπό τήν Ἁγ. Σοφία στή Μονεμβασία, τά ἐπαναχρησιμοποιημένα, ἀλλά σέ βυζαντινὴ φάση, θωράκια πού πλαισιώνουν τήν εἴσοδο τῆς Γοργοεπηκόου καί τό θύρωμα τοῦ Ἁγ. Νικολάου στή Θήβα.

Στά θωράκια ή σύνθεση οργανώνεται σε μιά ή σε δύο ἐπέλληλες ζώνες, ἐνῶ στά ὑπέρθυρα, προκειμένου νά προσαρμοστεῖ καλύτερα στίς ἀναλογίες τῆς προσφερόμενης ἐπιφάνειας χωρίζεται σε δύο μέρη, ἀνάμεσα στά ὅποια παρεμβάλλεται ἕνας φυλλοφόρος σταυρός. Κάθε ζώδιο συνοδεύεται σε αὐτή τήν περίπτωση ἀπό ἕνα δικό του δέντρο τῆς ζωῆς, πού ἔχει ὁμῶς μετατραπεῖ σε δευτερευθον στοιχεῖο, γιά νά καταργηθεῖ ἐντελῶς σε ἕνα πιό προχωρημένο στάδιο. Σέ ὀρισμένα περίτεχνα ὑπέρθυρα τῶν θηβῶν δύο αὐτοτελεῖς συνθέσεις τοῦ δέντρου τῆς ζωῆς κοσμοῦν τά ἄκρα τοῦ ὑπερθύρου, ἐνῶ στό κέντρο δεσπόζει ὁ φυλλοφόρος σταυρός σε κιβώριο.

Παρά τό αὐξημένο ἐνδιαφέρον γιά τήν πλαστική ἀπόδοση τῶν μορφῶν, τά ζώδια εἰκονίζονται συμβατικά, σε τυποποιημένες στάσεις, μέ κύριο στόχο τή διακοσμητική τους ἀνάδειξη, ἔτσι ὥστε νά εἶναι συχνά ἀδύνατο νά προσδιορίσει κανεῖς τό εἶδος τους. Τά βλέπουμε συνήθως σε πλάγια ὄψη νά ὑψώνουν ἕνα πόδι στό δέντρο τῆς ζωῆς, μέ τή γνωστή ἱερατική κίνηση. Χαρακτηριστικό τοῦ τρόπου δουλειᾶς τῶν ἑλλαδικῶν μαρμαράδων εἶναι ὅτι ἡ ἱερατική αὐτή κίνηση παραμένει, ἀκόμα καί ὅταν τό ἴδιο τό δέντρο τῆς ζωῆς παραλείπεται.

Ὁ κορμός τοῦ δέντρου τῆς ζωῆς ἔχει συχνά τή μορφή μιᾶς δέσμης μίσχων, γύρω ἀπό τοὺς ὁποίους τυλίγεται μιά ταινία σε κανονικές ἀποστάσεις. Ὁ κορμός τοῦ δέντρου καταλήγει σε "κῶνο πίτυος", τό Διονυσιακό θύρσο, γνωστό σύμβολο εὐφορίας πού χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ὡς κορῦμα τῆς πηγῆς τῆς ζωῆς.

Ἡ ἔμφαση πού δίνεται στή σύνθεση τοῦ δέντρου τῆς ζωῆς στά πλαίσια τοῦ ζωόμορφου ρυθμοῦ τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς φαίνεται νά ἀποτελεῖ τοπικό φαινόμενο. Τοπική φαίνεται νά εἶναι ἐπίσης ἡ προτίμηση γιά τίς σφίγγες. Ἐνα παράλληλο φαινόμενο παρατηρεῖται τήν ἴδια ἐποχὴ στή γλυπτική τῆς νότιας Ἰταλίας, χωρίς ὅμως νά πιστοποιοῦνται ἄμεσες σχέσεις ἐξάρτησης ἀπό τά ἑλλαδικά παραδείγματα. Ὄρισμένες στυλιστικές λεπτομέρειες ἐνισχύουν τήν ἄποψη ὅτι ἡ διάδοση αὐτῶν τῶν θεμάτων συνδέεται μέ τήν κυκλοφορία ἑνζῶδων μεταξωτῶν ὑφασμάτων.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΜΕΛΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Ἡ ἀνακοίνωση ἔχει σκοπὸ νὰ κάνει κατ'ἀρχὴν γνωστὴ τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἀριθμοῦ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, σχεδὸν ὅλων ἀπὸ μάρμαρο, ποὺ βρῶσκονται ἀπὸ δεκαετίες ἀποθηκευμένα στὰ ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ τὰ ὅποια προέρχονται ἀπὸ παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ κτίσματα, πιθανότατα τῶν Ἀθηνῶν.

Στὶς ἀποθήκες τοῦ μουσείου βρῶσκονται πράγματι περισσότερα ἀπὸ 1000 ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὀλόκληρα, ἀκρωτηριασμένα ἢ σέ θραύσματα, ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο ὡς τὴν Τουρκοκρατία. Στὴν μεγάλη πλειοψηφία τους εἶναι ἀκατάγραφα καὶ ἔχουν ποικίλες προελεύσεις (τυχαῖες καὶ ἀναγκαστικές ἀνασκαφές στὴν Ἀθήνα πρὸ τοῦ πολέμου, κατεδαφίσεις τοίχων, κατασχέσεις καὶ ὤρες κ.τ.λ.). Οἱ κατὰ καιροὺς μετακινήσεις ἀπὸ διάφορες συλλογές καὶ προσωρινές ἀποθηκεύσεις ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὸ νὰ χαθῆ ἢ προέλευση τῶν μελῶν αὐτῶν καὶ νὰ γίνεи ἐξαιρετικὰ δύσκολη ἢ καὶ ἀδύνατη ἡ ταύτισή τους. Κατὰ τὰ ἔτη 1969-1972, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ τότε διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου κ. Β. Καλλιπολίτη, ἔγινε μιά συστηματικὴ καταγραφὴ 964 κομματιῶν καὶ ἡ προετοιμασίᾳ ἑνὸς γενικοῦ καταλόγου τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (τοῦ "Ἐυρετηρίου Δ'"') ποὺ ἀκόμα δὲν ἔχει δημοσιευθῆ.

Τὸ ἕνα δέκατο περίπου ἀπὸ τὰ μέλη ἀναγνωρίζεται ὅτι ἀνήκει στὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ τὴν βυζαντινὴ περίοδο. Μιά ἔρευνα στὸ Βυζαντινὸ Μουσεοῦ ἔδειξε ὅτι ὁ Γεώργιος Σωτηρίου γινώριζε τὸ ὕλικὸ τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ εἶχε ἐπιλέξει τὰ καλύτερα κομμάτια τοῦ τὰ ὅποια καὶ μετέφερε στὸ Βυζαντινὸ στὴν δεκαετία τοῦ 20.

Ἐξήντα περίπου μέλη (τὰ πλεῖστα μαρμάρινα* ἐλάχιστα ἀπὸ πωρόλιθο ἢ πέτρα) εἶναι ἄξια προσοχῆς. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κατάστασι διατηρήσεώς τους παρουσιάζουν σημαντικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἀντιπροσωπεύουν ὅλες τὶς περιόδους ἀπὸ τὸν 5ο ὡς τὸν 13ο αἰώνα. Μιά ἔρευνα στὶς ἀποθήκες τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς ἔδειξε τὴν στενὴ σχέση ἀρκετῶν κομματιῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μὲ ἄλλα ποὺ βρῶσκονται ἐκεῖ. Στὰ ἐξήντα παραπάνω κομμάτια ἀνήκουν 8 κιονόκρανα, 9 κιονίσκοι μὲ συμφυῆ ἢ ὀχι κιονόκρανα, 5 ἐπιθήματα κιονίσκων, 13 θωράκια (ὅλα σέ θραύσματα), 5 κοσμητές, 3 θυρώματα ἢ ὑπέρθυρα, 5 θραύσματα ἀπὸ μαρμάρινα ὀμφάλια δαπέδου, μιά ὑδρορροή ἀπὸ τροῦλλο κ.τ.λ.

Στὰ μέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου περιλαμβάνονται περίτεχνα θυρώματα (ἀρ. 31 καὶ 239), κιονόκρανα ἢ ἐπίκρανα παραστάδων (ἀρ. 27, 131, 468), κοσμητές (ἀρ. 342) καὶ θωράκια (ἀρ. 501, 287). Στὴν μεταβατικὴ περίοδο μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν ἕνα ὀγκῶδες κιονόκρανο (ἀρ. 58) καὶ ἕνα ἐπιστύλιο τέμπλου (ἀρ.

146). Τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου ἔχομε περίτεχνα κιονόκρανα (ἀρ. 242, 282, 447), ἓνα ὀγκωδέστατο ὑπέρθυρο (ἀρ. 367), ἓνα θραῦσμα μέ ἀνάγλυφη κουφικὴ ἐπιγραφή (ἀρ. 552), μιὰ πύρινη ὑδρορροή (ἀρ. 346) καὶ πολλὰ θραύσματα ἀπὸ πολύχρωμο μαρμαροθετημένο δάπεδο. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τὰ τελευταῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μεγάλης Παναγίας ποῦ κατεδαφίστηκε τὸ 1885. Στὰ ἀκόμα μεταγενέστερα θραύσματα περιλαμβάνεται τμῆμα ταφικοῦ "φραγκοβυζαντινοῦ" μαρμάρινου τόξου (ἀρ. 281), μέ κρινάνθημα καὶ πτηνά, ποῦ συνανθκει μέ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 232 ἔκθεμα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ δημοσίευση τοῦ συνόλου τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ, ἔστω καὶ χωρὶς τὴν προέλευσή του, θὰ εἶναι πολὺ θετικὴ γιὰ τὴν μελέτη τῆς διακοσμητικῆς γλυπτικῆς καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

ΠΑΥΛΟΥ Μ. ΜΥΛΩΝΑ: ΚΕΛΛΙΩΤΙΚΟΙ ΝΑΟΙ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Έκτός από τὰ μεγάλα Καθολικά καὶ Κυριακά τῶν Μονῶν καί τῶν Σκητῶν, ὑπάρχουν ἀκόμη στό Ὅρος πλῆθος ναοῦ καὶ ναῦδια, ἄλλοι προσκολλημένοι στό Καθολικά, ἄλλοι ἐνταγμένοι στίς πτέρυγες τῶν Μονῶν, ἄλλοι ἐλεύθεροι μέσα στίς μοναστηριακές αὐλές. Ἄλλοι τέλος, τό μεγάλο πλῆθος, ἀποτελοῦν τόν ἰδιαίτερο ναό τῆς κάθε καλύβης, τοῦ κάθε κελλίου.

Οἱ ἀποτυπώσεις μας ἔχουν συλλέξει πολλές ἐκατοντάδες τέτοιων μικρότερων καί ἐνύοτε ἀπλούστερων ναῶν, ποῦ προέρχονται ἀπό τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας (1430-1912) καί κυρίως ἀπό τόν 18 καὶ 19ο αἰ. καί παρουσιάζουν ποικίλους, ἀλλά ἀλληλεξαρτούμενους τύπους. Ἐπιχειροῦμε μιά σύντομη ἀπαρίθμηση, κατάταξη, περιγραφή :

- A.1. - Μονόχωρος δρομικός, μέ κατά μήκος ἡμικυλινδρικό θόλο καὶ ἐνιαυὰ κάλυψη μέ σχιστόπλακες.
Ἄγία Μανδύλα, Μ. Παντοκράτορος, (P.7.4.).
- B.2. - Μονόχωρος τετραγωνικός, μέ ἀσπίδα ἐπί λοφύων, ἐπί τετραγώνου χώρου, καί ἐνιαυὰ κάλυψη πάνω ἀπό ὀριζόντιο περιφερικό γεῖσο.
Ἄγισμα Παναγίας Γλυκοφιλοῦσας, Μ. Φιλοθέου, (F.2.6.).
- B.3. - Μονόχωρος τετραγωνικός, μέ ἀσπίδα ἐπί λοφύων, ἐπί τεσσάρων τυφλῶν ἀψίδων καί ἐνιαυὰ κάλυψη πάνω ἀπό ὀριζόντιο περιφερικό γεῖσο.
Ἄγισμα Παναγίας Πορταῦτισσας (I.2.35).
- Γ.4. - Μονόχωρος δρομικός μέ κατά μήκος ἡμικυλινδρικό θόλο, διακοπτόμενο ἀπό ἀσπίδα ἐπί λοφύων, μέ ἐνιαυὰ κάλυψη πάνω ἀπό ὀριζόντιο περιφερικό γεῖσο.
Ἄγ. Ἰάκωβος, Μ. Διονυσίου, (Di.1.1.).
- Δ.5. - Μονόχωρος ὀρθογωνικός μέ ἀσπίδα ἢ ἡμισφαίριο τυφλό ἐπί λοφύων, ἐπί τεσσάρων τυφλῶν ἀψίδων ἐξ ὧν ἡ Α. ἐπιμήκης, ὡς κεραυὰ, καί ἐνιαυὰ κάλυψη.
Ἄγιος Στέφανος, Μ. Χελανδαρίου (CH.9.2.).
- Δ.6. - Ὅμοιος μέ τόν προηγούμενο, ἀλλά μέ τήν δυτική ἀψίδα ἐκτεινομένη πρὸς Δ. ὡς κεραυὰ καί ἐμφανιζομένη στήν δυτική ὄψη μέ ἀέτωμα. Γέννηση θεοτόκου, Μ. Ξενοφῶντος (Χε.8.26).
- Δ.7. - Ὅμοιος μέ τόν ἀρ.5, ἀλλά ἡ δυτική ἀψίδα ὄχι τυφλή ἀλλά μέ τρύλοβο διάφραγμα, ἐπί δύο κιονίσκων.
- Δ.8. - Ὅμοιος μέ τόν ἀρ.5, ἀλλά ἡ ἐπικάλυψη τοῦ τυφλοῦ ἡμισφαιρίου διακόπτεται ἀπό τήν ἐνιαυὰ κάλυψη, καί φέρεται σέ χαμηλό τετραγωνικό βάθρο. Ἄγιος Σπυρίδων, Μ. Ἄγιου Παύλου (AP.5,44).
- Δ.9. - Ὅμοιος μέ τόν προηγούμενο, ἀλλά μέ ἓνα μικρὸ λοξὸ νότιο παράθυρο στό ἡμισφαίριο. Ζωοδόχος Πηγή, Μεγίστης Λαύρας (ML.19.21).
- Δ.10. - Ὅμοιος μέ τόν ἀρ.5, ἀλλά μέ τήν Α. ἀψίδα πολὺ ἐπιμήκη, φερομένη σέ δύο ἀψιδώματα σέ κάθε ἓνα ἀπό τοὺς Β. καί Ν. τοίχους. Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, Μ. Παντοκράτορος (P.1.1.).

- Δ.11.-"Ομοιος με τόν άρ.5, αλλά με προέχουσα ήμειξαγωνική κόγχη τοῦ Ἱεροῦ. Γεννέ-
σιο τῆς Θεοτόκου, Μ.Λαύρας (ΜΛ.19.31.).
- Ε.12.-"Ομοιος με τόν άρ.5, αλλά με νάρθηκα καμαροσκέπαστο. Ἅγιος Τρύφων, Μ. Ἐσφιγ-
μένου, (Ε.3.1.). Ὁ νάρθηκας μπορεῖ νά ἐπικουλωνεῖ με τόν κυρίως ναό με ἕνα
ἄνοιγμα σέ ἐγκάρσιο τοῦχο, με τρία ἀνοίγματα (Ἅγ. Πάντες, Μ.Βατοπεδίου, V.1.2.)
ἢ με τρίβηλο ἐπί κιονίσκων μονῶν ἢ διπλῶν (Ἅγ. Θεόδωροι, Μεγίστης Λαύρας, ΜΛ.
2.6.).
- Ε.13.-"Ομοιος με τόν προηγούμενο, αλλά με προέχουσα ήμειξαγωνική κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.
Ἅγ. Παρασκευή Καρακάλλου (CC.6.15).
- Ε.14.-"Ομοιος με τόν ὑπ' άρ.12, αλλά με προέχουσα κόγχη ήμικυκλική. Ἅγ. Ἰω. Θεολόγος,
Μεγίστης Λαύρας (ΜΛ.21.50).
- Ε.15.-"Ομοιος με τόν άρ.13, αλλά ὁ νάρθηκας ὀρίζεται Δ. καί Α. με τρίβηλα (Ἅγ. Ἀνδρέας
Μεγίστης Λαύρας, ΜΛ.2.16.).
- Ε.16.-"Ομοιος με τόν άρ.12, αλλά ὁ νάρθηκας καλύπτεται με σταυροθόλιο. Ἅγιος Ἰψά-
τιος Βατοπεδίου (V.6.1.).
- ΣΤ.17.-"Ομοιος με τόν άρ.5, αλλά με νάρθηκα ξυλόστεγο. Ἅγιοι Θεόδωροι, Μ. Ἐσφιγμένου
(Ε.2.1.).
- ΣΤ.18.-"Ομοιος με τόν προηγούμενο, αλλά ὁ νάρθηκας εὐρύς, χωρίζεται σέ ἔσω- καί ἔξω-
με τρίβηλο ἐπί κιονίσκων. Ἅγιοι Ἀρχάγγελοι, Μ.Βατοπεδίου (V.5.10).
- Ζ.19.-"Ομοιος με τόν άρ.13, αλλά στίς Β. καί Ν. καταλήξεις τοῦ νάρθηκα προστίθενται δύο
προεξέχοντες τετραγωνικοί χῶροι καλυπτόμενοι με τυφλές ἀσπίδες ἐπί λοφίων. Ἀκά-
θιστος Ὑμνος, Μ.Λαύρας (ΜΛ.19.34.).
- Η.20.- Δίχωρος ὀρθογωνικός, με τόν χῶρο τοῦ κυρίως ναοῦ ὡς ὁ ὑπ'5, καί τετραγωνική λι-
τή με ὅμοιο σύστημα καλύψεως, τυφλῆς ἀσπίδας ἐπί λοφίων καί τυφλῶν ἀψιδωμάτων,
με ἐνιαία κάλυψη καί ἐνιαῖο ὀριζόντιο γεῦσο. Χρησιμοποιεῖται κατ' ἐξοχήν γιά Κοι-
μητήρια. Ἅγιοι Πάντες, Μ.Καρακάλλου (CC.6.1.).
- Η.21.-"Ομοιος με τόν προηγούμενο αλλά ἡ λιτή καλύπτεται με τυφλή ἀσπίδα ἐπί λοφίων, ἐπί
κατά μήκος (Β. καί Ν.) καμαρῶν. Ζωοδόχος Πηγή, Μ.Λαύρας (ΜΛ.12.26.).
- Η.22.-"Ομοιος με τόν άρ.19, αλλά προεξέχουσα ήμικυκλική κόγχη. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτή-
ρος Μ.Λαύρας (ΜΛ.10.).
- Θ.23.-"Ομοιος με τόν ὑπ' άρ.12, αλλά με ἀβαθεῖς ψευδοχοροῦς ἐγγεγραμμένους στοῦς Β.Ν.
τούχους, στήν θέση τῶν ἐγκαρσίων ἀψίδων. Ἅγιος Γεώργιος, Μ. Παντοκράτορας (Ρ.7.10.).
- Θ.24.-"Ομοιος με τόν προηγούμενο, αλλά οἱ ἀβαθεῖς ψευδοχοροῦ σχηματίζονται πέραν τοῦ πά-
χους τῶν ἐγκαρσίων ἀψίδων. Ἀνάληψις τοῦ Σωτήρος, Μ. Ξενοφῶντος (Χε.8.1.).
- Θ.25.-"Ομοιος με τόν ὑπ' άρ.23, αλλά με προέχουσα ήμειξαγωνική κόγχη. Ἅγ. Τριάς, Μ.
Λαύρας, (ΜΛ.4.2.).

- θ.26.-"Ομοιος μέ τόν ύπ'άρ.24, αλλά μέ προέχουσα ήμιεξαγωνική κόγχη έεροϋ. "Άγιοι Πάντες, Μ.Λαύρας (ΜΛ.4.4.).
- θ.27.-"Ομοιος μέ τόν ύπ'άρ.24, αλλά έπί πλέον, ή καμπυλότητα τών άβαθών ψευδοχορῶν, έμφανίζεται ως έλαφῶς προέχουσα, από τούς Β. καί Ν.τούχους, κυλινδρική έπιφάνεια.Τό όριζόντιο γεϋσο άκολουθει αύτήν τήν καμπυλότητα. "Άγιος Μακάριος, Μ.Λαύρας, (ΜΛ.22.12.).
- θ.28.-"Ομοιος μέ τόν προηγούμενο, αλλά οί χοροί είναι ήμικυκλικόι καί έγγράφονται μέσα σέ όρθογωνικές προεξοχές, Β.Ν.Κούμησις τῆς θεοτόκου, Μονῆς "Αγίου Παύλου (ΑΡ.5.27).
- Ι.29.- Μονόχωρος, συνεπτυγμένος σταυροειδής, μέ κάτοψη ως ό άρ.5, αλλά μέ τίς φέρουσες τυφλές άψίδες έμφανιζόμενες στήν κάλυψη ως κερατες σταυροειδοϋς, καί καταλήγουσες στίς τέσσερις όψεις ως τριγωνικά ή καμπύλα άετώματα.Τό ένιαιο γεϋσο όλων τών προηγούμενων περιπτώσεων διασπᾶται τώρα σέ τέσσερα όριζόντια τμήματα, σέ σχήμα Γ, περιί τίς γωνίες, καί σέ τέσσερα έπαετιζοντα τμήματα περιί τά άετώματα. "Η κεντρική άσπίδα ή ήμισφαίριο, προέχει τῆς υπόλοιπης στέγης, σχηματίζοντας κεντρικό τετραγωνικό βάθρο καί δική του κάλυψη, μέ όριζόντιο γεϋσο, ως ό άρ.8.
- Ι.30.-"Ως ό προηγούμενος, αλλά μέ προέχουσα ήμιεξαγωνική άψίδα.
- Ι.31.-"Ως ό προηγούμενος, αλλά χωρίς τύμπανο. "Ένιαία κάλυψη μέ άετώματα.θεοφόροι Πατέρες, Μ.Λαύρας (ΜΛ.21.8.).
- Ι.32.- Μονόχωρος, συνεπτυγμένος σταυροειδής, μέ κάτοψη ως ό 5 καί ό 28, αλλά μέ άετώματα ως ό 28 καί πλήρη κεντρικό τροϋλλο, μέ τύμπανο καί παράθυρα.Γέννησις θεοτόκου, Μ.Φιλοθέου (Γ.3.1.).
- Ι.33.-"Ομοιος μέ τόν προηγούμενο αλλά μέ καμαροσκέπαστο νάρθηκα.
- Ι.34.-"Ομοιος μέ τόν 31, αλλά μέ νάρθηκα ξυλόστεγο.
- ΙΑ.35.- Μονόχορος, τρίκογχος έγγεγραμμένος σέ όρθογωνική κάτοψη μέ προέχουσα ήμιεξαγωνική κόγχη, έγγεγραμμένους χορούς, συνεχές όριζόντιο γεϋσο στίς Β.Δ.Ν.πλευρές, άέτωμα στήν Δ.Μέ πλήρη τροϋλλο έπί τυμπάνου, καί έμφανη, στήν υπόλοιπη στέγη, τά τρία τεταρτοσφαίρια τοϋ τρικόγχου καί ή Δ.κεραία.Συνήθως μέ νάρθηκα ξυλόστεγο.Τρεις "Ιεράρχες, Μ.Καρακάλλου (CC.7.2.).
- ΙΑ.36.- Τρύχωρος, ψευδοτρίκογχος, έγγεγραμμένος σέ όρθογωνική κάτοψη. "Ο κυρίως νάός καλύπτεται μέ τροϋλλο 16 παραθύρων, όκταγωνικής στήριξης έπί ήμιχωνών.Στίς δύο έγκάρσιες άψίδες διανούγονται ψευδοχοροί έγγεγραμμένοι στο πάχος τών Β.Ν.τούχων.Τό έερό, έγγεγραμμένο, τριμερές, μέ άσπίδες έπί λοφίων για τά παραβήματα. "Η λιτή, εύρύχωρη, καλύπτεται μέ δύο τεταρτοσφαίρια, Β. καί Ν. καί κεντρική κατά μήκος καμάρα, διακοπτομένη από τροϋλλο (8 παραθύρων) έπί λοφίων. "Εκτός τών δύο τροϋλλων, ή στέγη ένιαία μέ συνεχές όριζόντιο γεϋσο από τήν όποία προέχουν τρία τεταρτοσφαίρια Β.Α.Ν. "Αγ. "Ιω.Πρόδρομος, Μ.Λαύρας, ΜΛ.19.69.

- IB.37.- Μονόχωρος δρομικός, μέ ξύλινη τετράκλινη στέγη μέ έναίτο όριζόντιο γεῖσο. Ψευδοστρουλλος στήν όριζόντιο έναίτα όροφή, μή όρατός έξωτερικά. Γεννέσιου Προδρόμου, Μ.Βατοπεδίου, (V.5.14.).
- IB.38.- Όμοίως μέ τυφλά άψιδώματα στους Β.Ν.τούχους, πού ύπενθυμίζουν άγιορεύτικους χορούς. Άγ.Δημήτριος, Μ.Διουσιού (Di.4.4.).
- IB.39.- Όμοιος μέ τόν 37, αλλά μέ διαχωρισμένο νάρθηκα ύπό τήν ύδια στέγη. Γεννέσιο Θεοτόκου, Μ.Βατοπεδίου (V.10.1.).
- IB.40.- Όμοιος μέ τόν 37, αλλά μέ νάρθηκα ύπό άλλη στέγη. Άγιοι Θεόδωροι, Μ.Καρακάλλου (CC.6.8.).
- IG.41.- Όμοιος σε κάτοψη μέ τόν 37, αλλά μέ διαμόρφωση κεραιών και άετωμάτων στήν ξύλινη στέγη, και τήν προσθήκη ξυλίνου τρούλλου. Συνήθης τύπος τών ναών τών Ρωσικών κελλών τών 19ου - 20ου αιώνα. Τύμιος Σταυρός, Μ.Καρακάλλου (CC.7.1.).
- IG.42.- Όμοιος, αλλά μέ προέχουσα ήμικυκλική κόγχη ίεροϋ. Άγ.Μόδεστος, Μ.Φιλοθέου (F.4.16.).
- IG.43.- Όμοιος, αλλά μέ προέχουσα ήμιεξαγωνική κόγχη ίεροϋ. Ζωοδόχος Πηγή, Μ. Έσφυιγμένου (E.4.1.).
- IG.44.- Όμοιος, αλλά μέ προέχουσα κόγχη ίεροϋ, έξωτερικά διττώς τετραγωνισμένη. Άγία Τριάς Μ.Κουτλουμουσιού, (K.4.30.).

Άπό τούς άναφερόμενους τύπους, συνηθέστεροι και πολυπληθέστεροι είναι οί (Δ.5.) και (E.12.), άφ'ένός, και άφ'έτέρου οί (IB.37), (IB.39), και (IB.40).

Κατερίνα Κ. Μυλοποταμιτάκη

"Προσωπογραφίες 'Αφιερωτῶν στίς τοιχογραφίες τῆς Κρήτης".

Οἱ παραστάσεις τῶν ἀφιερωτῶν τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, καταλογογραφήθηκαν κατά νομό καί δημοσιεύτηκαν γιά πρώτη καί τελευταία νομίζω φορά ἀπό τό GIUSEPPE GEROLA στό ἔργο του "MONUMENTI VENETI NELL'ISOLA DI CRETA", μέ μιά σύντομη τυπολογική περιγραφή. Ἀπό τίς 55 συνολικά παραστάσεις, πού εἶναι ὡς σήμερα γνωστές, ὁ GEROLA γνωρίζει τίς 54. Σ'αὐτές προστίθεται ἡ ἀφιερῶτρια τῆς Μονῆς Κερᾶς Πεδιάδος.

Ἐκτός ἀπό πολύτιμες ἐνδυματολογικές πηγές πράγμα πού ἐπισημαίνει στή σύντομη παρουσιάσή του ὁ GEROLA, οἱ παραστάσεις τῶν ἀφιερῶτων εἶναι ἐξίσου σημαντικές, σάν μόνα δείγματα κοσμικῆς ζωγραφικῆς στό νησί.

Πολλοί ἀπό τούς δωρητές, πού τά ὀνόματά τους διασώθηκαν στίς κτητορικές ἐπιγραφές, ἀνήκουν στούς εὐγενεῖς οἴκους τῶν Ἀρχοντοπούλων, πού ἐγκαταστάθηκαν στήν Κρήτη, μετά τήν ἐκδίωξη τῶν Ἀράβων, τό 961, ἀπό τό Νικηφόρο Φωκά. Τούς ἀπογόνους αὐτῶν τῶν ἀρχοντοπούλων, συχνά συναντοῦμε νά πρωτοστατοῦν στούς ἀσταμάτητους ἀγῶνες τοῦ κρητικῆς λαοῦ ἐναντία στή βενετσιάνικη κατοχή. Οἱ ἴδιοι θεωροῦν τούς ἑαυτούς τους σάν φυσικούς ἡγέτες τῶν Κρητικῶν καί δέν ξεχνοῦν τά προνόμια πού οἱ βυζαντινοί αὐτοκράτορες εἶχαν παραχωρήσει στούς προπάτορές τους. Μά κι ὁ λαός φαίνεται πῶς σάν ἄρχοντες τούς ἀντιμετώπιζε καί δίπλα τους συσπειρώνονταν σέ κάθε εὐκαιρία ἐναντία στούς Βενετούς.

Οἱ δωρητές ἀνήκουν καί στά δύο γένη. Οἱ ἄνδρες ἀπεικονίζονται μέ τίς γυναῖκες τους ἀφιερώνοντας ἀπό κοινοῦ, μέ τά παιδιά ἢ τ' ἀδέλφια τους. Δέν λείπουν οἱ μεμονομένες μορφές καί οἱ πολυμελεῖς ὀμάδες, τῶν ὁποίων τά μέλη δέν ἀνήκουν πάντα στήν ἴδια οἰκογένεια.

Ἡ συνηθέστερη θέση τους εἶναι τό δυτικό τμήμα τῆς ἐκκλησίας. Ποτέ στήν πρόσοψη τοῦ ναοῦ. Ἀποτελοῦν μιά ξεχωριστή παράσταση, πού περιβάλλεται ὅπως καί οἱ ὑπόλοιπες ἀπό διαχωριστικές ταινίες, χωρίς ὅμως νά λείπουν κι οἱ ἐξαιρέσεις, ὅπως ἐκεῖνες στόν Ἅγιο Ἰωάννη, στούς Μαργαρίτες Μυλοποτάμου (1383 μ.Χ.) καί στό Μιχαήλ Ἀρχάγγελο στίς Ἀρχάνες Τεμένους (1316 μ.Χ.).

Προσφέρουν διακοσμητικά ὁμοιώματα τοῦ ναοῦ, πού μερικές φορές ἔχουν μιά ἀπόλυτη ἀνομοιότητα μέ τόν πραγματικό ἀρχιτεκτονικό τύπο ὅπως στήν Παναγία στό Ροδοβάνι Σελίνου. Ἄλλοτε ἀποδίδονται σέ δέηση ἢ σεβίζοντες, σέ μιά μόνο περίπτωση σέ σκηνή ἀπό τήν καθημερινή τους ζωή (Παναγία Γιαλομόνδωρο 1345 μ.Χ.).

Ούτε ἡ τεχνική μὰ οὔτε κι ἡ τεχνοτροπία, τίς κάνουν νά διαφέρουν ἀπό τίς ὑπόλοιπες τοιχογραφημένες παραστάσεις.

Ἄκόμενη κι ὅσες θεωρήθηκαν σάν ἐξαίρετα δείγματα ρεαλιστικῶν πορτραίτων δέν ξεφεύγουν ἀπό τά ὅρια τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἄλλωστε ἀπεικονίζονται σάν λάτρες, γεγονός πού ἀναμφισβήτητα ἐπηρεάζει τόν ἐπίσης θρησκευόμενο καλλιτέχνη.

Οἱ στάσεις τους εἶναι ἐπίσημες καί ἀποπνέουν εὐλάβεια. Χτυπητή ἐξαίρεση τό νεαρό ζευγάρι Σαλομών στόν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Βόιλα Σητείας, πού θυμίζει φωτογραφικό στιγμιότυπο.

Ἀξιοσημείωτες εἶναι οἱ φυσιολογικῆς ὁμοιότητες, πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά πορτραῖτα τῶν ἀφιερωτῶν καί τῶν Ἁγίων, ὅπως στόν Ἅγιο Ἰωάννη στούς Μαργαρίτες.

Στήν Παναγία τῆς Κριτσᾶς Μεραμπέλλου, βλέπομε τό ἴδιο διακοσμητικό μοτίβο στό μέτωπο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ κλίτους τοῦ Ἁγίου Ἄντωνίου καί στό περιλαίμιο τοῦ ἱματίου τῆς ἀφιερώτριας.

Τά ὑφάσματα τῶν ἐνδυμασιῶν, εἶναι στήν πλειοψηφία τους μονόχρωμα, ἐνῶ ὁ κάμπος τῶν παραστάσεων ἔχει συχνά φυτική διακόσμηση.

Ἡ παλιότερη χρονολογημένη παράσταση εἶναι τοῦ 1314 στό Ἅγιο Γεώργιο Κομητάδων Σφακίων, μνημεῖο πού ζωγράφισε ὁ Ἰωάννης Παγωμένος κι ἡ πιδό πρόσφατη τοῦ 1518 στόν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Βόιλα Σητείας.

ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ

Παλαιοχριστιανική Βασιλική Νικήτης Χαλκιδικής

(πρώτη άνακοίνωση)

Ἡ περιοχή Νικήτης - στή δυτική άκτή τῆς Σιβωνίας - κατοικήθηκε ἀπό τήν προϊστορική ἔποχή. Στή θέση Κατρί γύρω στά 3 χιλμ. νότια ἀπό τό σημερινό οἰκισμό ἀνασκαφική ἔρευνα ἔφερε στό φῶς ἐνδιαφέροντα εὐρήματα πού πιστοποιοῦν τή συνέχεια τῆς ζωῆς ὡς τά ἑλληνιστικά χρόνια. Ἀργότερα, κατά τήν ἔποχή τῆς ρωμαιοκρατίας στήν περιοχή Ἅγιος Γεώργιος τῆς παραλίας τῆς Νικήτης δημιουργήθηκε ἕνας νέος οἰκισμός, ὁ ὁποῖος τόν 5ον καί 6ον αἰ. φαίνεται πῶς πῆρε ἀξιόλογη ἀνάπτυξη. Στήν ἀποψη αὐτή συνηγορεῖ τό γεγονός ὅτι, ἐκτός ἀπό τίς ἐπιφανειακές ἐνδείξεις γιά κτίσματα, ἔχουν ἀνασκαφεῖ μία βασιλική, ἕνα λουτρό καί τάφοι καί ὅτι σέ μία σύντομη ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε τό Νοέμβριο τοῦ 1981 ἀποκαλύφθηκε τό ἀνατολικό τμήμα μιᾶς δεύτερης βασιλικῆς 60 μ. περίπου θΔ τῆς πρώτης.

Ὁ δεύτερος αὐτός ναός ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί εἶχε πλούσια διακόσμηση καί γιατί μετά τή βίαια καταστροφή του δέν ξαναχρησιμοποιήθηκε καί ἕνα μέρος τῆς διακόσμησης αὐτῆς σώζεται μέσο στά κρημνίσματα.

Πρόκειται γιά μία τρίκλιτη παλαιοχριστιανική ξυλόστεγη βασιλική, τοῦ 5ου αἰ., πού ἀπολήγει στό ἀνατολικό σέ ἡμικυκλική κόγχη μέ ἐξωτερικές ἀντηρίδες. Τό συνολικό ἐξωτερικό πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι 15.80 μ. καί τό μήκος του ξεπερνάει τά 25 μ. Τό κεντρικό κλίτος ἔχει πλάτος 6.80 μ. καί τά πλάγια 3.30 μ. Τά κλίτη χωρίζονται μέ κιονοστοιχίες. Ἀποκαλύφθηκαν οἱ στυλοβάτες μέ τούς δύο ἀνατολικούς κίονες πεσμένους στό πλάι καί τίς βάσεις τους ἄθικτες στή θέση τους.

Στήν ἐσωτερική παρειά τῆς κόγχης διαμορφώνεται ἡμικυκλικό σύνθρονο μέ τρεῖς βαθμίδες καί θρόνο στό μέσον. Ὁ θρόνος ἔχει ὑποστεῖ πολλές φθορές, οἱ βαθμίδες ὁμως διατηροῦν στό σύνολό τους σχεδόν τή μαρμάρινη ἐπένδυση.

Τό δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ εἶναι μαρμαροθετημένο μέ τεχνική OPUS SECTILE ἀπό λευκές, κόκκινες, μαῦρες καί πράσινες κροῦστες πού συγκροτοῦν κοσμήματα ἀπό ἐφαπτόμενους κύκλους, ἡμικύκλια, τέταρτα κύκλων, πολύχρωμα ἄγγεῖα καί τετράγωνα ἐγγεγραμμένα σέ μικρότερους κύκλους. Ὅπως ὁμως δείχνουν τά εὐρήματα πλούσια διακοσμημένη ἦταν καί ἡ ἀνωδομή. Χαμηλά ὑπῆρχε ὀρθομαρμάρωση - σάζεται σέ ὕψος 1 μ περίπου στόν ἀντολικό τοῖχο -, ψηλότερα συνεχιζόταν ἡ ἐντοίχια διακόσμηση μέ OPUS SECTILE καί πιδ ψηλά οἱ τοῖχοι ἔφεραν ψηφιδωτά στό Ἱερό καί τοιχογραφίες στά πλάγια κλίτη.

Τό φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου σχηματίζεται μέσα στό κεντρικό κλίτος λίγο πιδ μέσα ἀπό τίς κιονοστοιχίες, εἶναι χαμηλό καί διαμορφώνεται μέ πεσσίσκους καί διάτρητα φολιδωτά θωράκια. Οἱ πλευρές τῶν πεσσίσκων φέρουν ἀνάγλυφη διακόσμηση - κληματίδες πού ἀναδύονται ἀπό ἄγγεῖα καί ποικίλλονται μέ σταφύλια καί πτηνά ἢ κυματοειδεῖς βλαστούς μέ κισσόφυλλα - καί ἀπολήγουν σέ στέψη μέ ἀνάγλυφα φύλλα. Δύο πεσσίσκοι καί τό κάτω τμήμα ἀπό διάτρητο θωράκιο βρίσκονται στή θέση τους, ἐνῶ ἄλλοι τρεῖς εἶναι πεσμένοι δίπλα στόν στυλοβάτη.

Τέλος πρέπει νά σημειωθεῖ, ὅτι μέσα στά κρημνίσματα βρέθηκε καί ἓνα μικρό κιονόκρανο μέ ἀνεμιζόμενα φύλλα, τό ὁποῖο πιθανότατα προέρχεται ἀπό τό κιβώριο τῆς Ἁγίας Τραπεζῆς.-

ΝΤΙΝΑ ΑΣΠΑΣΙΑ

ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΤΗ ΝΕΑ ΑΓΧΙΑΛΟ

Κατά μικρή άνασκαφική έρευνα πού έγινε τό 1981 σέ οικόπεδο, όπου ή Κοινότης τής Νέας Άγχιάλου είχε ζητήσει άδεια νά κτίσει τό Άγροτικό Άιατρείο, βρέθηκαν λείψανα τοίχων καί ψηφιδωτά δάπεδα. Το οικόπεδο αυτό, πού βρίσκεται στό κέντρο τής σημερινής κωμόπολης καί μέσα στό περιτειχισμένο χώρο τής αρχαίας πόλης τών Φθιωτίδων θηβών, συνορεύει στά δυτικά μέ τό οικόπεδο κληρονόμων Ξανθούλη, όπου κατά παλαιότερες έρευνες του άείμνηστου καθηγητού Γ. Σωτηρίου, είχαν έπισημανθει τά έρείπια παλαιοχριστιανικού κτηρίου.

Τό 1979, σέ μιά πρόχειρη έρευνα, βρέθηκε τμήμα τοίχου καί ψηφιδωτό δάπεδο στό πλάτος του πεζοδρομίου τής όδοϋ 30ης Άουλίου, έμπρός από τό οικόπεδο Ξανθούλη.

Μέ τήν έρευνα του 1981 στό οικόπεδο του Άιατρείου βρέθηκαν τά τμήματα άλλων τεσσάρων τοίχων, παραλλήλων, μέ κανονικό προσανατολισμό Α-Δ καί ενός άλλου έγκαρσίου στά δυτικά. Έτσι οί τέσσερις αυτοί τοίχοι, μαζί μέ εκείνον πού βρέθηκε στό πεζοδρόμιο τής 30ης Άουλίου, μπορούν κάλλιστα νά χαρακτηριστούν σάν οί τοίχοι καί στυλοβάτες τών κλιτών μιās δρομικής βασιλικής. Ο έγκάρσιος τοίχος, στά δυτικά, θά άποτελεϊ τόν άνατολικό τοίχο του νάρθηκα.

Ο χαρακτήρας τής άνασκαφής σάν δοκιμαστικής, ή περιορισμένη έκταση του οικόπεδου του Άιατρείου καί ή μή δυνατότητα νά έπεκτα-

θει ή ξρευνα δυτικά στό οικόπεδο Ξανθούλη και άνατολικά στό οικόπεδο του Σταθμού Χωροφυλακής, μάς στεροϋν τή χαρά νά φέρουμε στό φώς ένα άκόμη σημαντικό μνημείο τής άρχαίας πόλης.

Άπό τά λίγα κτηριακά στοιχεΐα πού έχουν μέχρι τώρα άποκαλυφθει βγαίνει, χωρίς άμφιβολία, τό συμπέρασμα ότι πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική. Έτσι οι βασιλικές, πού έχουν μέχρι σήμερα άνασκαφει ή έπισημανθει στη Νέα Άγγιαλο, άνεβαίνουν σε έννεά.

Τό πάτωμα τής βασιλικής είναι στρωμένο με ψηφιδωτά και μαρμαροθετήματα. Τά ψηφιδωτά, πού διατηροϋνται καλά, έχουν μιά ποικιλία από γεωμετρικά σχέδια, ρόμβους, τετράγωνα, πέλτες κ.ά. με ψηφίδες άσπρες, μαϋρες και κεραμιδιές. Και στό μαρμαροθετήματα όμως σχηματίζονται διάφορα σχέδια με όκτάπλευρα πλακίδια από γκριζογάλανο σχιστόλιθο και ένθετα τετράγωνα και άμυγαλόσχημα μαρμαράκια.

Μετά τήν καταστροφή τής βασιλικής ό χώρος, πιθανότατα στόν 7ο αΐωνα και ύστερα, χρησιμοποιήθηκε για νεκροταφείο. Αυτό μαρτυροϋν οι δέκα τάφοι - έννεά κτιστοί κιβωτιόσχημοι και ένας καλυβίτης - πού βρέθηκαν στη λίγη έκταση πού έγινε ή άνασκαφή.

Άπό τά λίγα στοιχεΐα πού έφερε σε φώς ή δοκιμαστική ξρευνα, ή βασιλική μπορεί με μεγάλη πιθανότητα νά χρονολογηθει στόν 5ο αΐωνα μ.Χ.

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΚΑΣΤΑΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗΣ
ΜΑΝΗΣ (13ος αϊ.)

Ο ναός του 'Αγίου Νικολάου "στής Μαρούλαινας" βρίσκεται στή Μεγάλη Καστάνια τής Μεσσηνιακής Μάνης. Καταγράφηκε τό 1980 κατά τήν έτήσια έρευνα πού διενεργεῖ ἡ "Εδρα Βυζαντινῆς 'Αρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν κάτω ἀπό τήν ἄμεση έποπτεία τοῦ καθηγητῆ κ. Ν.Β. Δρανδάκη. Ο ναός, σταυρεπίστεγος τῆς κατηγορίας Α1 κατά τήν κατάταξη τοῦ 'Ορλάνδου, έσωτερικῶν διαστάσεων 3,87Χ2,75 μ., εἶναι κατάγραφος.

Στό τεταρτοσφαῖριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Πλαυτέρα μέ δύο ἀρχάγγελους καί στό μέτωπο ὁ 'Εμμανουήλ μεταξύ τῶν θεοπατόρων. Τούς τοίχους τοῦ ἱεροῦ διακοσμοῦν ὁ Εὐαγγελισμός καί οἱ ἱεράρχες Βασίλειος καί 'Ιωάννης ὁ Χρυσόστομος τήν καμάρα ἡ 'Ανάληψη.

Στίς τριγωνικές ἐπιφάνειες πού σχηματίζονται πάνω ἀπό τό τόξο μετώπου τοῦ κατά μήκος ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ἐκεῖ πού τέμνεται ἀπό τόν ἐγκάρσιο εἰκονίζονται οἱ εὐαγγελιστές. Παραστάσεις ἀπό τή ζωή καί τά θαύματα τοῦ ἀγίου Νικολάου καταλαμβάνουν τήν ἐγκάρσια καμάρα καί τά τύμπανα στό βόρειο καί στό νότιο τοῖχο. Οἱ σκηνές ἀρχίζουν ἀπό τό βόρειο τύμπανο ὅπου βρίσκεται τό Γενέσιο τοῦ ἀγίου καί συνεχίζονται στό ἀνατολικό σκέλος τῆς καμάρας ὅπου εἰκονίζονται ἀπό ἀριστερά πρός τά δεξιά ὁ ἅγιος Νικόλαος στό σχολεῦτο καί δύο χειροτονίες τοῦ ἀγίου, ὡς διακόνου καί ὡς ἐπισκόπου. Τό νότιο τύμπανο διακοσμεῖ ἔνα ἀπό τά θαλασσινά θαύματα τοῦ ἀγίου, ἡ "Πράξις περὶ τῶν ναυτῶν" καί τό δυτικό τμήμα τῆς καμάρας ἀπό τά νότια πρός τά βόρεια τό θαῦμα τῆς κοπῆς τοῦ ἐξένδρου μέ τούς δαίμονες καί τά ἐπεισόδια τῶν τριῶν στρατηγῶν στή φυλακή καί τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἀγίου στόν ὕπνο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου.

'Από τό χριστολογικό κύκλο, στόν κυρίως ναό ἔχουν ἀπεικονιστεῖ ἡ Μεταμόρφωση καί ἡ Βαῦθοφορος στήν ἐπάνω ζώνη τοῦ βόρειου καί νότιου τοίχου ἀντίστοιχα, ὁ 'Ελκόμενος στή νότια πλευρά τῆς δυτικῆς καμάρας, ἡ Κάθοδος στόν "Αἰθνή στή βόρεια καί ἡ Σταύρωση στό δυτικό τύμπανο.

Τό κάτω τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου διακοσμοῦν ὁ ἅγιος Νικόλαος καί ὁ ἅγιος Μάμας καί τοῦ νότιου ἀντίστοιχα ἡ Δέηση καί ὁ ἅγιος Γεώργιος.

Εἰκονογραφικά οἱ παραστάσεις παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, γιατί ἐνῶ κατά κανόνα ἀκολουθοῦν τούς συντηρητικούς τύπους τοῦ 11ου - 12ου αἰώνα, συγχρόνως ἔχουν στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τόν 13ο, ὅπως ὁ ἐκατόνταρχος στή Σταύρωση μέ φωτιστέφανο, ἡ παρουσία τοῦ "Αβελ στήν 'Ανάσταση καί ἡ συσχέτιση προφητῶν μέ τή σκηνή αὐτή, ἡ ἀπεικόνιση πάγκου στή φυλάκιση τῶν στρατηγῶν, ἡ παρουσία φύλακα στό ἐνύπνιο τοῦ Κωνσταντίνου κ.ἄ. Μερικές ἄλλες λεπτομέρειες, ὅπως ἡ πλάκα στά χέρια τοῦ μικροῦ μαθητῆ Νικολάου, ἡ ἀπουσία τῶν δαιμόνων ἀπό τήν ἀπεικόνιση τῆς θαλασσινῆς ἱστορίας, ἡ σημαιοῦλα τοῦ πλήθους στό θαῦμα τῆς κοπῆς τοῦ στοιχειωμένου δένδρου, ἡ δξύληκτη ἀσπίδα τοῦ φρουροῦ τοῦ Κωνσταντίνου

στό ένύπνιο τοῦ αὐτοκράτορα, μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἔτι ὀφείλονται σέ δυτικές ἐπιδράσεις πού ἀπαντοῦν σποραδικά καί σέ ἄλλα μνημεῖα τῆς Μάνης ἀπό τό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰ-
 ώνα . Μερικές μάλιστα ἀπό αὐτές εἶναι γνωστές στή βυζαντινὴ τέχνη γιὰ πρώτη φορά ἀπό
 τό 1300περίπου.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου θά πρέπει νά ἀποδοθοῦν σέ δύο ζωγράφους. Ὁ
 πρῶτος πού φαίνεται πῶς διακόσμησε τό ἱερό, τήν ἐγκάρσια καμάρα καί τοὺς ἀντίστοιχους
 τοίχους ἀποδίδει τὰ γυμνά μέρη μέ σφιχτό πλάσιμο σέ ἐπάλληλα στρώματα καί μέ φωτισμό
 τελείως σχηματικό ἀπό σκληρές λευκές παράλληλες γραμμές, ἐνῶ ὁ δεύτερος μάλιστα πού
 θά πρέπει νά ζωγράφιζε τό δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ μιὰ πιὸ ἀπλοποιημένη τεχνική.
 Οἱ τοιχογραφίες καί τῶν δύο ὁμάδων παρουσιάζουν τεχνοτροπικά στοιχεῖα πού πηγάζουν
 ἀπό τήν κοινήματα παράδοση.

Στή Λακωνία ὁ σχηματικὸς καί γραμμικὸς τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀποδίδεται τό σφιχτό
 πλάσιμο τῆς πρώτης ὁμάδας ἀπαντᾷ σέ μιὰ σειρά μνημείων πού χρονολογοῦνται ἀπό τό δεύ-
 τερο μισό τοῦ 13ου αἰώνα: Ἅγιοι Ἀναργυροὶ Κηπούλας, 1265, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ Πολε-
 μίτα, 1278, Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν, 1286, Ἅγιος Βασίλειος στοῦ Καλοῦ, κ.ἄ.

Ὁ δεύτερος ζωγράφος πού ἀγγίζει τὰ ὄρια τοῦ λαϊκοῦ εἶναι σύγχρονος μέ τόν πρῶτο.
 Ἀνάλογες ἀπλοποιήσεις συνηθίζονται στή ζωγραφικὴ τῆς περιοχῆς κατὰ τό δεύτερο μισό
 τοῦ 13ου αἰώνα: δεύτερος ζωγράφος τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κηπούλας, 1265, Ἅγιος Ζα-
 χαρίας στή Λάγνα, Ἅγιος Νικόλαος στό ὁμώνυμο χωριὸ τῆς Μονεμβασίας κ.ἄ.

Σύμφωνα μέ ὅσα ἀναφέρθηκαν οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ θά πρέπει νά τοποθετηθοῦν
 πρὸς τό τέλος τοῦ 13ου αἰώνα. Ἐντάσσονται σέ μιὰ τάση ἐπαρχιακῆ συντηρητικῆς, ἢ
 ὁποῖα τροφοδοτεῖται καί μέ μερικὰ κυρίως εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ἀπό τὴ σύγχρονη ζω-
 γραφικὴ καί μέ ἄλλα ἀπὸ τὴ δυτικὴ τέχνη.

ΙΩΑΚΕΙΜ ΑΘ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ

"ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΣΙΘΩΝΙΑΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΑΓΙΟΡΕΙΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ"

Σιθωνία εἶναι ἡ μεσοαία χερσόνησος τῆς Χαλκιδικῆς, ἡ ὅποια στὰ ἔγγραφα ὀνομάζεται Ἄκρωσ καὶ συνηθέστερα Λογγός. Στὸν κατάλογο τοῦ ἀκολουθεῖ παρουσιάζεται μιὰ ἐπιλογή ἀπὸ τοπωνύμια, ἡ ὅποια ἔγινε μὲ γνώμονα τὴν βέβαιη ἢ πιθανὴ σχέση τους μὲ μνημεῖα ἢ οἰκισμοὺς τῆς Σιθωνίας. Μετὰ τὸ τοπωνύμιο, τὸ ὅποιο παρατίθεται στὴ συνηθέστερη μορφή ἀπ' ὅσες παρουσιάζονται στὰ Ἀγιορειτικά ἔγγραφα, ἀναφέρεται ἡ ταύτισή του μὲ ὀρισμένη θεση ἢ περιοχή, ἢ Μονὴ σὲ ἔγγραφο τῆς ὁποίας μνημονεύεται καὶ ἡ χρονολογία τοῦ καθέ ἔγγραφου. Οἱ συντομογραφίες τοῦ χρησιμοποιοῦνται εἶναι: Βα-Βατοπεδίου, Γρη-Γρηγορίου, Δο-Δοχειάρου, Εσφ-Ἐσφιγμένου, Ζω-Ζωγράφου, Κα-Κασταμονίου, Κου-Κουτλουμουσίου, Λα-Λαθρα, Ξεν-Ξενοφώντος, Ξηρ-Ξηροποτάμου, Παλιαντοκράτορος, Χε-Χελανδαρίου, μτχ-μετόχι, πλχρ-παλιοχριστιανικό, χ-χωρὸν, Ορμ-Ἐρμύλια, Νι-Νικητή, ΝΜ-Νέος Μαρμαρᾶς, Πρθ-Παρθενιδώνας, Συ-Συκιά, Σα-Σάρτη, Βου-Βουρβουρού, ΑΝ-τὸ χωριὸν Ἁγίου Νικολάου.

1. (Ἁγιος) Ἀέτιος: ναός, περιοχὴ Πρθ;: Ξεν3.30(1300)
2. (Ἁγιος) Ἀθανάσιος: μτχ Λα στὴ Συ(ἐνοριακὸς ναός;) ὄπου καὶ ἡ καθέδρα τῶν παρόρων: Λα97.10,21(1304), 108.740(1321), 109.978(1321), αρρVIIA.4, Β.10("1304"), αρρIX.3("1319")
3. (Ἁγιοί) Ἀνάργυροι: μτχ Λα στὴ Συ: Λα97.10,27(1304), 108.755(1321), 109.979(1321), αρρIX.4("1319"). "Κελλόν": Λα αρρVIIA.9,Β.4("1304")
4. (Ἁγία) Ἀναστασία: ναός (μονή;), περιοχὴ Ορμ;: Ξηρ9Α.48-49, Β.71-72(1270)
5. ἀποθήκη: μτχ Πα, ἔξω ἀπὸ τὸ Πιτζακονήσι: ΠαII.65(1396), 17.32-33(1591)
6. (Ἁγιος) Βασίλειος: μτχ στὴν Ορμ: Λα71.54(1259), 89.110(1298), 90.313(1300), 108.555(1321), αρρX.2("1321"). "Κελλόν": Λα αρρVIIA.2, Β.8(1304)
7. Βατοπεδίου: μτχ στὴν Ορμ: ΒαI4.13(1348), Ξηρ29.27,38(1407). μτχ μὲ πύργου: Βα15.15(1356). Χ: Ξηρ. αρργ21("1302")
8. (Ἁγιος) Βλάσιος: μτχ καὶ ναός Ζω στὴν Ορμ(εἰς τὸ χωριὸν τὸν Σιτῆρα). Ἀναφέρεται καὶ ὡς Ἁγ.Νικολάου: ΖωII.49(1289), 14.8(1299), 21.8(1322), 33.25(1342)
9. (Ἁγιος) Βλάσιος: μονὴδριον, μτχ Ξεν στὴν περιοχὴ τῶν Φουρνῶν: Ξεν4.82, 7.228(1320), 8.76(1330)
10. Βοθρβουρα: μτχ Ξεν στὴν Βου (καθέδρα στὸ ἔξωκλήσι Παναγίας): Ξεν3.40(1300), 4.81,III, 6.130(1318), 7.256(1320), 8.84(1330), 11.324(1338). Τὸν I6^ο αἰ. μτχ Σιμόπετρας.
11. (Ἁγιος) Γεώργιος: ναός νοτιῶς τῆς Ορμ: ΛαII4.35(1324), αρρX.7("1321")
12. (Ἁγιος) Γεώργιος: μτχ Λα στὴν Συ (ἔξωκλ. Ἁγ.Γεωργίου): Λα97.11,34(1304), 108.767(1321), 109.980(1321), αρρVIIA.9, Β.4("1304"), αρρIX.4("1319")

13. Δημόσιου: χ μεταξύ Νι καὶ ΑΝ: Ξεν4.32, 6.81(1318), 7.153,159(1320), 11.333,336,342,349(1338)
14. ("Άγιος) Δημήτριος: "παρεκκλησίον" μτχ Ξηρ στήν Ορμ: Ξηρ9B.8(1270-1274)
15. ("Άγιος) Δημήτριος: μτχ Ξεν στὰ Φουρνιά: Ξεν3.22(1300), 4.54, 6.101(1318), 7.169(1320), 8.71(1330)
16. ("Άγιος) Δημήτριος: χ στήν Ορμ: Ξηρ αρργ.21("1302")
17. Δοχειαρέου: μτχ Δοχ στήν Συ ὄπου καὶ σήμερα: Λα97.18,22,46(1304), 108.741,742,778,798(1321)
18. Ἐρμηλεία: χ στήν Ορμ: Δο4.7(1350), 11.47,69(14^{ος} αἰ.), Ξηρ11.11(1289-1293), Λα αρρΧ.3,5,7("1321"), Κάστρον(ἢ "Καλλίπολις");: Ξηρ9B.53,59(1270-1274), χ τὸ Κάστρον: Λα108.581,583,586(1321), 109.489(1321)
19. ("Άγιος) Ἡλίας: χ στήν περιοχή Ορμ: Λα114.11,15,19(1324), Ξηρ9A.27,83(1270-1274), 18D1.22(1315-1320), Λα111.29(1321);
20. ἡσυχαστήριον στὸ νησί τῆς Βουρβουραῦς: ἀνήκων στή μονή Ἱερομνήμων καὶ ἀπὸ τὸν ΙΙ αἰ. στή Ξεν (πλχρ Ἁγ. Ανδρέα; ναὸς Ἁγ. Ισιδώρου);: Ξεν1.215(1083), 4.85
21. ("Άγιος) Θεόδωρος ἦτοι τὰ Πηγαδύτζια: μτχ Ξεν στὰ Φουρνιά: Ξεν1.218(1083), 3.89(1300); 4.65; 4.88, 7.209(1320);
22. Θεομήτορος τῆς Ἀχριδηνῆς: μτχ ἔσφ στήν Ορμ: Εσφ14.224(1318), 22.17(1346)
23. (Δεσπολνῆς καὶ) Θεομήτορος: ναὸς κοντὰ στή Σα μτχ Ξηρ: Ξηρ22.12(1317-1334), 25.10(1346), 18D1.20(1315-1320). Ναὸς καὶ πύργος: Ξηρ αρργ.19
24. Θεοτόκου Ἀρχοντίσσης: ναὸς καὶ μτχ Ξηρ στήν Ορμ: Ξηρ9B.8,64,108(1270-1274), 18D1.22(1315-1320), 25.11(1346). καὶ πύργος: Ξηρ αρργ.20("1302")
25. (παλαιοεκκλησία τῆς ὑπεραγίας) Θεοτόκου: στὸν Ὀρμο Παναγίας: Ξεν3.42(1300), 4.112, 6.132(1318), 7.259,368(1320), 11.217,327(1338)
26. Ἱερακίου: χ (Ἔσως θέση "Γεράκου" μεταξύ Πρ9 καὶ ΝΜ): Ξεν3.30(1300), 4.121, 6.141(1318), 7.270(1320). Γρη14(1628)
27. (μονή τῶν) Ἱερομνήμων: στήν Βου μτχ Ξεν ἀπὸ τὸς ἀρχές ΙΙ^{ου} αἰ.(στὸ ἔξωκλ. τῆς Παναγίας);: Ξεν1.213(1083), 4.82
28. ("Άγιος) Ἱεροουσαλίμ: (ναὸς;) περιοχή Ορμ: Ξηρ9B.51(1270-1274), Λα108.576(1321)
29. ("Άγιος) Ἰουλιανός: (ναὸς;) περιοχή Ορμ: Λα111.26(1321), αρρΧ.21("1321")
30. ("Άγιος) Ἰωάννης ὁ Θεολόγος: μτχ Λα "βουνοῦ τοῦ ...πλησίου τῆς Τερώνης" Λα97.11,36(1304), 108.986(1321), 109.983(1321)
31. Καστρίν: (Καστρί Νι);: Ξεν4.97, 6.116(1318), 7.236(1320), 11.365(1338)
32. Κοσκινῶ: χ κοντὰ στή Σα: Ξηρ18D1.19(1315-1320), F11.19(1325-1330), Χε32.129(1317); παλαιοχώριον: Ξηρ25.9(1346), αρργ.16("1302")
33. ("Άγιος) Κυριακή: μτχ Εσφ νοτιῶς ΝΜ: Πα11.64(1396)
34. Λογγός: χ στή Συ: Λα90.377(1300), 97.4,5,8,9,47(1304), 108.740,771,781(1321), 109.978(1321)
35. Μπαλαμπάνι: κάστρο στὸν ΝΜ: Γρη14(1628), 15(1670), 16(ἔ.ἔ.), 17(1893)
36. Νεακίου: μτχ Ξεν, πύργος καὶ χ στή Νι: Ξεν3.19,56(1300), 4.60, 6.39, 46,139(1318), 7.31,45,268(1320), 8.61(1330), Λα109.519(1321), Ξεν(1352)

37. ("Άγιος) Νικόλαος: "παρεκκλησίον" μτχ Ξηρ στήν Ορμ: Ξηρ9B.8(1270-1274)
38. ("Άγιος) Νικόλαος Βαθυποταμείτης: μτχ Λα στή Σα: Λα97.12,45(1304), 108.796
39. ('Άγλου) Νικολάου Χρυσοκαμάρου: μονή κατ μτχ Ξεν στόν Πύργο AN: Ξεν4.86, 7.194(1320), 11.330(1338)
40. ("Άγιος) Νικόλαος: μτχ Ζω στήν Ορμ. 'Αναφέρεται κατ ὡς "Άγ.Βλάσιος: Ζω21.14(1322), 23.25(1325), 26.20(1327), 27.16(1328), 34.33(1342)
41. 'Οδηγήτρια: στήν περιοχή τῶν Φουρνῶν: Ξεν3.24(1300), 4.56, 6.103(1318), 7.171,371(1320), 8.74(1330);
42. παλαιοεκκλησία: μτχ Πα, μεταξὺ NM κατ Συ: Πα158(1396), 17.27(1591)
43. παλαιόπυργος: στήν περιοχή Νι (στόν ἀνεμόμυλο): Ξεν6.71(1318), 7.142(1320), Ξηρ16.138(1312);
44. Παλαιοχώριον: μτχ Ξεν στόν Πύργο AN: Ξεν3.24(1300), 4.87, 6.104(1318), 7.171,194,359(1320)
45. Παλαιοχώριο: στό μτχ Πα "Άζάκικο" στόν "Άμπελο: Πα11.53(1396)
46. ("Άγιος) Παντελεήμων: μτχ Ξεν στό Τρικόταμο: Ξεν3.27(1300), 4.91, 6.110(1318), 7.230(1320), 8.79(1330), 11.360(1338)
47. Παρθενίδνας: χ σήμερα ἀκατοκίητο: Λα109.516(1321), Εσφ αρρD.3,9("1357") Κα αρρ18.9("1363;"), 8.19("1426")
48. (παλαιοεκκλησία) Πέτρου κατ Παύλου: πλhr βασιλική 'Ελιῶς Νι: Ξεν3.34(1300), 4.103, 6.124(1318), 7.249(1320), 11.314(1338)
49. Πύργος: στήν περιοχή Νι (τοῦ Νεακίτου): Ξεν4.14, 6.64(1318), 7.135(1320), Ξεν(1352)
50. Πύργος: μτχ Λα στή παραλία Ορμ: Λα114.6(1324)
51. Πύργος στή Ψαλιδόφουρνα: μτχ Ξεν (πύργος στή Ψαλίδα): Ξεν11.253(1338)
52. Σάρτης(ῆ): χ στή Σα: Ξηρ10.40(1275), 18D1.17(1315-1320), 18F11.20(1325-1330), 23.10(1324), Λα9D.377(1300), 97.12,2345,47,53,62,63(1304). Παλαιοχώριον: Ξηρ25.9(1346), αρρ.16("1302")
53. ("Άγιος) Στέφανος: ἐκκλησία μεταξὺ Πρ9 κατ NM: Γρη11(1561), 14(1628), 15(1670), 16(18.8.). 'Ερεκπια 'Άγ. Παντελεήμονος: Γρη17(1893), 18(1908)
54. (παλαιοχώριον τῶν) στο Τζῶν: μτχ Εσφ(Παλαιόχωρα NM): ΕσφαρρD.12("1357")
55. ("Άγιος) Σωζών: (ναός;) περιοχή Ορμ: Λα108:580(1321)
56. Σωτήρας: χ Ν.Α τῆς Ορμ: Λα108.587(1321), 109.494(1321), 111.3,10(1321), 114.10,32,39(1324), αρρX.6,11,29("1321"), Ζω21.7(1322)
57. Τερώνη: χ ὅπου ἀρχαία Τερώνη: Λα97.11,41(1304), 109.983(1321), Εσφ22.12(1346), αρρD.3,9("1357"), XXV.7,11(1527), XXVI.2,17(1528), Κου47.3(1446;)
58. ('Άγλα) Τριάς: ναός μτχ Ξεν Ν.Α Βου: Ξεν4.108, 7.253(1320), 11.320(1338)
59. Τρικόταμος: χ(Τρικόταμος Πρ9): Ξεν3.26, 4.89, 6.109, 7.229, Λα109.516
60. Φουρνά: χ κοντά στόν Όρμο Παναγίας: Ξεν1.218, 3.21, 4.42, 6.90, 8.70
61. Φραγκόκαστρον: μεταξὺ NM κατ Συ: Πα11.59, 17.28, Γρη14, 15, 17, ΕσφαρρD.3,9
62. (παλαιοεκκλησία τῆς ἁγίας) Φωτῆδος: "Επισκοπή" Συ: Λα97.30, 108.761,762
63. Ψαλλίδα: χ στή Ψαλλίδα Νι: Ξηρ10.26, 16.297, 23.9, Λα109.518,934, Ξεν3.19, 4.7, 6.46,70,87, 7.126,142,159,350,376

ANNA ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ

ἽΟ ἀνώνυμος ναός τοῦ Σεργίου τοῦ Πραγαμᾶ στή Θεσσαλονίκη

ἽΟ ἀνώνυμος ναός τοῦ Σεργίου Πραγαμᾶ, ὑπόγειος σήμερα, βρίσκεται στήν ὁδὸ Μπαλταδώρου 8, στό οἰκοδομικό τετράγωνο πού περιλαμβάνεται ἀπὸ τὶς δο-
δοὺς Βενιζέλου, Φιλίππου, Ἰ. Δραγοῦμη καὶ Μπαλταδώρου, στή Θεσσαλονίκη.

ἽΟ Π. Παπαγεωργίου γράφει ὅτι ὁ ναός βρέθηκε στὰ 1888. ἽΟ Α. Ξυγγό-
πουλος περιγράφει μὲ συντομία τὸ μνημεῖο στό ΑΔ 9 (1924-25) 64-65. ἽΗ
ἽΑρχαιολογική ἽΥπηρεσία τὸ 1923 ἐξασφαλίζει γιὰ τὸ χῶρο καθεστῶς ἐμπραγ-
μάτου δουλείας. Τὸ 1969 περιλαμβάνεται στή Χωροταξική Μελέτη Θεσσαλονίκης,
ὁμοίως τὸ 1970 κτίζεται οἰκοδομή πού δέσμευσε τὸ χῶρο μὲ ἀποτέλεσμα ὁ ναός
νά διατηρεῖται κάτω ἀπὸ μεγάλη ἐπίχωση καὶ ἡ πρόσβασή του νά εἶναι δύ-
σκολη. Τὸ 1981 ἡ 9η ἽΕφορεία Βυζαντινῶν ἽΑρχ/των ἀνέλαβε τήν ἀνασκαφική
ἽΕρευνα τοῦ ναοῦ καὶ τή σύνταξη μελέτης γιὰ τήν πρόσβαση καὶ προβολή του.

ἽἩδὴ ὁ Ξυγγόπουλος ἀναγνώρισε στό ναὸ μιά πρώτη φάση γράφοντας ὅτι
ἀνήκε σέ Ρωμαϊκὸ λουτρό. ἽἩ Ἵποψη αὐτή ἐνισχύθηκε μετὰ ἀπὸ ἀνασκαφές πού
Ἵἔγιναν σ' ὄλο τὸ οἰκοδομικό τετράγωνο γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ.

Α. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ

Τὸ Ρωμαϊκὸ τμήμα πού μετατράπηκε ἀργότερα σέ ναὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ 3
χώρους παραταγμένους κατὰ μῆκος τοῦ Ἵξονα ἀνατολῆς-δύσης. Οἱ δύο Ἵκραιτοι
καλύπτονται μὲ Ἵημικυλινδρικές καμάρες καὶ ὁ κεντρικός μὲ θόλο στηρίζεται
σέ τέσσερα τόξα. Μιά στοὰ κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τῶν παραπάνω
χώρων ἐπικοινωνεῖ μαζί τους μὲ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα. Στή δυτική ἀπόληξη
τοῦ χώρου ὑπάρχει Ἵἄλλο Ἵένα τοξωτὸ Ἵανοίγμα.

ἽἘρευνα τῆς ρωμαϊκῆς φάσης ἀπέδωσε μερικά στοιχεῖα γιὰ τήν ἀρχική
διάρθρωση τοῦ κτίσματος.

Β. ΜΕΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΕ ΝΑΟ

ἽΟ προσανατολισμός, ἡ κατάργηση ὁρισμένων στοιχείων τῆς ἀρχικῆς
φάσης καὶ ἡ κατασκευή κὸγγης δημιούργησαν τὸν ἀπαραίτητο χῶρο γιὰ χριστι-
ανική λατρεία. ἽἩ ἀπόληξη τῆς ἀνατολικῆς καμάρας φράχθηκε μὲ τὴ δημι-
ουργία τῆς κὸγγης. ἽἩ κὸγγη καλυπτόταν μὲ τμήμα σφαιρᾶς καὶ εἶχε δῖλοβο
παράθυρο μὲ κιονίσκο. ἽἩ ἐξωτερική διαμόρφωση τῆς κὸγγης καὶ τὸ δῖλοβο
παράθυρό της σημαίνουν ὅτι ὁ ναός Ἵἦταν ὑπέργειος.

ἽἩ ἀνασκαφή στό χῶρο τοῦ ἽἹεροῦ Ἵἔφερε στό φῶς τὸ ὑπόστρωμα τοῦ
μαρμάρινου δάπεδου τοῦ ναοῦ. Μερικές μαρμάρινες πλάκες Ἵἔχουν διατηρηθεῖ,
ἐνῶ Ἵἔνα ἀποτύπωμα πλάκας 64X74 ἐκατ. ὁρίζει τὴ θέση ὁπου στηριζόταν Ἵἡ

Ἄγία Τράπεζα.

ΘΩΡΑΚΙΑ . Κατά τῆς πρόσφατες ἀνασκαφικῆς ἔρευνες βρέθηκαν τμήματα μαρμάρινου θωράκιου, ὅπως ἐπίσης καί τὸ ἀποτύπωμά του στίς κατακόρυφες πλευρές τῆς καμάρας. Τὸ ἀποτύπωμα αὐτὸ ἔχει πλάτος 6 ἕως 7 ἐκατ. μέχρι ὕψους 95 ἐκατοστῶν, ἀπὸ καεῖ καί πάνω μέχρι τὸ ὕψος 1,58μ. στενεύει κατὰ 3 ἐκ.

Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ

Ὁ Π. Παπαγεωργίου στὰ 1888 εἶδε στὸ ναὸ ψηφιδωτῆ ἐπιγραφή στήν ὁποία ἀναφερόταν κάποιος Γεώργιος Πραγαμᾶς. Εἶδε ἐπίσης ψηφιδωτῆ παράσταση στὸ Ἅγιο Βῆμα ὅπου: "ὁ Παντοκράτωρ ἔχων ἐν τῇ ἀριστερᾷ χειρὶ ἠνεψυγμένον τὸ Εὐαγγέλιον καί διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν ἔστηκε μεταξύ τῆς ἐκ δεξιῶν θεομήτορος καί τοῦ ἐξ ἀριστερῶν Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ τῆ μὲν δεξιᾷ χειρὶ προβάλλοντος πρὸς τὸν Κύριον θυμιατήριον (+uribulum) τῆ δὲ ἀριστερᾷ συνέχοντος τὸ ἔνδυμα".

Ὁ Συγγόπουλος στὰ 1922 βρῆκε τελείως καταστραμμένη τὴν ψηφιδωτῆ διακόσμηση μὲ μόνον σωζώμενα τμήματα: α) Τὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή + ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΣΕΡ ΓΙΟΥ ΠΡΑΓΑΜΑΤΟΥ διορθώνοντας παράλληλα τὴν ἀνάγνωσι τοῦ Παπαγεωργίου. β) Διακοσμητικὸ θέμα, σχέδιο τοῦ ὁποίου παραθέτει. γ) Ἰχνὴ τοιχογραφιῶν καλυμμένα ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ψηφιδωτῶν. Χρονολογεῖ τὰ ψηφιδωτὰ πού εἶδε στὸν 5ο αἰῶνα, ἐκτός ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς κόγχης. Αὐτά, ἂν καί δὲν ὑπῆρχαν στὴν ἐποχὴ του, στηριγμένος στὴν περιγραφὴ τοῦ Παπαγεωργίου, ὑποθέτει ὅτι ἀπεικόνιζαν τὴ Δέηση. Αὐτό, γιὰ τὸν παραπάνω ἐρευνητὴ εἶναι ἓνα θέμα πού δὲν ξέρουμε πρὶν τὸν 10ο αἰῶνα.

Σήμερα σώζονται ἐλάχιστα τμήματα ψηφιδωτῶν.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ ἵδρυση τῆς Ἀχειροποιήτου μετὰ τὸ 447/8 καὶ ὡς τὸ 460 (Χ. Μπακιρ - τζής) συμπλῆτει χρονικά μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς μονῆς Στουδίου (C. Mango). Κείμενο τοῦ Λέοντος Μαθηματικοῦ (842) μᾶς δίνει τὴν παλιότερη ὀνομασία τοῦ ναοῦ " οἶκος τῆς ἀγίας ἀχράντου θεοτόκου". Στὶς ἀρχές τοῦ 12^{ου} αἰ. ἀναφέρεται ὡς "μεγάλος ναὸς τῆς θεοτόκου" καὶ διατηρεῖ τὴν ὀνομασία αὐτὴ ὡς τὶς ἀρχές τοῦ 13^{ου} αἰ. Μετὰ τὸ 1224 καὶ ὡς τὸ 1300 μετονομάστηκε σὲ Ἀχειροποιήτο ἐξ αἰτίας ἐνὸς θαύματος πού σύμφωνα μετὰ τὸν Ἀρμενόπουλο ἡ θεοτόκος τῆς λατρευτικῆς εἰκόνας τοῦ ναοῦ " ὄρθιος ἐσχημάτισται " σ' ἓναν τύπο πού μᾶς διέσωσε πιθανότατα τοιχογραφία τοῦ ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ καὶ ὄχι στὸν τύπο πού εἶχε ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῶν Ἀβραμιτῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ὑπόθεση Α. Ξυγγόπουλου). Στὶς ἀρχές τοῦ 15^{ου} αἰ. ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης ἀφιερώνει δύο λόγους τοῦ στήν Ἀχειροποιήτο πού καθιστοῦν πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Εὐαγγελισμό τῆς θεοτόκου.

Μετὰ τὸ σεισμό τοῦ 1978 ἡ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ ἀπέδωσε μερικὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα πού συμπληρώθηκαν μετὰ ἄλλα πού ἔφερε στὸ φῶς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν περίβολο τοῦ ναοῦ.

Ἡ μεγάλη ἀπόκλιση τῶν τριῶν ἀνατολικά κίονων τῆς νότιας κιονοστοιχίας ἀλλὰ καὶ ἡ σταδιακὴ ἀπομάκρυνση τῶν τόξων πάνω ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ νότιου ὑπερώου μᾶς ὀδήγησαν στὴ σκέψη τῆς καθάρσεως τῶν κονιαμάτων τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ ναοῦ. Ἀποδείχτηκε ὅτι ὅλος ὁ νότιος τοῖχος καὶ τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ εἶναι νεώτεροι. Ἀνασκαφὴ ἐξωτερικά καὶ νότια ἀπὸ τὸ ἱερό ἀπόδειξε ὅτι τὸ νότιο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ ναοῦ εἶχε ἄνοιγμα, ἀντίστοιχο ἴσως σὲ μορφή μετὰ τὸ τρίβηλο τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ ἴδιου τοῖχου. Ὁ ἐξωτερικὸς χώρος εἶναι πλακοστρωμένος σὲ δύο φάσεις. Στὸ κόνιαμα τῆς δεύτερης βρέθηκε νόμισμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ κοπῆς 547/8. Χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν δαπέδων βρέθηκαν λείψανα τοῦ ρωμαϊκοῦ λουτροῦ.

Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ βρέθηκαν οἱ βάσεις ἀμφικιόνων τοῦ πεντάλοβου παρθυροῦ τῆς ἀρχικῆς φάσης τοῦ 447/8 - 460.

Στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου ἡ ἀρχικὴ φάση ὀρίζεται ὡς τὰ τόξα τοῦ τρίλοβου παρθυροῦ τοῦ ὑπερώου. Περνώντας στὴν κιονοστοιχία τοῦ βόρειου ὑπερώου καὶ συγκρίνοντάς τὴν μετὰ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ νότιου ἀποδεικνύεται ὅτι ἀνήκει στὴ δεύτερη φάση τοῦ ναοῦ. Ἡ χρονολόγηση τῶν κιονοκράνων τῆς δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβεῖ τὸν 7^ο αἰ.. Ἄν αὐτὸ συνδυαστεῖ

μέ τὸ νόμισμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, θά καταλήγαμε σὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ δευτέρα φάση τοῦ ναοῦ ἢ μάλλον ἡ ἐπισκευή τῆς βασιλικῆς τοῦ 5^{ου} αἰ. χρονολογεῖται σὲ μέσα τοῦ 6^{ου} αἰ. .

Ἡ καθαίρεση τῶν κονιαμάτων τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ ναοῦ ἔφερε σὲ φῶς μερικές πολὺ σημαντικές λεπτομέρειες. Τὰ στοιχεῖα πού βρέθηκαν εἶναι· α) δοκοθήκες κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ ὑπερώου, β) γένεση καμάρας κάτω ἀπὸ τὸ τελευταῖο δυτικά πολυθλοβη παράθυρο τοῦ ὑπερώου καὶ κοντὰ σὲ κλιμακοστάσιο τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ ναοῦ, γ) γένεση καμάρας σὲ ὅλο τὸ μήκος τῆς βόρειας ἐπιφάνειας τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ βόρειου κλίτους. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ σὲ συνάρτηση μὲ τὶς τρεῖς μεγάλες θύρες πού ἀνοίγονται σὲ βόρειο τοῖχο μᾶς ὁδήγησαν σὲ τὴν ἔρευνα ὅλου τοῦ χώρου βόρεια ἀπὸ τὸ ναό. Ἡ ἀνασκαφή ἀποκάλυψε τοῖχο παράλληλο μὲ τὸ βόρειο τοῦ ναοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση 6,30 μ. ἀπὸ ἐκεῖνον. Ὅριζόταν δηλαδὴ χώρος ἰσοπλατῆς μὲ ἓνα κλίτος τοῦ ναοῦ καὶ στεγαζόταν μὲ μονόριχτη στέγη, ὅπως δείχνουν οἱ δοκοθήκες. Ἀργότερα, ὅταν ὁ ναός ἐπισκευάζεται, δημιουργεῖται σὲ τὸν ἴδιο χώρο στοὰ πλάτους 2,45 μ. κατὰ μήκος τοῦ ναοῦ πού καταλήγει σὲ κλιμακοστάσιο καὶ ἀναδιαρθρώνεται σύμφωνα μὲ τὸ νέο ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο ὁ ὑπόλοιπος χώρος τῆς ἀρχικῆς φάσης.

Ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ κλιμακοστασίου εἶναι δύσκολο νὰ ὀρισθεῖ, ὅπως καὶ ἡ μορφή τῆς δευτέρας φάσης, ἂν καὶ γι' αὐτὴν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι κάλυπτε καὶ τὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρώτη δυτικὰ θύρα τοῦ βόρειου τοῖχου. Ἡ τρίτη πού διατηρεῖται μέχρι σήμερα σὲ ὕψος φαίνεται ὅτι ἀνήκει σὲ ὄψιμα βυζαντινὰ χρόνια.

Μετά τὴ μελέτη τῶν γλυπτῶν τῆς συλλογῆς τῆς Ροτόντας ἀναγνωρίστηκαν· α) μερικὰ θωράκια ἀπὸ ἐκεῖνα πού ἔφραζαν τὰ μετακίονια διαστήματα τῆς κιονοστοιχίας τοῦ νότιου ὑπερώου σὲ τὸν 5^ο αἰ. καὶ β) πεσσίσκοι τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, πού ἦταν εὐθύ μὲ σολέα σὲ κέντρο καὶ ὄριζε τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ ὡς τὸν τρίτο κίονα τῆς βόρειας καὶ νότιας κιονοστοιχίας. Ἰχνη στοὺς δύο κίονες δείχνουν ὅτι τὸ φράγμα εἶχε εὐθύ ἐπιστύλιο.

Ε. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ - ΤΣΟΥΡΗ

ΖΥΛΟΓΛΥΠΤΗ ΠΟΡΤΑ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΜΟΛΥΒΔΟΣΚΕΠΑΣΤΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Τήν άνοιξη τοῦ 1980 άποτυχημένη άπόπειρα άρχαιοκαπηλείας στό βυζαντινό καθολικό τῆς Μονῆς Κοιμήσεως θεοτόκου Μολυβδοσκεπάστου Ἰωαννίνων, δίπλα στά έλληνοαλβανικά σύνορα,έγινε άφορμή νά συντηρηθεῖ στά έργαστήρια τῆς 8ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἡ μία άπό τίς δύο ξυλόγλυπτες θύρες τοῦ ναοῦ.

Πρόκειται γιά δίφυλλη πόρτα, όρθογώνιου σχήματος, μέ γενικές διαστάσεις 1.81 X 1.12 μ. καί άνάγλυψη διακόσμηση στήν έξωτερική πλευρά. Κορνίζα ήμικυκλικῆς διατομῆς,καρφωμένη στό ξύλο μέ σιδερένια καρφιά, περιβάλλει κάθε φύλλο χωριστά καί τό διαιρεῖ σέ τρεῖς καθ' ύψος πίνακες. Ὁρθογώνια διάχωρα,πού τά πλασιώνει έπιπεδόγλυφος άλυσωτός πλοχμός,σχηματίζονται μέσα σέ κάθε πίνακα.Στά δύο άνώτερα εἰκονίζεται ό Εὐαγγελισμός,στά μεσαῖα οἱ κορυφαῖοι Ἀπόστολοι Πέτρος καί Παῦλος καί στά κατώτερα δύο φανταστικά,φτερωτά ζῶα,πού παλεύουν μέ μεγάλα, κουλουριασμένα φίδια. Ὅλες οἱ παραστάσεις,πού έχουν άποδοθεῖ σέ χαμηλό άνάγλυφο,βρίσκονται κάτω άπό τοξύλλια.Μικρά δέντρα,σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα καί ξύλινα στοιχεῖα,πού μιμοῦνται τορνευτά κολωνάκια (balustres),συμπληρώνουν τό διάκοσμο ώς παραπληρωματικά θέματα. Οἱ ξυλόγλυπτες έπιφάνειες έχουν χρωματισθεῖ μέ κόκκινο άνοιχτό,κίτρινο καί πράσινο σκοτεινό χρώμα.

Μέ βάση τεχνοτροπικά κριτήρια μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στά ύστεροβυζαντινά χρόνια.Ξυλόγλυπτες πόρτες τῆς έποχῆς αὐτῆς έχουν διατηρηθεῖ στή Ρουμανία (πόρτα τῆς Μονῆς Ζησαρον),στή Σερβία (πόρτες Ἀγ. Νικολάου καί Ἀγ.Κων/νου καί Ἐλένης Ἀχιλῆος),στή Βουλγαρία (πόρτα τῆς Rila) καί στήν Ἑλλάδα (πόρτα τοῦ ναοῦ τῶν Γενεθλίων τῆς θεοτόκου Δροσοπηγῆς Ἄρτας καί πόρτα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὀλυμπιώτισσας στή Θεσσαλία). Οἱ περισσότερες εἶναι δίφυλλες καί τό γενικό σχῆμα τῆς διάταξῆς τους εἶναι τό ἴδιο περίπου μ'έκεῖνο τῆς πόρτας τῆς Μολυβδοσκεπάστου. Τό θεματολόγιό τους περιλαμβάνει θρησκευτικές παραστάσεις,μυθολογικές σκηνές,φανταστικά ζῶα καί πουλιά,γεωμετρικά κοσμήματα,σταυροῦς κ.ά. Ἀπό τήν άποψη τῆς εἰκονογραφικῆς σύνθεσης τῶν παραστάσεων ἡ πόρτα τῆς Μολυβδοσκεπάστου έχει άμεση σχέση μέ βυζαντινά βημόθυρα,μέ ώρισμένα άπό τά όποῖα παρουσιάζει καί τεχνοτροπικές συγγένειες.Τά θέματά της συναντοῦμε έπίσης στίς χάλκινες βυζαντινές θύρες τῆς Μέγιστης Λαύρας καί τοῦ Βατοπεδίου,άλλά καί στό κιβωτίδιο τῆς Terracina . Σέ σχέση μέ τίς ξυλόγλυπτες πόρτες τῆς Δροσοπηγῆς Ἄρτας καί τῆς Ὀλυμπιώτισσας μόνη αὐτή εἶναι διακοσμημένη μέ παραστάσεις θρησκευτικοῦ χαρακτήρα.

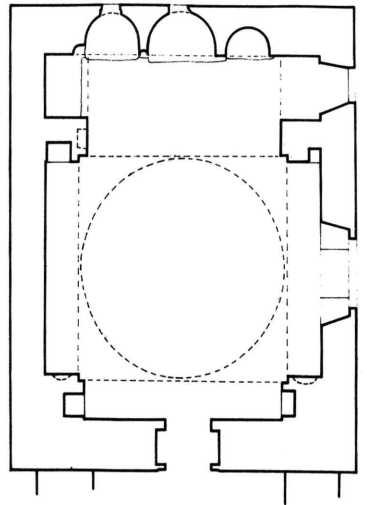
ΜΙΑΤΤΙΑΔΗΣ Δ. ΠΟΛΥΒΙΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΪΔΡΙΟΥ " ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ"
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΡΟΒΑΤΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

Τό κελλί "Αγ. Γεώργιος" βρίσκεται στην Προβάτα ,μιά περιοχή στην ΒΑ πλευρά της χερσονήσου του Άγ. Όρους, μεταξύ των μονών Καρακάλλου και Μεγίστης Λαύρας. Τό ναΐδριο του κελλιού, σύμφωνα με ανάγλυφη έπιγραφή σέ δόμο της τοιχοποιίας του, κτίστηκε στά 1631, γεγονός πού άναφέρεται καί σέ έγγραφα της έποχής πού σώζονται στό άρχεΐο της μονής

Μεγίστης Λαύρας. Έχει διαστάσεις 6,96 X 5,72 καί στεγάζεται μέ άτύμπανο ήμισφαιρικό τροΰλλο στόν κυρίως ναό καί μέ ήμικυλινδρική καμάρα στό άνογχο ιερό του. Σέ μεταγενέστερη φάση εΐχε προστεθεΐ στά δυτικά νάρθηκας, σήμερα γκρεμισμένος τελείως, πού, σύμφωνα μέ άξιόπιστες γραπτές μαρτυρίες, στεγαζόταν έπίσης μέ άτύμπανο ήμισφαιρικό τροΰλλο. Τό έσωτερικό εΐναι κατάγραφο μέ τοιχογραφίες πού έγιναν στά 1635, σύμφωνα μέ έξίτηλη σήμερα έπιγραφή, τό κείμενο της οποίας εΐναι γνωστό άπό παλαιότερη δημοσίευση. Ή τοιχοποιία εΐναι άπό λιθοδομή στην οποία χρησιμοποιήθηκε ως συνδετικό άπλό πηλοκονίαμα* έδω όφείλεται ή κακή συνεκτικότητα της όλη κατασκευής έξ αίτίας της οποίας άλλωστε τό κτίσμα εΐναι σήμερα ύπό κατάρρευση.

Ή αρχιτεκτονική του ναΐδριού παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον, παρ'όλο πού τό κτίσμα δέν έντυπωσιάζει, ούτε μέ τό μέγεθος του, ούτε μέ την έξωτερική του εμφάνιση. Κατ'άρχήν πρόκειται για ένα άρεκέτα πρώιμο παράδειγμα έφαρμογής του άτύμπανου ήμισφαιρικού τροΰλλου, πού άργότερα διαδόθηκε ευρύτατα, ιδιαίτερα στό "Αγ. Όρος. Πέρα όμως άπό αυτό, στό έσωτερικό του ναΐδριου υπάρχουν όρισμένα άξιοπρόσεκτα στοι-

0 1 2μ

χεῖα, μερικά από τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐντοπιστεῖ καί σέ ἄλλα παρόμοια κτίσμα-
τα μεταγενέστερης ὁμως ἐποχῆς. Τά στοιχεῖα αὐτά εἶναι κάποια μικρά κογ-
χάρια πού διανοίχτηκαν στους τοίχους γιά νά ξεπεραστοῦν ὀρισμένα μικρο-
προβλήματα πού θά δημιουργοῦσε στή λειτουργία τοῦ κτίσματος τό ιδιαί-
τερα μικρό μέγεθος του. Τά κογχάρια αὐτά συντελοῦν στό νά προσδοθεῖ μιὰ
ποικιλία στή διάπλαση τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἀκριβῶς γιατί τό μέ-
γεθος τοῦ ναῖδριου εἶναι τέτοιο ὥστε αὐτά νά ξεχωρίζουν καί νά μήν ἐξα-
φανίζονται μέσα στό σύνολο.

Ἔτσι στό ἱερό, μεταξύ πρόθεσης καί κεντρικῆς κόγχης, ὑπάρχει ἓνα μα-
κρόστενο ἀβαθές κογχάριο πλάτους 0,12 μ., μέ ἰσοαμίζουσα καμπυλωτή ἐπί-
στεψη, πού χρησίμευε γιά τήν ἀνάρτηση τοῦ θυμιατηριοῦ.

Στό πάχος τῶν τοίχων πού διαμορφώνουν τούς λαμπάδες τῆς πόρτας δια-
νοίγονται δύο ἀβαθεῖς ὀρθογωνικές κόγχες διαστάσεων ἴσων μέ τίς ἀντί-
στοιχες τῶν θυροφύλλων, ἔτσι ὥστε ὅταν αὐτά εἶναι ἀνοιγμένα νά εἰσχω-
ροῦν μέσα τους, καί νά μή μειώνουν μέ τό πάχος τους τό πλάτος τοῦ ἀνοίγ-
ματος.

Τό πιό πρωτότυπο ἴσως ἀπό τὰ στοιχεῖα αὐτά εἶναι οἱ μικρές ἐκβαθύν-
σεις πού ὑπάρχουν στήν ἀνατολική ὄψη τῶν δύο δυτικῶν παραστάδων πού φέ-
ρουν τὰ τόξα τοῦ τρούλλου, ἀκριβῶς στή θέση πού βρίσκονται οἱ ἀντίστοιχοι
ἀγκῶνες αὐτῶν πού καθορίζονται στά παρακείμενα στασίδια.

Τό ἐνδιαφέρον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναῖδριου δέν περιορίζεται μόνο
στά παραπάνω στοιχεῖα, ὁμως ἡ πλήρης ἐξέτασή της ἀπαιτεῖ ἀσφαλῶς μιὰ
εὐρύτερη δημοσίευση.

Χ. ΣΙΑΣΑΜΠΑΝΗ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Β. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ

ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου βρίσκεται στό χωρο ἀνάμεσα στόν ἀρχαῖο Ἰππόδρομο καί τά Ἀνατολικά Τείχη τῆς πόλης. Ἡ Β.Α. γωνία τοῦ κτίσματος ἀποτελεῖ μέρος Τριγωνικοῦ Πύργου τοῦ Τείχους.

Ὁ ναός δέν εἶναι χρονολογημένος ἀπό ἐπιγραφικό ἢ κάποιο ἄλλο ἱστορικό στοιχεῖο. Ἡ πρώτη ἀναφορά στήν ὕπαρξή του ὀφείλεται στό V. Grigori-
vič (1845), ἐνώ ὁ ἀρχιμανδρῆτης Porfirij Uspenskij (1859) μᾶς δίνει πολὺτιμες πληροφορίες γιά τήν λειτουργία του ὡς θεραπευτήριου. Ὁ ναός ἀνήκει στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Αὐτό ἀποδεικνύεται τόσο ἀπό τόν τύπο τῆς κάτοψής του (δίκλιτος δρομικός ξυλόστεγος) ὅσο καί ἀπό τά γενικώτερα μορφολογικά καί δομικά στοιχεῖα: οἱ τοιχοποιεῖς ἀπό πέτρες μικρές καί χῶμα, τό ἐξωτερικό ἐπίχρισμα πού καλύπτει μόνο τοὺς ἀρμούς, οἱ γωνίες τοῦ κτίσματος ἀπό λαξευτά μάρμαρα, τά παράθυρα μέ τά ὀξυκόρυφα τόξα, οἱ στρογγυλοὶ φεγγίτες, οἱ ὀροφές ἀπό καμπύλα μπαγδατόπηκτα μῆματα καί οἱ ξύλινες διακοσμῆσεις. Στήν Θεσσαλονίκη ὑπάρχουν ἀρκετές ἐκκλησίες τοῦ 18ου αἰῶνα μέ τά ἴδια περίπου μορφολογικά χαρακτηριστικά.

Ὁ σημερινός μεταβυζαντινός ναός, ἴσως εἶναι κτισμένος στό χωρο τῆς Βυζαντινῆς Μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων πού ἐντοπίζεται, ἀπό τίς πηγές, "ἐν τῇ γειτονίᾳ τοῦ Ἰπποδρόμου". Τόν παραπάνω συσχετισμό εὐνοεῖ καί ἡ χρῆση τοῦ ναοῦ ὡς θεραπευτήριου πού συνδέεται μέ τίς ἱαματικές ιδιότητες τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων. Ἡ πιθανότερη ὁμωσ ἐκδοχή γιά τήν ἵδρυσή του, φαίνεται νά εἶναι ἡ δημιουργία μικροῦ ναοῦ στή θέση παλαιότερου προσκυνηματος στήν κόγχη Τριγωνικοῦ Πύργου τῶν Τειχῶν, ὅπου ἐγγράφεται καί τό ἱερό τοῦ σημερινοῦ ναοῦ.

Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου δέν ἦταν ποτέ ἐνοριακός ἀλλά ἰδιόκτητο παρεκκλήσι τῆς Μητρόπολης, πού ἐκτελοῦσε χρέη θεραπευτηρίου γενικά καί στά νεώτερα χρόνια φρενοκομείου τῶν πτωχῶν. Ἐνα μέρος τῶν ἐσόδων του πρίν καί μετά τήν ἀπελευθέρωση διατίθεται στήν Ἑλληνική Κοινότητα γιά τήν λειτουργία τοῦ Σχολείου καί τοῦ Νοσοκομείου.

Οἱ φάσεις τοῦ κτίσματος: Στή σημερινή κατάσταση ὁ ναός δέν ἔχει γυναικωνίτη καί χαγιάτι. Οἱ χώροι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν ὀργανικά μέρη τοῦ ναοῦ στήν προηγούμενη φάση του, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό στοιχεῖα πού ἔδωκε ἡ συστηματική μελέτη τοῦ μνημείου στή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς

πρόσφατης επίσκεψής του (1980-1981). Διάφορες ένδειξεις (π.χ. ύπαρξη κατακόρυφου άρμου στο Δ και Α τοίχο ύψους 1,10μ. κάτω από τήν κορνίζα επίστεψης) μαζί με τήν ιδιομορφία τής κάτοψης (δίκλιτος ναός) και τό αποτέλεσμα άνασκαφικής τομής-πού απέδειξε ότι τό β.κλίτος αποτελεί μέρος τοῦ άρχικοῦ κτίσματος-μάς οδηγούν στη διατύπωση τής υπόθεσης ότι στήν άρχική του φάση ο ναός είχε τό β.κλίτος χαμηλότερο σε ύψος και μέ δάπεδο ύπερυψωμένο, πού χρησημευε σαν νάρθηκας και γυναικωνίτης.

Τά χριστιανικά μνημεΐα τής Τουρκοκρατίας τείνουν νά καταστραφοῦν μέσα από μία διαδικασία σύγκρισής τους μέ τόν μνημειακό πλοῦτο τής χώρας. Ἡ εξέταση όμως τής ιστορικής τους σημασίας για τόν Ἑλληνισμό στά χρόνια τής Τουρκοκρατίας και ἡ ανάδειξη τῶν αὐθεντικῶν αἰσθητικῶν τους ἀξιῶν, θά μπορούσε νά τά τοποθετήσει σε ἴση μοῖρα μέ ἄλλα ἐπώνυμα και περίτεχνα.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΕΜΜ.ΤΑΒΛΑΚΗΣ, αρχαιολόγος

ΙΟη'Εφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΑΤΑ

(ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ, Ἱ.Μ.Μ.ΛΑΥΡΑΣ)

Ὁ σημερινός ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στήν Προβάτα τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας(Ἅγιον Ὄρος)κτίστηκε τό ἔτος 1631 ἀπό τόν Πνευματικό Ματθαῖο, σύμφωνα μέ μιᾶ ἐπιγραφή σκαλισμένη σέ πέτρα στήν ΒΑ γωνία,καί τοιχογραφήθηκε τό 1635 ἀπό ἄγνωστο ζωγράφο,σύμφωνα μέ ἄλλη,κατεστραμμένη σήμερα, γραπτή ἐπιγραφή.Ὅπως πληροφορούμαστε ἀπό τούς κώδικες τῶν δελφάτων τῆς Μονῆς Μ.Λαύρας καί ἄλλα ἀρχαϊκά ἔγγραφα πού φθάνουν ἀπό τό τέλος τοῦ 15ου αἴ. μέχρι τά μέσα τοῦ 20ου,στή θέση τοῦ σημερινοῦ ναοῦ ὑπῆρχε ἄλλος μικρότερος ὁ ὁποῖος κατεδαφίστηκε.

Ὁ ναός ἀποτελεῖται ἀπό τόν κυρίως ναό καί τόν νάρθηκα.Καί οἱ δυό χῶροι ἦταν σκεπασμένοι μέ μικρές ἀσπίδες.Σήμερα ὅ,τι ἀπομένει ὄρθιο εἶναι μόνον ὁ κυρίως ναός ἐνῶ ἀπό τόν νάρθηκα σώζονται λίγα κρημνίσματα.

Στήν πρόσοψη τοῦ ναοῦ σώζονται μερικῆς σκηνῆς(Εὐαγγελισμός κ.ἄ) καί μέσα σέ κόγχη πάνω ἀπό τήν εἴσοδο ἡ μορφή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου πού σκοτώνει τόν δράκοντα.Μέσα στόν ναό μπορεί κανεῖς νά παρακολουθήσει ὅλο τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα ξεκινώντας ἀπό τούς ἀγίους τῆς κάτω ζώνης μέχρι τόν Παντοκράτορα τοῦ θόλου.Στό δυτικό τοῖχο πάνω ἀπό τήν εἴσοδο εἰκονίζονται ὁ ἅγιος Κήρυκος καί ἡ ἀγία Ἰουλίττα καί ἀνάμεσά τους μιᾶ ἐπιγραφή σέ τέσσερις στίχους.Δυό ὀριζόντιες γραμμές,ἡ μιᾶ ἀκριβῶς πάνω ἀπό τά στασίδια καί ἡ ἄλλη στή γένεση περίπου τῶν μεγάλων τόξων πού ὑποστηρίζουν τόν τροῦλλο,ὀρίζουν τή ζώνη τῶν ὀρθίων ἀγίων στους τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ.

Πάνω ἀπό τήν πρώτη αὐτή ζώνη παριστάνονται σκηνές τοῦ δωδεκαῦρου, δυό σέ κάθε τοῖχο: Ὑπαπαντή,Βάπτιση,Μεταμόρφωση,Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, Σταύρωση καί Ἀνάσταση,ἐνῶ στά ἐσωρράχια τῶν τριῶν μεγάλων τόξων εἰκονίζονται ἅγιοι σέ προτομή.Τήν εἰκόνα συμπληρώνουν οἱ τέσσερις Εὐαγγε-

λιστές στα σφαιρικά τρίγωνα, τὸ ἅγιον Μανδύλιο, τὸ ἅγιον Κεράμιον καὶ δύο ἄγγελοι στὰ μέτωπα τῶν τόξων.

Μιά ἰδιαίτερη ἐνότητα ἀποτελεῖ ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ Βήματος ὅπου εἰκονίζονται Ἰεράρχες μὲ πολυσταύρια φελόνια καὶ ὠμοφόρια στὴν κάτω ζώνη, ἡ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα, ὁ Τάφος καὶ ἡ ἁγία Τριάδα στὰ τεταρτοσφαίρια τῶν τριῶν κογχῶν. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη καὶ στὸ μεγάλο τόξο πάνω ἀπὸ τὸ ἱερὸ Βῆμα τέσσερις σκηνές ἀπὸ τὸ δωδεκάορτο: Βαΐοφόρος, Γέννηση, Πεντηκοστή καὶ Ἔγερση τοῦ Λαζάρου.

Στὴ χαμηλὴ ἀσπίδα πού σκεπάζει τὸν κυρίως ναὸ εἰκονίζεται χορδὸς δόδωμων προφητῶν στὸ χαμηλὸ τμήμα, μιὰ ζώνη μὲ προτομές Ἀγγέλων-Θεοτόκου-Προδρόμου φηλότερα καὶ τέλος ὁ Παντοκράτορας σὲ προτομή.

Ἡ κατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἀπελπιστική. Πολλὰ κομμάτια ἔχουν ἤδη πέσει ἢ εἶναι ἐτοιμόρροπα. Στὸ νάρθηκα μαζί μὲ τοὺς τοίχους πού ἔπεσαν χάθηκαν καὶ οἱ τοιχογραφίες. Ὅ,τι σώζεται σήμερα εἶναι μαυρισμένο καὶ μὲ λίγες ἐλπίδες ἐπιβίωσης.

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΕΙΚΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ ἔρευνα τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης-ἰδιαίτερα τῆς ζωγραφικῆς-στὴν Ἑλλάδα κινήθηκε μέχρι σήμερα πρὸς δύο κυρίως στόχους: ἀφενὸς τὴν προσγραφή τῶν ἔργων σὲ συγκεκριμένους ζωγράφους, ἀφετέρου τὴ διάκριση "Σχολῶν". Τὸ κύριο βάρος δηλαδὴ δόθηκε στὴν καλλιτεχνικὴ μορφή τῶν ἔργων. Ἡ ἔρευνα αὐτῶν τῶν στενῶν καλλιτεχνικῶν ζητημάτων (στύλ, τεχνικῆς, ἐργαστηρίων) ἔχει προχωρήσει ἀρκετά* μολαταῦτα ἔχει νὰ παρατηρήσει κανένας, ἰ) ὅτι ἡ δημοσίευση τοῦ ἀρχαίου ὕλικου ἀπέδειξε, κι ἐδῶ, τὴ σαθρότητα τῶν αἰσθητικῶν - μορφολογικῶν κριτηρίων μας (πράγμα ἄλλωστε γνωστὸ ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης) καὶ ἀνάγκασε σὲ ριζικὴ ἀναθεώρησή τους* καὶ 2) πῶς ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ἡ ἀντίληψη, ὅτι τὸ ἔργο τέχνης εἶναι συρραφὴ πολλῶν, συχνὰ ἀνομοιογενῶν, προτύπων.

Περιστασιακὴ ἀντίθετα ἦταν ἡ διερεύνηση τοῦ περιεχομένου. Μὲ ἐξαιρέσεις ἐλάχιστες ἐφαρμόστηκε μιὰ ὑπεραπλουστευμένη εἰκονογραφία - φικτῆ μέθοδος-ἀφ' ἑαυτῆς ἀνεπαρκῆς νὰ ἐρμηνεύσει ἱκανοποιητικὰ τὸ ἔργο τέχνης-, πού ὀδήγησε συχνὰ καὶ σὲ λαθεμένη ταύτιση τῶν προτύπων.

Ἡ ἀνεπάρκεια καὶ τὸ ἀδιέξοδο αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἔρευνας ὀφείλεται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ στὴν ἔλλειψη θεωρητικῶν κειμένων γύρω ἀπὸ τὴ φύση, τίς ἰδιομορφίες καὶ τὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἀναπτύχθηκε ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη, τίς ἀρχές δηλαδὴ πού διέπουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη στίς τουρκοκρατούμενες κι ἐνετοκρατούμενες χῶρες τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Πρόσφατη συζήτηση ἔθεσε ἐπὶ τάπητος τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου, ἀλλὰ νομίζω ὅτι σημαντικὸ μέρος τοῦ πεδίου παραμένει γιὰ διερεύνηση.

Ξεκινώντας ἀπὸ συγκεκριμένες παραστάσεις τοῦ χριστολογικοῦ, θεομητορικοῦ, βύχαριστιακοῦ καὶ κατηχητικοῦ κύκλου μὲ νόημα ἱμφιλεγόμενο, προσπαθοῦμε νὰ δείξουμε ὅτι ἡ ἐρμηνεία τους εἶναι δυνατὴ μόνο ἂν τοποθετηθοῦν σ' ἓνα εὐρύτερο, εἰκονολογικὸ πλαίσιο* ἂν δηλαδὴ λάβουμε ὑπόψη τὸν συνολικὸ πάλιτισμό (θρησκευτικὰ, πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα) τοῦ χώρου στὸν ὁποῖο ἐμφανίζονται, ἀλλὰ καὶ τῆς Δύσης. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς μεταβυζαντινῆς εἰκονογραφίας πρέπει νὰ διερευνηθεῖ: ὀφείλει ν' ἀντιμετωπίσει τὰ ἔργα τέχνης ὄχι ἀπλῶς σάν ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀτομικῆς

αισθητικής βούλησης ή κάποιας άσπαστης ομαδικής καλαισθησίας, αλλά πρώτιστα να τα κατανοήσει ως προϊόντα πνευματικής διεργασίας και συγκεκριμένων, παραδοσιακών ή νεοφανών, αντιλήψεων.

Ός παράδειγμα κατονομάσαμε δύο παράγοντες, που είσχω-
 ησαν από την ευρωπαϊκή Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση στη μεταβυζαντινή
 εικονογραφία, προκαλώντας τη βαθμιαία μεταλλαγή της από εκκλησιαστική/λα-
 τρευτική σε θρησκευτική/κοσμική. Πρόκειται α) για τις εικόνες ιδιωτικής
 ευλάβειας (Andachtsbilder, devotional icons), που ή παρουσία τους σημειώ-
 νεται ήδη από τις αρχές της μεταβυζαντινής εποχής, και β) για τις ευσπι-
 ρτικές ιδέες (Pietismus), που εισβάλλουν από τον 17ο αιώνα κι έξης. Καί τα
 δύο συμπύματα φτάνουν στο απόγειό τους με την Έπτανησιακή Σχολή (1727 έξ.)
 και τον επόμενο αιώνα (1830 έξ.) στην 'Αθήνα, με τους όπαδούς της Σχολής του
 Κονάχου (τους λεγόμενους "Νεοέλληνες Ναζαρηνούς").

Απαιτείται λοιπόν μιá συστηματική και αδιάκοπη αντιπαραβολή προς τη
 δυτική τέχνη και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, για να κατανοήσουμε τις πνευμα-
 τικές διεργασίες που συντελούνται στη μεταβυζαντινή τέχνη, απόρροια των
 όποιων είναι και ή διαφοροποίηση των αισθητικών αντιλήψεων. Αύτη ή
 σ υ κ ρ ι τ ι κ ή εικονολογική θεώρηση βοηθάει ν' αποκτήσουμε ασφαλέστερα
 κριτήρια, για ν' αποσαφηνίσουμε ποιá στοιχεΐα, πέρα από τον έπιφανειακό
 χαρακτηρισμό τους ως "προοδευτικών" ή "συντηρητικών", είναι γηγενή ή όθνεΐα
 στην 'Ορθόδοξη 'Ανατολική Έκκλησία. -

Ε.ΤΣΙΓΑΡΙΑΔΑΣ & ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΒΕΡΟΙΑΣ

Στήν ανακοίνωσή μου στο Συμπόσιο του 1981 είχα την ευκαιρία να αναφερθώ σε τμήμα των τοιχογραφιών της Παλιάς Μητροπόλεως Βεροίας, και συγκεκριμένα στον κύκλο της βαπτίσεως που σώζεται στους τοίχους της προθέσεως. Στήν ανακοίνωση τούτη έχω την πρόθεση παρά τον όγκο του θέματος, να δώσω, όσο είναι δυνατό, πληρέστερη εικόνα των αποτελεσμάτων της έρευνας στο μνημείο, που άρχισε τό 1971 και συνεχίζεται με διακοπές και σήμερα.

Ό ναός της Παλιάς Μητροπόλεως ανήκει στον τύπο της τρικλιτης βασιλικής με νάρθηκα και έγκάρσιο κλίτος, όπως άποδείχτηκε πρόσφατα μετά από άνασκαφή, περίπτωση απάνια, όπως ξέρω, για βυζαντινή βασιλική. Άπο τή βασιλική αυτή, που στα χρόνια της τουρκοκρατίας (τέλος 14ου-άρχές 15ου αί.) έγινε τζαμί, σώζεται σήμερα τό κεντρικό κλίτος, τό βόρειο και τό τμήμα του νάρθηκα, που αντίστοιχει στα κλίτη που άναφέραμε. Τόσο τό βόρειο κλίτος, όσο και ό νάρθηκας διατηρούνται με πολλές νεωτερικές έπεμβάσεις. Άντίθετα τό νότιο κλίτος έχει καταπέσει στα χρόνια της τουρκοκρατίας, γιατί αυτό τό λόγω ή νότια κιονοστοιχία, έντειχισμένη σήμερα, παίζει τό ρόλο του νότιου τοίχου του ναού.

Οί τοιχογραφίες που έχουν άποκαλυφθεϊ μέχρι σήμερα, κάτω από δύο στρώματα χοντρού σοβά, καλύπτουν τρίς επιφάνειες των τοίχων του κεντρικού κλίτους, τήν άψίδα του ίερου και τον χώρο της προθέσεως. Η κατάσταση διατηρήσεως, εάν εξαίρεσουμε αυτή της άψιδας και της προθέσεως, δεν είναι καλή, γιατί ή ζωγραφική επιφάνεια έχει τραυματισθεϊ άνεπανόρθωτα από τό σφυροκόπημα που δέχθηκε για τεχνικούς λόγους τήν έποχή που ό ναός έγινε τζαμί.

Τό σύνολο των τοιχογραφιών που έχουν άποκαλυφθεϊ από τήν μέχρι τώρα μελέτη, μπορεί να καταταγεϊ σε περισσότερες από τέσσερις περιόδους, που χρονικά έκτείνονται από τρίς αρχές του 12ου αί. έως στο πρώτο τέταρτο του 14ου αί.. Οί τοιχογραφίες αυτές καθώς δεν ανήκουν σε μία χρονική περίοδο δεν ακολουθούν ένα ένιατο εικονογραφικό πρόγραμμα, αλλά παρουσιάζουν τήν εικονογραφική έκείνη ποικιλία που είναι αποτέλεσμα της τμηματικής και κατά περιόδους άνανεώσεως ή συμπληρώσεως της τοιχογραφίσεως του ναού.

Άνεξάρτητα άπ' αυτό, και εάν εξαίρεσουμε τούς όλόσωμους ή στηθαίους άγίους που έντάσσονται στις δύο κατώτερες ζώνες και που ανήκουν σε διάφορες έποχές - από τον 13ο αί. έως τρίς αρχές του 14ου αί. - και σε ποικίλες τάσεις, στις δύο άνώτατες ζώνες έχουν διασωθεϊ κυρίως σκηνές. Τό μεγαλύτερο μέρος των σκηνών ανήκει στο δωδεκάορτο, όπου μάλιστα παρατηρεϊται ιδιαίτερη έμφαση στις σκηνές των παθών. Παράλληλα έχουν διασωθεϊ λείψανα θεμάτων που άποδεικνύουν τήν ύπαρξη εύρύτερων κύκλων που αναφέρονται στην παιδική ηλικία, στα θαύματα-στά πάθη και στην Άνάσταση του Χριστού. Πληρέστερα διατηρούνται Οί σκηνές από τον κύκλο της βαπτίσεως στην πρόθεση και όί όλόσωμοι έραρ-

χες με τή ζώνη τῶν στηθαίων μέσα σέ κύκλο Ἀποστόλων στό ἱερό.

Στήν "πρώτη περίοδο " τοιχογραφήσεως τοῦ ναοῦ, πού ἴσως δέν εἶναι ἡ ἀρχική, ἀνήκουν ἐλάχιστα κομμάτια τοιχογραφιῶν πού μποροῦν νά τοποθετηθοῦν στό πρῶτο μισό καί στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ Ι2ου αἰ. Οἱ τοιχογραφίες αὐτές, παρά τό γεγονός ὅτι δέν ἀνήκουν στήν ἴδια ἐποχή, διακρίνονται ἀπό λιτότητα καί γραμμική καθαρότητα τῶν τεχνικῶν μέσων καί τήν ἔνταση τοῦ ἐκφραστικοῦ στοιχείου.

Στή δεύτερη περίοδο τοιχογραφήσεως τοῦ ναοῦ τοποθετοῦνται οἱ σκηνές τοῦ δωδεκάορθου καί τοῦ κύκλου τῶν παθῶν πού σῶζονται στήν ἀνώτατη ζώνη τῆς νότιας καί βόρειας κιονοστοιχίας ἀντίστοιχα. Οἱ τοιχογραφίες αὐτές στό γενικό εἰκονογραφικό σχῆμα ἀκολουθοῦν τήν εἰκονογραφία τοῦ Ιο-Ιΐου αἰ., πλουτισμένες μέ στοιχεῖα πού ἐκφράζουν τίς ἀνανεωτικές τάσεις πού σημειώνονται στήν εἰκονογραφία στό δεύτερο μισό τοῦ Ι2ου αἰ.

Ἀπό τεχνοτροπική ἔποψη, ἔν καί τό σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν δέν εἶναι ἔργο ἐνός μόνο καλλιτέχνη, στά γενικά τους χαρακτηριστικά μποροῦν νά ἐνταχθοῦν στό πνεῦμα μιᾶς ἐνιαίας καλλιτεχνικῆς ἀντίληψης, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἡρεμιά καί αὐστηρή, ἔως μνημειακή σύνθεση μέ μορφές ἐπιβλητικές, ἀλλά συγκρατημένες στήν ἐκφραση. Ἡ τοποθέτηση τους στό πρῶτο τέταρτο καί ἴσως στήν πρώτη δεκαετία τοῦ Ι3ου αἰ., παρά τίς ἔντονες ἀναμνήσεις σέ τρόπους τῆς Κομνηνείας ζωγραφικῆς τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ Ι2ου αἰ. (NEREZI ΜΟΝΡΕΑΛΕ) πού παρατηρεῖται σέ ὀρισμένες σκηνές, φαίνεται πολλή πιθανή. Κι αὐτό γιατί σέ ἄλλες σκηνές-κυρίως ἀπό τόν κύκλο τῶν παθῶν- ἡ τεχνοτροπία ἐμφανίζεται πιά ἐξελιγμένη καθῶς διακρίνεται ἀπό ζωγραφική ἀντίληψη στήν ἀνάδειξη τῆς πλαστικότητας τῆς μορφῆς, πράγμα πού παρατηρεῖται σέ ἔργα τοῦ πρώτου τέταρτου τοῦ Ι3ου αἰ. σέ ἑλλαδικά καί βαλκανικά μνημεῖα.

Στή τρίτη περίοδο τοιχογραφήσεως τοῦ ναοῦ, πού χρονικά φαίνεται πῶς ἐκτείνεται στό δεύτερο τέταρτο τοῦ Ι3ου αἰ. ἔως στίς ὀρχές τοῦ τρίτου τέταρτου, μπορεῖ νά τοποθετηθοῦν ἡ Κοίμηση στό δυτικό τοῖχο, οἱ ἱεράρχες στήν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καί οἱ ὀλόσωμοι προφήτες καί ἅγιοι-μάρτυρες τῆς ἐκκλησίας στή δεύτερη ζώνη τῆς νότιας ὀψης τῆς βόρειας κιονοστοιχίας.

Τά τρία αὐτά σύνολα δέν εἶναι ἔργο τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη, χαρακτηρίζονται ὡστόσο ἀπό τήν τάση νά ἀποδώσουν μορφές μνημειακές μέχρι βαρεῖες, μέ ἔντονη τήν ἀναζήτηση τοῦ γλυπτοῦ στό πρόσωπα καί μέ ἐντυπωσιακή ἐκφραση ἀνησυχίας στό μάτια. Τοῦτο παρατηρεῖται κυρίως στούς ἱεράρχες καί στή ζώνη τῶν ὀλόσωμων ἁγίων καί λιγότερο στήν Κοίμηση, ὅπου οἱ μορφές εἶναι κοντόχοντρες καί οἱ ζωγραφικές ἀρετές στήν ἀπόδοση τοῦ προσώπου ἐκδηλες. Τά χαρακτηριστικά αὐτά πού διακρίνουν τίς παραπάνω τοιχογραφίες ἔχουν τό παράλληλό τους σέ ἔργα τοῦ δευτέρου μέχρι καί τοῦ τρίτου τέταρτου τοῦ Ι3ου αἰ.

Λόγω τοῦ περιορισμένου χρόνου δέν θά γίνεῖ λόγος γιά τίς τοιχογραφίες τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ Ι3ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ Ι4ου αἰ., πού ἀποτελοῦν ἀπό τά πιά ἀντιπροσωπευτικά ἔργα τῆς ἐποχῆς στήν ὁποία ἀνήκουν.-

Χ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ- ΤΣΙΟΥΜΗ - Π. ΘΕΟΔΩΡΙΑΔΗΣ
Μονή Βλατάδων - Νέα στοιχειά

Οι έργασίες στερεώσεως στο καθολικό της Μ. Βλατάδων έδωσαν νέα ση-
μαντικά στοιχειά τόσο για την αρχιτεκτονική του μνημείου όσο και για την
τοιχογράφηση του. Τα στοιχειά αυτά είναι πολύ ένδιαφέροντα, διότι ως τώ-
ρα, η ίδρυση του ναού τοποθετούνταν στον 14ο αί. και θεωρούνταν μάλιστα
ως ένα μνημείο ένιαίας κατασκευής εκτός από τη βορινή στοά, τον δυτικό
τοιχο και τμήμα του νότιου (νδ. πλευρά) που θεωρήθηκαν μεταγενέστερα
(1801).

Ο ναός είναι καλυμμένος με μονόριχτες στέγες ως το ύψος του τρούλ-
λου και δεν φαίνεται η σταυροκαμάρα, η οποία είχε αποκατασταθεί γραφικά.
Μετά την αποξήλωση της στέγης γύρω από τον τρούλλο αποδείχθηκε ότι η
σταυροκαμάρα σώζεται και μπορεί με πολύ μικρές επεμβάσεις να αποκαταστα-
θεί πλήρως.

Με την καθαίρεση των έσωτερικών έπιχρισμάτων για την διερεύνηση των
ρωγμών αποκαλύφθηκαν και οι κτηριακές φάσεις του μνημείου καθώς και οι
μικρής εκτάσεως επεμβάσεις που έγιναν σ' αυτό. Σχεδόν παράλληλα με τις
κτηριακές φάσεις συμβαδίζουν και τα ζωγραφικά στρώματα που διαπιστώθηκαν.
Τό πιό πάνω στρώμα έχει ζωγραφική με διάσπαρτα διακοσμητικά θέματα σε
γκρίζο κάμπο και ανήκει στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Η ζωγραφική αυτή
δεν σώζεται σ' όλη την τοιχογραφημένη επιφάνεια του ναού. Κάτω από τό
στρώμα αυτό σώζονται τοιχογραφίες σε αρκετή έκταση, αλλά χτυπημένες για
να κολλήσει τό έπιχρισμα της Τουρκοκρατίας. Οι τοιχογραφίες αυτές ανήκουν
στην τοιχογράφηση του ναού στην εποχή των Παλαιολόγων που την ξέραμε ήδη
από τά τμήματα που είχαν αποκαλυφθεί παλιότερα στο νότιο παρεκκλήσιο
και τά όποια χρονολογήθηκαν στο τέλος του 14ου αί. ή στις αρχές του 15ου
αί. Τα θέματα που αποκαλύφθηκαν προς τό παρόν είναι άγιοι και σκηνές
από τά θαύματα.

Σημαντική τοιχογραφία με τον άγιο Γρηγόριο τον θεσσαλονίκης (Γρη-
γόριο Παλαμά) που σώθηκε στο βορινό μέτωπο του νοτιοδυτικού πεσσού δεν
άφήνει καμιά άμφιβολία για την χρονολόγηση των τοιχογραφιών μετά την άξ-
οποίηση του άγιου, διότι ό Γρηγόριος στην έπιγραφή της τοιχογραφίας άνα-
φέρεται ως άγιος και έχει φωτοστέφανο. Όπωσδήποτε όμως οι τοιχογραφίες
δεν προχωρούν πέρα από τό 14ο αί. και μπορούν σίγουρα να τοποθετηθούν
μέσα στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα.

Φαίνεται όμως ότι οι τοιχογραφίες αυτές δεν αποτελούν την πρώτη δια-
κόσμηση του ναού, διότι ήδη η ρωγή, που διανοίχθηκε στο κλειδί της δυ-
τικής καμάρας, αποκάλυψε μικρό τμήμα στρώματος παλιότερης τοιχογράφησης,

ή όποία δέν διερευνήθηκε άκόμη έξαιτίας τής ύπαρξης του στρώματος του 14ου αί. Παράλληλα στον νότιο τοίχο του νοτιοδυτικού περσού σώθηκε μία μορφή σέ προσκύνηση, άρκετά προβληματική, διότι βρίσκεται κάτω άπό τήν τοιχογραφία του 14ου αί. καί είναι ζωγραφισμένη πάνω σέ πολύ λεπτό στρώμα έπιχρίσματος, σέ κάποια σημεία μάλιστα ή ζωγραφική έπεκτείνεται καί πάνω στην ίδια τήν τοιχοποιία του ναού. Δέν φαίνεται νά είναι σχέδιο, διότι σώζονται χρώματα στο πρόσωπο. Φαίνεται πώς άνήκει σέ παλιότερη έποχή, ή όποία δέν είναι άκόμη δυνατό νά καθορισθεϊ.

Ή ύπαρξη των ζωγραφικών στρωμάτων συμβαδίζει μέ τς κτηριακές φάσεις πού άνιχνεύθηκαν σ' αυτό. Στς κτηριακές φάσεις δέν συνυπολογίζουμε μικρής έκτάσεως έπεμβάσεις πού δέν άλλοίωσαν σημαντικά τή μορφή του ναού. Στή φάση τής Τουρκοκρατίας άνήκει σαφώς τό βόρειο παρεκκλήσιο μέ τή στοά στη βόρεια καί δυτική πλευρά καί τμήμα του νότιου τοίχου πού κολλά πάνω στο παλιότερο τμήμα, στο πέρας του όποιου μάλιστα ύάρχει καί γεϊσο. Ή φάση αυτή χρονολογήθηκε στα 1801. Ή μορφή όμως τής τοιχοποιίας δείχνει ότι ή φάση αυτή είναι πολύ προγενέστερη (ανάμεσα στον 15ο καί 16ο αί.) καί σ' αυτό συνηγορούν καί άλλα στοιχεία πού έντοπίσθηκαν κατά τήν έρευνα τής στέγης. Ής έπεμβάσεις του 1801 μπορούν νά θεωρηθούν όρισμένες μετασκευές πού έγιναν στην βόρεια καί δυτική εϊσοδο.

Ήδιαίτερο ένδιαφέρον όμως για τό μνημείο παρουσιάζουν οι προγενέστερες φάσεις πού διαπιστώθηκαν καί οι όποιες είναι καθοριστικές για τήν ιστορία του ναού. Συγκεκριμένα έντοπίσθηκε φάση τοιχοποιίας μέ συνδυετικό ύλικό χωμα, ή όποία καλύπτεται σέ μεγάλο μέρος μέ τς τοιχογραφίες του τελευταίου τετάρτου του 14ου αί. καί ή όποία περιορίζεται στον κεντρικό πυρήνα του ναού καί όχι σ' όλη του τήν έκταση.

Σέ μία άκόμη παλιότερη φάση άνήκουν τμήματα του κτίσματος πού έχουν έγχόρηγη τοιχοποιία μέ συνδυετικό ύλικό τό κουρασάνι. Τά τμήματα αυτά έχουν έπισημανθεϊ σέ χαμηλό ύψος στον κεντρικό πυρήνα. Στήν ίδια φάση άνήκουν έπίσης ή κόγχη του Ιεροϋ, τό νότιο παρεκκλήσιο καί τό τμήμα του νότιου τοίχου πού βρίσκεται ανάμεσα στη νότια εϊσοδο καί στο τμήμα τής μεταγενέστερης τοιχοποιίας, πού άνήκει στα χρόνια τής Τουρκοκρατίας.

Άπό τς πρώτες λοιπόν έρευνες διαπιστώθηκε ή ύπαρξη πολλών φάσεων στο ναό. Έκτός δηλαδή άπό τς γνωστές προσθήκες των προϋλων καί του στηθαίου στα 1907, τς όχι έκτεταμένες έπεμβάσεις στα 1801, καί τήν διεύρυνση τής βόρεια καί δυτικής στοάς στην πρώιμη Τουρκοκρατία, ύάρχουν δύο παλιότερες φάσεις στο ναό. Αύτές οι δύο φάσεις αναθεωρούν τς άπόψεις για τήν ίδρυση του ναού στον 14ο αί. καί μάς ύποχρεώνουν νά αντιμετωπίσουμε τό θέμα τής προϋπαρξης ένός παλιότερου κτίσματος στη θέση αυτή, τό

όποιο πιθανόν έξαιτίας μερικῆς καταστροφῆς του μετασκευάσθηκε.

Στοιχεῖα τόσο γιά τό ἀρχικό κτίσμα ὡς καί γιά τήν μετατροπή του σέ σταυροειδή ναό ἔχουν ἤδη ἐπισημανθεῖ, πιστεύουμε ὅμως ὅτι ἡ περαιτέρω ἔρευνα τοῦ μνημεῖου κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν στερεώσεώς του θά δια- φωτίσει πλήρως τό πρόβλημα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤ. ΧΑΡΚΙΟΛΑΚΗΣ

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΤΑΥΡΟΝΙΚΗΤΑ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ . Ι . ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ

Ἡ Ἰδρυση τῆς μονῆς Σταυρονικήτα ἀνάγεται πιθανώτατα στά τελευταῖα χρόνια τοῦ 10ου αἰ., μιά καί, σύμφωνα μέ τίς ὡς τώρα γνωστές γραπτές πηγές, φαίνεται νά ὑφίσταται ἤδη στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ.

Οἱ πληροφορίες μας γιά τήν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς τῆς μονῆς περιορίζονται, στήν ἀπλή σχεδόν ἀναφορά τοῦ ὀνόματός της, σέ ὀρισμένα ἔγγραφα τοῦ 11ου καί τοῦ 12ου αἰ. ποῦ σώζονται στά ἀρχεῖα μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὀρους. Φαίνεται ὅμως πώς ἡ πρώτη αὐτή περίοδος ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολη γιά τό Ἁγιον Ὀρος, ἐξαιτίας τῶν ἀνώμαλων καταστάσεων τῆς ἐποχῆς (πειρατεῖα, καταλάνοι, φραγκοκρατία κλπ), γι' αὐτό καί σέ κάποια φάση ἡ μονή εἶτε καταστράφηκε καί διαλύθηκε διά μιᾶς εἴτε, ἀφοῦ λεηλατήθηκε, περιέπεσε σέ παρακμή καί ἐγκαταλείφθηκε μετά λίγα χρόνια. Πάντως, εἶναι βέβαιο πώς, ἀκόμα κι ὅταν ἡ μονή ἦταν ἐντελῶς ἐρημη, ἡ ἱερά Σύναξη συντηροῦσε τόν πύργο της, ποῦ χρησίμευε σάν βίγλα τῶν Καρυῶν.

Πολύ ὀρθότερα, στά χρόνια τοῦ Σουλτάνου Σουλεῒμάν τοῦ Α' (1521-1566), ἐπιχειρεῖται ἡ πρώτη ἀνακαίνιση τῆς μονῆς ἀπό τόν Γρηγόριο τόν Γηρομεριάτη, ἡγούμενο τῆς ἡπειρωτικῆς μονῆς Γηρομερίου καί πατριαρχικό ἔξαρχο, ποῦ ὅμως δέν ὀλοκληρῶνεται (1533-1540).

Ἀμέσως μετά, ἀναλαμβάνεται ἡ δευτέρα καί κύρια ἀνακαίνιση τῆς μονῆς, ἀπό τόν τότε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμία τόν Α' (1522-1546), ποῦ στέφεται τελικά μέ ἐπιτυχία. Σύμφωνα μέ ἕνα χρονικό τῆς ἐποχῆς : "τοῦτος δ' πατριάρχης κύρις Ἱερεμίας ἀνεκάτισε ἐκ βάθρων γῆς τό μοναστήριον τοῦ Σταυρονικήτα, μέγας Νικόλαος ὀνομαζόμενον, μέσα εἰς τό Ἁγιον Ὀρος, ὅποῦ ἦτον ἐρημον. καί τόν ναόν μέγιστον καί θαυμαστόν μετά ναβήκων ἔκαμε καί τόν ἱστόρησε ὀραιότατα καί λαμπρά, καί κελλία τῶν καλογήρων ἔκαμε, καί πύργους καί τράπεζαν καί τοῖχον μέγαν καί δυνατόν τό γύρον ἔκτισε, καί ὑπερ κατέλλι τό ἑκαλλώπισε" (1540-1546). "Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι, οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Σταυρονικήτα εἶναι ὄριμο ἔργο τοῦ περιφημοῦ Κρητικοῦ ζωγράφου καί μοναχοῦ Θεοφάνη Στρελτζα-Μπαθᾶ (1546).

Ἡ κυρίως ναός τοῦ καθολικοῦ, ποῦ βρῆσκαται στό κέντρο τῆς στενῆς ἀλλῆς τῆς μονῆς, εἶναι τοῦ τύπου τοῦ σύνθετου ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς τετρακιδίου μέ τροῦλλο, καί συμπληρῶνεται σήμερα μέ ναβήκα (λιτή) δικιδνιο μέ τροῦλλο. Ἄς προστεθοῦν ἀκόμη ἐδῶ ὅτι, τό καθολικό τῆς μονῆς Σταυρονικήτα εἶναι σήμερα : α) τό μοναδικό ἀγιορεῖτικο καθολικό ποῦ δέν ἀκολουθεῖ τόν γνωστό ἀθωνίτικο τρίκογχο τύπο τῶν ὑπόλοιπων, καί β) τό μικρότερο ἀγιορεῖτικο καθολικό, (19.30μ X 8.30μ), στή σειρά τῶν

καθολικῶν τῶν εἴκοσι μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Στή σύντομη αὐτή ἀνακοίνωση θά ἐκτεθοῦν τά, σχετικά μέ τό καθολικό τῆς μονῆς Σταυρονικήτα, στοιχεῖα πού ἔχουν προκύψει μέχρι τώρα, ἀπό μιᾶ γενική ἔρευνα πού ἔγινε, στά πλαίσια τῆς μελέτης στερεώσεως τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος καί τοῦ ὑποβάθρου τῆς μονῆς πού ἐκπονεῖται ἀπό τήν Ἑπιθεσία Ἀναστηλώσεως τοῦ ΥΠΠΕ, σέ συνεργασία μέ τήν 10η Ἐφορεία Ἐυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

Ἡ γενική αὐτή ἔρευνα περιλαμβάνει δύο κύρια μέρη : α) τή δημιουργία ἐνός ἀρχείου φωτογραφιῶν καί σχεδίων ἀποτυπώσεως (σέ κατάλληλες κλίμακες) ἀλόκληρου τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος, καί β) τήν διερεύνηση τῆς οἰκοδομικῆς ἱστορίας καί τῆς σημασίας τῶν κτηρίων τῆς μονῆς, μέ τή βοήθεια κάθε εἴδους πηγῆς (ἔγγραφα ἀρχείων, παλιές ἀπεικονίσεις, λοιπές μαρτυρίες κλπ.).

Ἡ πραγματοποίηση τῆς ἔρευνας αὐτῆς ὀφείλεται στήν ἀμέριστη συμπαράσταση καί βοήθεια ἀλόκληρης τῆς ἀδελφότητος τῆς μονῆς Σταυρονικήτα, καί ἰδιαίτερα τοῦ Καθηγουμένου Βασίλειου, πρὸς τοὺς ὁποίους οἱ εὐχαριστίες καί ἡ εὐγνωμοσύνη μου εἶναι βαθεῖες καί εἰλικρινεῖς.

Δρ. ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗΣ, Έπιμελητής ΕΜΠ
 Δρ. ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΕΡΔΙΚΑΤΣΗΣ, Όρυκτολόγος ΙΓΜΕ

ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΟΣΤΡΩΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ
 ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

Η μελέτη αυτή αποτελεί τμήμα ενός έρευνητικού προγράμματος πού έντάσσεται στις δραστηριότητες τής 12^{ης} Έφορείας Βυζαντινών άρχαιοτήτων Καβάλλας.

Πρόκειται γιά μιιά έρευνητική προσπάθεια μέ σκοπό τήν άποκάλυψη τής μικροστρωματογραφικής δομής - μέ τή βοήθεια φυσικών μεθόδων άνάλυσης - τών τοιχογραφιών τού καθολικού τής Μονής Άγ. Ιωάννου τού Προδρόμου Σερρών (1^{ου} και 2^{ου} νάρθηκα, κυρίως ναού και ίεροῦ) καθώς και τού παρεκκλησίου τού Άγ. Νικολάου.

Πιό συγκεκριμένα έγινε δειγματοληψία από 33 διαφορετικές περιοχές τού συνόλου τών τοιχογραφιών. Τά δείγματα έγκλιβπίστηκαν σέ ρητίνη πολυεστέρα κατά τόν κλασσικό τρόπο έτσι ώστε νά είναι δυνατή ή μελέτη τού συνόλου τής στρωματογραφίας τών δειγμάτων και στή συνέχεια έξετάσθηκαν στό μεταλλογραφικό μικροσκόπιο σέ πολωμένο φως και μέ τή βοήθεια ήλεκτρονικού μικροανάλυτη τύπου SUPERPROBE 733 τής JEOL πού βρίσκεται στό Ίνστιτούτο Γεωλογίας και Μεταλλευτικών έρευνών (Ι.Γ.Μ.Ε.).

Παράλληλα πάρθηκαν άκτινογραφήματα Debye-Scherrer και υπέρυθρα φασματογραφήματα από μικροθραύσματα 10 περίπου δειγμάτων.

Έντοπίσθηκαν κυρίως όρυκτές χρωστικές, όρισμένες τών οποίων ή χρήση άρχισε από τούς προχριστιανικούς χρόνους όπως: άχρες ($Fe_2O_3 + Al_2O_3 \cdot 2SiO_2 \cdot 2H_2O + SiO_2$) αίματίτης (Fe_2O_3) ή λειμωνίτης ($Fe_2O_3 \cdot H_2O$) φυσικός άζουρίτης ($2CuCO_3 \cdot Cu(OH)_2$) "green earth" (ένυδρη πυριτική ένωση Mg, Al, K, και δισθενούς Fe) άνθρακικό ή θειικό άσβέστιο ($CaCO_3$ ή $CaSO_4$ αντίστοιχα) κιννάβαρι (HgS) λευκό τού μολύβδου ($2PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$) αλλά και χρωστικές πολύ νεώτερης ήλικίας όπως: θειικό βάριο ($BaSO_4$), "lithopone" ($ZnS + BaSO_4$) όξειδιο τού χρωμίου (Cr_2O_3) και λευκό τού τιτανίου (TiO_2).

Συγχρόνως άναγνωρίστηκε ή τεχνική τής δημιουργίας τών χρωματικών στρωμάτων άξιοποιώντας τά συμπεράσματα τής μικροσκοπικής παρατήρησης.

Έλπίζομε τό σύνολο τών συμπερασμάτων νά συμβάλει στήν άποτελεσματικώτερη γνώση τής άλήθειας σέ ότι άφορά τή χρονολογική τοποθέτηση τής άρχικής δημιουργίας και τών κατοπινών προσθηκών ή έπεμβάσεων.

Νέα στοιχεῖα στή διαμόρφωση τῆς ἐξωτερικῆς κόγχης τῆς Ἀχειροποιήτου

Ἡ ἔρευνα γιά τήν ἀρχική (τήν παλαιοχριστιανική) διαμόρφωση τῆς κόγχης τῆς Ἀχειροποιήτου, ξεκίνησε ἀφοῦ εἶχαν διαπιστωθεῖ οἱ βασικές φάσεις ἀπό τήν Π.Θεοχαρίδου πού τίς παρουσιάζει στό συνέδριο. Ἀπ' τήν ἀρχή ἦταν δεδομένα ἐκτός ἀπό τίς βασικές περιοχές τῶν φάσεων καί τά ἐξῆς:

1) Οἱ μαρμάρيني κιλλίβαντες πού προεξέχουν ἀπό τόν τοῖχο τῆς κόγχης καί πού βοηθοῦν στό νά σχηματίσει κανεῖς εὐκόλα τή γενική εἰκόνα κάποιου πεντάλοβου παράθουρου.

2) Τό γεγονός ὅτι οἱ δύο πεσσοί ὁ βόρειος καί ὁ νότιος τῆς βυζαντινῆς φάσης πού σχηματίζουν τό σημερινό τρίλοβο παράθυρο ξεχωρίζουν ἀπό τοὺς ἀντίστοιχους πεσσοῦς τῆς παλαιοχριστιανικῆς φάσης μέ ὑπόστρωμα τοιχογράφησης πού ἀνήκει στήν παλαιοχριστιανική φάση.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ Α. Ὀρλάνδου ὅτι ἡ διαμόρφωση τῆς κόγχης εἶχε Συριακά πρότυπα καί πιό συγκεκριμένα στοιχεῖα ἀνάλογα μέ τοῦ ναοῦ (Κάλβ-Λουξέ) ἦταν αὐτή πού στήν ἀρχή τουλάχιστον κατεύθυνε τήν ἔρευνα.

Ἡ ἔρευνα μέ βάση τήν ὑπόθεση αὐτή ἔπρεπε πρῖν ἀπ' ἄλλα νά προσδιορίσει τό εἶδος τοῦ πεντάλοβου παράθουρου καί ὕστερα τό εἶδος τῆς στέγης σέ σχέση μέ τοὺς πεσσοῦς. Γιά τό πρῶτο βρέθηκαν ὑπολείμματα ἀπό τά δύο ἀρχικά τῶξα τοῦ πεντάλοβου παράθουρου, μάλιστα μέ ὑπόστρωμα τοιχογράφησης. Συγχρόνως βρέθηκαν οἱ 4 μαρμάρινες βάσεις ἀπό τοὺς ἀμφικίονες πάνω σέ κάθε κιλλίβαντα. Μέ τά μετρικά δεδομένα πού βρέθηκαν τόσο γιά τά τῶξα ὅσο καί γιά τοὺς κίονες προσδιορίζεται ἡ παλαιοχριστιανική κάτοψη καί τομή τοῦ πεντάλοβου παράθουρου.

Μετά ἀπ' αὐτά ἡ ἔρευνα ἀπομακρύνθηκε ἀπό τήν ὑπόθεση τοῦ Ὀρλάνδου καί ἐρεύνησε τήν δυνατότητα νά ὑπάρχουν παραστάδες κάτω ἀπό τοὺς κιλλίβαντες. Σέ δύο τομές πού ἔγιναν κάτω ἀπό ἀντίστοιχους κιλλίβαντες δέν βρέθηκε κανένα σχετικό στοιχεῖο.

Ἡ διαφορὰ πού προκύπτει μέ τήν ὑπόθεση τοῦ Ὀρλάνδου εἶναι βασική. Στό σχηματισμό τοῦ πεντάλοβου παράθουρου ὑπάρχουν ἀμφικίονες ἀντί γιά πεσσοῦς, πράγμα πού κάνει προβληματική τήν ὕπαρξη δεύτερης κιονοστοιχίας μπρός ἀπό τήν πρώτη. Ἐπί πλέον παρατηρήθηκε ὅτι ἡ βάση τοῦ ἀμφικίονα συνδέεται μέ τόν κιλλίβαντα μέ αὐλακα ὅπως καί ὁ ἀμφικίονας μέ τήν βάση. Μάλιστα καί οἱ δύο αὐλακες βρίσκονται στήν ἴδια κατακάρυφο. Βά περὶ μινε κανεῖς νά βρῆ ἴχνη ἀπό τήν ἴδια κατασκευαστική λογική στήν ἐπιφάνεια τοῦ κιλλίβαντα ὅπου θά πατοῦσε ἡ πιθανή δεύτερη κιονοστοιχία.

Μένουν ὅμως ὀρισμένα προβλήματα ἄλυτα. Κι αὐτά εἶναι ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐξωτερικοῦ γείσου ὅπως ἐπίσης καί τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν στοὺς κιλλίβαντες.

1) Τό κομμάτι τοῦ ἐξωτερικοῦ μέρους τοῦ τοίχου τῆς κόγχης πού βρίσκεται μπρός ἀπό τά ἐξωτερικά σόκαρα τοῦ ἐσωτερικοῦ γείσου καί μόνο στό πάχος πού ἔχουν αὐτά ἀνήκει σέ ξεχωριστή φάση καί

2) Αὐτή ἡ φάση χωρίζεται ἀπό τόν νότιο πεσσό τῆς κόγχης μέ σοβά καί μάλιστα ἡ ἐπιφάνειά του ἔχει κάποια μικρή κλίση πρὸς τά μέσα.

Μ'αὐτά τά δεδομένα μπροεῖ κανεῖς νά υποθέσει ὅτι κατά πάσα πιθανότητα ὑπῆρχε ἕνα γεῖσο, ἀρκετά βαρὺ πού μεσολαβοῦσε ἀνάμεσα στούς κιλλίβαντες, μέ τήν ἴδια λογική πού συμβαίνει στό ἐσωτερικό καί μάλιστα μέ μιά διαμάρφωση ἀνάλογη μ'αὐτήν πού ἔχουν οἱ πλάγιες γλυφές στούς κιλλίβαντες.

Στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες στούς κιλλίβαντες παρατηρήθηκε ὅτι στόν ^{δευτερο} ~~πρῶτο~~ ἀπό τό νότο κιλλίβαντα παρ'ὅτι εἶναι κομμένο τό μπροστινὸ μέρος του ὅπως καί στούς ὑπόλοιπους, οἱ πλάγιες γλυφές του σταματοῦν λίγο πιό μπροστά ἀπό τό κομμένο κομμάτι. Αὐτό σημαίνει ὅτι κατά πάσα πιθανότητα ἡ μπροστινὴ ἐπιφάνεια τοῦ κιλλίβαντα διαμορφώνεται μόλις 3,4 πόντους πιό μπροστά ἀπό τή σημερινή ἀπόληξη κι ὅτι ἡ διαμόρφωσή του ἦταν διαφορετική ἀπ'αὐτήν πού ἔχουν οἱ πλάγιες πλευρές του.

Γιὰ τή συνολική διαμόρφωση τῆς κόγχης μένει νά προσδιοριστεῖ τὸ εἶδος τῆς στέγης της. Τά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν αὐτῇ τῇ στιγμή εἶναι πολὺ λίγα ὥστε νά καθοριστῇ μέ σιγουριά ἡ μορφή της. Ὡστόσο αὐτά εἶναι ὅτι ἡ παλαιοχριστιανική φάση τῶν δύο πεσσῶν φτάνει πολὺ κοντά σέ μιά χαρακτηριστική ἀριζώντια εὐθεῖα ὅπου ἡ ἀνατολική ὕψη στό βάρειο κλίτος ὑποχωρεῖ πρὸς τά μέσα κατά 5έκ. περίπου, μέ ἀποτέλεσμα τὰ ἴχνη μιᾶς παλαιότερης στέγης στό ἴδιο κλίτος νά συναντιῶνται στήν ἴδια εὐθεῖα. Σ'αὐτήν τήν εὐθεῖα υποθέτουμε ὅτι θά σταματοῦσαν οἱ πεσσοί καί συγχρόνως θά σχηματίζονταν μονή κλιμακωτὴ στέγη ὅπως καί σ'ἄλλες βασιλικές (Ροτόντα, Ἰ. Ἀγ. Δημ.)

Κάποιες γενικές παρατηρήσεις

Ἡ ὁμοιότητα πού παρουσιάζουν οἱ παλαιοχριστιανικές κόγχες τῆς Ἀχειροποιήτου καί ἡ Ροτόντα δηλ οἱ πεσσοί τῆς κόγχης, οἱ 4 κιλλίβαντες καί ἡ πιθανῆ βαθμιδωτὴ στέγη ὀδηγεῖ στήν ὑπόθεση κάποιου πρότυπου. Θά μπορούσε νά σημειώσῃ κανεῖς ὅτι τά στοιχεῖα τῆς ὀργάνωσης αὐτοῦ τοῦ προτύπου δέν ἔχουν σχέση μέ τά Συριακά πρότυπα πού προτείνει ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος.

Ἄντίθετα προσανατολίζουν σέ στοιχεῖα πού τά συναντᾷ κανεῖς στή Δύση. Τὸ θέμα εἶναι μεγάλο καί προϋποθέτει βασικότερες ἐρευνες πού ἀφοροῦν τίς οἰκονομικές καί τίς πολιτιστικές ἐπικοινωνίες στά χρόνια ἀτασκαυῆς τῆς Ἀχειροποιήτου. Τὸ βασικὸ δεδομένο πού ὑπάρχει γιὰ τήν περίοδο αὐτῇ εἶναι ὅτι ἡ Θεσ/νίκη ἀνήκει στό Ἰλλυρικό. Τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς μικρῆς ἐρευνας πού ἀφοροῦν τήν μορφολογία προσφέρουν κάποιες νύξεις πρὸς αὐτῇ τήν κατεύθυνση.

ΦΩΤΟΣΤΟΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Σ. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ - Σ. ΠΑΠΑΔΑΜΗΣ - Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Ο.Ε.

Έμμ. Μπενάκη 76 Τηλ. 36.22.928 - 36.15.213

